

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**İDE KAVRAMI BAĞLAMINDA JOHN LOCKE
FELSEFESİNDEKİ PROBLEMLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman Hazırlayan
Prof. Dr. Emin ÇELEBİ Şahnur KEŞŞAFOĞLU

MALATYA-2022

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANA BİLİM DALI**

**İDE KAVRAMI BAĞLAMINDA JOHN LOCKE FELSEFESİNDEKİ
PROBLEMLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şahnur KEŞŞAFOĞLU

**Danışman
Prof. Dr. Emin ÇELEBİ**

MALATYA-2022

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İde Kavramı Bağlamında John Locke Felsefesindeki Problemler” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem dipnotta hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Şahnur KEŞŞAFOĞLU

TEŞEKKÜR

Lisans dönemimin başından itibaren dersleriyle ve eserleriyle fikir dünyama rehberlik eden kıymetli hocam Prof. Dr. Emin Çelebi'ye tez yazım sürecimdeki yol göstericiliğinden dolayı teşekkür ederim. Sabrı, anlayışı ve tezimin ortaya çıkmasındaki etkisinden dolayı kendisine minnettarım.

Sonrasında; tez jürimde bulunan, eleştirileriyle çalışmamı olgunlaştıran değerli hocalarım Doç. Dr. Yakup Yıldız'a ve Dr. Öğr. Üyesi Abdurrazak Gültekin'e katkılarından dolayı müteşekkirim. Ayrıca hayatımın kritik her döneminde desteğini hissettiren ve bu süreçte de desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Metin Önal Mengüşoğlu'na kalbi şükranlarımı sunuyorum. Ve tabii ihtiyaç duyduğum her durumda yardımlarını gönül rahatlığı ile talep edebildiğim sevgili dostlarım Rojan Çiltepe, Merve Ercan ve Elif Hotar'a da katkılarından dolayı gönülden teşekkür ediyorum. Son olarak okumayı iş edinebilmem için azami hassasiyet gösteren, motivasyonumu kaybettiğimde hissettirdikleri sevgiyle beni diriltten aileme ne kadar teşekkür etsem az.

ÖZET

John Locke, felsefe tarihinin en etkili düşünürlerinden biridir. Onun modern empirist geleneğin entelektüel temellerini attığı yaygın olarak kabul edilmektedir. Temel eseri olan *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* ise modern empirizmin güçlü bir savunusu sayılmaktadır. Ancak, Locke felsefesi empirist tavra aykırı düşecek pek çok kabulü barındırmakta, bazı noktalarda empirizmin gereksinimlerini karşılayamamaktadır. Bu nedenle Locke sıklıkla tutarsızlıkla suçlanmaktadır. Bu çalışma Locke felsefesinde söz konusu tutarsızlığa kapı aralayan noktaları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda da merkeze Locke felsefesinde özsel bir öneme sahip olan ve filozofun epistemolojisini etrafında şekillendirdiği ide kavramını almaktadır. Çalışmada Locke'un epistemolojisinde tutarsızlık olarak değerlendirilebilecek tarafların olup olmadığı eğer varsa bunun nedenlerinin neler olabileceği yoksa görünürdeki tutarsızlığın nasıl bertaraf edilebileceği gibi sorulara ide kavramı bağlamında cevap aranacaktır.

Anahtar Sözcükler: Locke; empirizm; ide ve tutarsızlık

ABSTRACT

John Locke is one of the most influential figures in the history of philosophy. It is widely accepted that he laid the intellectual foundations of modern empiricism. His main work, *An Essay Concerning Human Understanding*, is considered a strong defense of modern empiricism. However, Locke's philosophy contains many assumptions that would contradict the empiricist attitude, and at some points, it cannot meet the requirements of empiricism. This is why Locke is often accused of inconsistency. This study aims to identify the points leading to think that there is an inconsistency in Locke's philosophy. In line with this purpose, the study focuses on the theory of ideas, which has an essential importance in Locke's philosophy and around which Locke has shaped his epistemology. In the study, answers will be sought in the context of ideas to questions such as whether there are points that can be considered as inconsistency in Locke's epistemology, and if there is, what are the reasons for them, or if not, how to eliminate the apparent inconsistency.

Keywords: Locke; empiricism; idea; inconsistency

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İDELERİN DOĞASI VE MAHİYETİ

1.1. Genel Olarak İdeler	6
1.2. İdelerin Kaynakları.....	8
1.3. İdelerin Yapıları	17
1.3.1. Basit İdeler.....	17
1.3.1.2. Basit İdelerin Harici Kaynakları: Nitelikler.....	23
1.3.2. Bileşik İdeler.....	33
1.3.2.1. Kipler	34
1.3.2.1.1. Basit Kipler	35
1.3.2.1.2. Karışık Kipler	38
1.3.2.2. Tözler	40
1.3.2.3. Bağıntı İdeleri	43
1.3.2.3.1. Nedensellik Bağıntısı	44
1.3.2.3.2. Özdeşlik ve Başkalık.....	47
1.4. Açık ve Karanlık, Seçik ve Bulanık İdeler.....	57

İKİNCİ BÖLÜM

SÖZCÜKLERLE İLİŞKİSİ BAKIMINDAN İDELER

2.1. Locke'un Anlam Kuramı	61
2.1.1. Genel Olarak Sözcükler ve Sözcüklerin İmlemleri	61
2.1.2. Olumsuzluk Bildiren Sözcükler ve Parçacıklar.....	63

2.2. Locke'un Soyutlama Kuramı	65
2.2.1. Genel Terimler.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİLGİNİN MATERYALİ OLARAK İDELER

3.1. Genel Olarak Bilgi	81
3.2. Bilginin Dereceleri	83
3.3. Varoluş Üzerine Bilgimiz.....	85
3.3.1. Kendi Varoluşumuzun Bilgisi:	86
3.3.2. Tanrı'nın Varoluşunun Bilgisi.....	87
3.3.3. Başka Şeylerin Varoluşu Üzerine Bilgimiz.....	92
3.4. Bilginin Sınırı ve Bilgiyi Tamamlayan Öğeler	98
3.5. Bilginin Gerçekliği.....	104
3.6. Doğruluk Üzerine.....	108
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA.....	117

KISALTMALAR

ABD	: Ana Bilim Dalı
a.g.e.	: Adı geçen eser
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
İF	: İlahiyat Fakültesi
Fak.	: Fakülte
Neş.	: Neşriyat
No	: Numara
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
Tar.	: Tarih
TDK	: Türk Dil Kurumu
Üniv.	: Üniversite
vd	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınla

GİRİŞ

Tartışma konusu çağdaş felsefi sorunlar olduğunda başlangıç noktası olarak modern düşüncenin doğuşunu seçmek alışlagelen bir durumdur. Çünkü modern düşünce bütün bir modern dönem boyunca varlığını sürdürecektir olan bilgi teorilerinin zeminini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu düşünme tarzının temelleri Rönesans ile birlikte atılmış olsa da onun bir düşünsel biçim olarak ortaya çıkması 17.yy'da gerçekleşmiştir. Zira bilimsel gelişmelerle birlikte zuhur eden yeni insan, varlık, bilgi, ahlak ve tanrı anlayışlarına ancak 17. yy' da sistematik bütünlüğe sahip felsefi bir içerik kazandırılabilmiştir (Cevizci, Küçükalp, 2018, 133). Peki, Eski Yunan felsefesinin ve Ortaçağ'ın yetkesini mağlup ederek oluşan bu yeni ve farklı düşünme tarzının temel karakteristiği nedir? Onun belirleyici ögesi elbette 'rasyonalite'dir (Denkel, 1997: 185). Modern düşünce, temel iddiası olan düşünsel bağımsızlığa belirlediği bu yeni doğruluk ölçütü vasıtasıyla yani rasyonalite ile ulaşmaktadır. Burada rasyonaliteden kasıt referanslarını kendinden üreten beşeri aklı merkeze almaktır. Böylece modern düşünceyle birlikte akıl, sağlam bilginin tesisi için en muteber araca dönüşmüştür. Bu durum ise modern düşüncenin bir başka baskın niteliğini açığa çıkarmaktadır. O da epistemolojiye dönüşür.

Bilindiği gibi Antik ve Ortaçağ'da düşünürler önce gerçekliğin mahiyetini ortaya koyup sonra onun bilgisine nasıl erişileceğini tartışmaktaydı. Ancak modern felsefede şüphesiz rasyonaliteyi merkeze alan bir düşünsel biçim olmanın kaçınılmaz sonucu olarak bu durum tersine dönmüştür. Ve düşünürler önce bilginin mahiyetini tartışmış, sonra ona uygun bir varlık tasarımı geliştirmiştir (Cevizci, 2010: 130). Bu nedenle modern düşüncede epistemoloji, ontolojinin önüne geçerek felsefenin merkezine yerleşmiştir. Modern filozoflar, incelemelerine düşünen öznenin analizinden başlamışlardır. Beşeri bilginin kabiliyetini ve niteliğini insan aklından hareketle belirlemişlerdir (Mannheim, 2009: 36). Öyleyse modern felsefenin araştırma nesnesi öncelikle insan zihnidir. Ancak zihin, varlığın iki temel ögesinden yalnızca biridir. İkinci öge ise zihni çevreleyen dış dünyadır. Peki, zihin ve varlık arasındaki karşılıklı etkileşim nasıl sağlanmaktadır? Tam da bu noktada modern felsefeyi öncellerinden ayıran bir başka karakteristik özellik belirginlik kazanmaktadır. İlk ve Ortaçağ'da

düşünürler zihinden dış dünyaya yahut dış dünyadan zihne geçişi problematik bir unsur olarak görmezken modern felsefede durum değişmektedir. Modern felsefeyle birlikte zihin ve varlık arasındaki doğrudan etkileşim sorgulanmaya ve varlığın bu iki temel ögesi arasına araçlar girmeye başlamaktadır (Cevizci, 2019: 30). Bu araçlar da idelerdir.

İşte 17. yy'da böylesi bir zemin üzerinde çeşitli felsefe ekolleri filizlenir. Bu ekollerin temelde iki ana akım olarak entelektüel atmosferi biçimlendirdiği kabul edilmektedir. Söz konusu akımlardan ilki içinde Descartes, Leibniz ve Spinoza gibi düşünürlerin bulunduğu rasyonalist kanattır. Öteki ise Locke, Berkeley ve Hume gibi isimleri ihtiva eden empirist kanattır. Bu iki ana akım modern düşünce süresince iki muarız kanat olarak değerlendirilmiştir. Ancak şunu unutmayalım ki her ne kadar bu ekoller keskin sınırlarla birbirlerinden ayrılırsalar da her ikisi de modern paradigmadan beslenmektedir. Dolayısıyla onlar rasyonaliteyi, düşünen özneyi ve ideleri esas almakta ortaklık göstermektedir.

Çalışmamızın merkezi figürü olan John Locke da bu paradigmatik ortaklığın kaçınılmaz sonucu olarak araştırma nesnesini insan zihni olarak belirlemiştir. Ve yine modern felsefenin temel karakterine uygun bir biçimde zihnin içeriklerinin idelerden oluştuğunu öne sürmüştür. Ancak ona göre ideler zihne başlangıçta doğuştan işlenmemiştir. İdelerin yegâne kaynağı deneyimdir. İşte Locke bu tavrıyla yukarıda tasnif ettiğimiz iki ana akımdan biri olan empirist ekolün içine dâhil edilmiş ve İngiliz empirizminin de kurucusu sayılmıştır. Oysa Locke felsefesi bu role aykırı düşecek pek çok kabulü ihtiva ettiği gibi bir empiristin sahip çıkması gereken prensiplere karşı reddiyeler de barındırmaktadır. Söz gelimi Locke, empirist tavra aykırı bir biçimde duyu bilgisine diğer bilgi türlerinden aşağı bir konumda yer vermektedir. Yine deneysel olmayan öğeler vasıtasıyla varlığı kabul edilen tözü yadsımamaktadır. Hatta daha da ileri giderek rasyonalist metafizikçilere denk bir biçimde Tanrı'nın varlığının kanıtlanabilir olduğunu öne sürmektedir. Bu gibi nedenlerden dolayı Locke'un felsefe tarihinin en çok tutarsızlıkla itham edilen düşünürlerinden biri olduğu söylenebilir. İşte çalışmamızın konusu ve amacı da bu noktada belirginlik kazanmaktadır. Biz bu çalışmamızda Locke'un epistemolojisinde tutarsızlık olarak değerlendirilebilecek tarafların olup olmadığını eğer varsa bunun nedenlerini yoksa görünürdeki tutarsızlığın

nasıl savuşturulabileceğini ortaya koymayı hedefledik. Locke felsefesinde tutarsızlık yaratan gerilim noktalarını tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken de merkeze ide kavramını aldık çünkü Locke felsefesinin varlığını ide kavramının etrafında şekillenen bir epistemolojiye borçlu olduğunu fark ettik. Bu kanaate varmamızda etkili olan temel faktörler ise Locke'un ana eseri olan *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*'nin daha başlangıcında bir ideler teorisi inşa etmesi, sözcüklerin idelerin temsilleri olduğunu öne sürerek anlam kuramını ide kavramına dayandırması, bilgiyi ideler arası ilişkilerin algılanması biçiminde tanımlayarak bilgi kuramının merkezine de ideyi oturtması oldu. Buradan yola çıkarak filozofun *Deneme*'de inşa ettiği kuramların barındırdığı tüm güçlüklerin ide kavramı etrafında kümелendiği sonucuna vardık. Ve çalışmamızın esas amacı olan Locke felsefesindeki problemlerin izini sürmenin adresi olarak ide kavramını belirledik. Bu nedenle ide kavramının çalışmamızda özsel bir öneme sahip olduğunu belirtmeliyiz.

Çalışmamızın içeriği üç ana bölümden oluşmaktadır. Bölümleri tasnif ederken önemli ölçüde Locke'un temel eseri olan *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*'nin izlencesini esas almaya çalıştık. Bazı noktalarda ise *Deneme*'nin planının dışına çıktık. Çalışmamızın birinci bölümü idelerin doğasını ve mahiyetini açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda bir hazırlık olması açısından birinci bölüme üzerinde konuşacağımız kavramın, idenin genel bir tanımını vererek başladık. Ardından Locke'un programına sadık kalarak ideleri önce kaynaklarına sonra da yapılarına göre tasnif ettik. Yapılarına göre ideleri kendi içinde basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayırdık. Basit ideler başlığını zihnin idelere uyguladığı işlemleri ve Locke felsefesinde önemli bir yer tutan nitelikler bahsini de ele almaya uygun bir biçimde genişlettik. Bileşik ideler kısmında ise yine Locke felsefesinde tartışmalı meselelerin başında gelen kip, töz ve bağıntı idelerini müstakil başlıklarda ele aldık. Bağıntı ideleri kapsamında nedensellik ve özdeşlik problemini gündeme taşıdık. Son olarak birinci bölümde ideleri bir de açıklık, seçiklik ve bulanıklık bakımından değerlendirdik.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise ide kavramını sözcüklerle ilişkisi açısından tartıştık. Bu doğrultuda bölümün ilk kısmında Locke'un anlam kuramını ikinci kısmındaysa genel idelerin açıklık kazanması için soyutlama kuramını ele aldık. Nihayet çalışmamızın son bölümünde merkezi tamamımız olan ide kavramını bir de

bilginin ham maddesi olarak bir değerlendirmeye tabi tuttuk. Bu bölümde idelerin bir terkibi olan bilgiyi önce derecelerine sonra da şeylerin varoluşuna göre sınıflandırdık. Varoluşa yönelik bilgimizi ele aldığımız kısımda benliğimizin, Tanrı'nın ve duyulur dünyanın varlığını ayrı başlıklar altında tartışmaya açtık. Üçüncü bölümde son olarak bilgi fenomenini irdelemenin kaçınılmaz sonucu olarak doğruluk problemini tartıştık.

Çalışmamız süresince ele aldığımız konuyu işlerken yönlendirici bir rol üstlenen kavram Heideggerci ifadeyle 'kaygı' oldu. Locke'u anlama kaygımız Locke'un metnini kaleme alırkenki kaygısıyla birleşince ortaya bir soru-cevap diyalektiği çıktı. Konumuzu irdelerken sıklıkla sorulara başvurduk. Yanlış soruların yanlış cevapları davet edeceği endişesiyle sorularımızı özenle seçmeye gayret ettik. Çalışmamız için esas teşkil eden metin Locke'un ide kavramını ve ide kavramının etrafında şekillenen epistemolojisini metodolojik düzeyde derinleştirdiği ana eseri *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* oldu. *Deneme*'nin Türkçe'deki iki tercümesinden de faydalandık. Şüpheye düştüğümüz durumlarda metinleri karşılaştırarak ilerledik. Locke'un izlencesini takipte zorlandığımızda ise Emin Çelebi'nin *John Locke'un İdeler Teorisi* adlı eserine ve Richard I. Aaron'un *John Locke* isimli metnine başvurduk. Bu eserlere sıklıkla atıfta bulunduk. Çalışmamızda yerli ve yabancı kaynaklardan azami ölçüde faydalanmaya gayret gösterdik. Çalışmamız süresince karşılaştığımız birincil problem Locke'un terminolojisi oldu. Filozofun farklı yorumlara imkân tanıyan terminolojisi ve özensiz dil kullanımı bizi oldukça yordu. Bu noktada çözümü Locke'un seçtiği sözcüklerin lafzından çok görüşlerinin özünü dikkate almakta bulduk. Konuyu ele alırken önce Locke'un görüşlerini serimlemeye çalıştık. Yorumlarımızı bazen ilgili başlığın sonunda bazı durumlarda ise o bölümün sonunda toplu olarak dile getirdik. Locke'u yorumlarken kimi zaman üslubumuzun belirlenimine teslim olup net ifadeler kullandığımızı belirtmeliyiz. Bu noktada felsefi sorunların kesin bir çözüme kavuşturulamayacağına farkında olduğumuzu vurgulayıp okurun anlayışına sığınıyoruz.

Locke, *Deneme*'nin hemen başında doğuştan idelerin imkânını tartışmaktadır. İdelerin doğuştanlığı problemi her ne kadar *Deneme*'de ilk sırada yer alsada aslında Locke bu bölümü sonradan dâhil etmiştir. Biz de idelerin doğasına ve mahiyetine yönelik bir soruşturmanın zaten onların doğuştan olmadığını göstermek için yeterli

olduğunu düşünerek bu meşhur tartışmayı çalışmamızın kapsamının dışında bıraktık.
Ve çalışmamızı idelerin doğası ve mahiyeti bölümüyle başlattık.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDELERİN DOĞASI VE MAHİYETİ

1.1. Genel Olarak İdeler

Locke epistemolojisinde ide sözcüğü önemli bir yer kaplar. Öyle ki Locke okuyucudan bu terime sıklıkla rastlayacağı için özür dilemek zorunda kalır (2004: 71). Locke'un ide terimine kaçınılmaz olarak çokça yer vermesi, terimin filozofun epistemolojisinin temelini oluşturması hasebiyledir. Nasıl ki bilme edimi, dolayısıyla da bilgi, bütün varolanların korelasyonu ise ide sözcüğü de doğal olarak özsel bir biçimde bütün varolanlar ile olgusal düzlemde zorunlu bir ilişki içerisindedir. Bu durum da beraberinde bir takım muğlaklık ve müphemlikleri getirmektedir. Bunun için Locke'un "ide" teorisini olabildiğince netleştirmeye çalışmak gerekir.

Locke, *Deneme*'nin başlangıcında insanın gözlemlediği, zihninde taşıdığı bilincinde olduğu idelerin, kavramların ya da bizim adlandırdığımız biçimiyle her ne dersek onun kaynağını araştıracağını söyler (2004: 68). Bu ifadelerden onun ide terimini tamamen zihinsel bir fenomeni karakterize etmek için kullandığı, ide sözcüğünü tercih ederken de özel bir sebebinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Ona göre, düşünme eylemi esnasında anlığın nesnesi olan her şey idedir. Ancak ide yalnızca düşünceler değildir. Hayal, kavram, tür ya da zihnin düşünürken kullandığı her şeydir (Locke, 2007a: 38). Görüldüğü üzere ide sadece düşünceleri değil duyuşal imgeleri, duyguları ve inancı da kapsayacak genişlikte bir terimdir. Bu durumda, Locke'un zihnin üzerinde işlem yapabildiği her malzemeyi ide olarak değerlendirdiği söylenebilir. Düşünmeyi mümkün kılan, bununla birlikte üzerinde düşünülen dolayısıyla hakkında konuşulabilen hatta konuşulduğunda anlaşılabilen her şey idedir. Fakat burada olası bir karışıklığa imkân vermemek için bir parantez açmak gereklidir. İdelerin karşılık düştüğü nesnelere de ideler gibi bize üzerinde düşünüp konuşma imkânı tanımaktadır. Bu özelliğinden dolayı nesnelere idelerle özdeş sanılmamalıdır. Unutulmamalıdır ki Locke'un ideden kastı harici nesnelere soyutlanarak zihne taşınan dolayısıyla zihinsel hüviyet kazanmış olan soyut malzemelerdir (Çelebi, 2017:

18). O halde idelerin temel karakteri ne türden olursa olsun bilincinde olunan zihinsel içerikler olmalarıdır.

Yine de bu noktada şunu belirtmeliyiz, idelerin temel karakterini ortaya koymak ya da doğasını açığa çıkarmak kolay değildir. Çünkü Locke'un kullandığı anlamıyla kavram bazı ciddi sorunlar içermektedir. Öncelikle görüldüğü üzere ide terimi geniş bir anlam alanına sahiptir. Locke duyu verilerini, anıları, imgeleri, kavramları ve soyut ideleri aralarındaki farkları göz ardı ederek idenin kapsayıcılığı altında toplamış ve terimin sınırlarını cömertçe belirlemiştir. Pek tabii bu da 'ide'nin anlamını muğlak kılmıştır. Kaldı ki Locke zaman zaman ide kavramının belirlenen bu geniş sınırlarını dahi ihlal etmiştir. *Deneme*'de ide bazı durumlarda sadece düşünme eyleminin nesnelere değil bizatihi kendisini de imlemektedir. Diğer bir deyişle idenin "idrak edilen içerik" dışında "içeriği idrak etme" anlamına geldiği durumlar da mevcuttur (Gibson, 1917: 19). Oysa Locke'un tanımına göre ideler sadece düşüncenin nesnesi olabilmektedir.

Evet, Locke felsefesinde ide kavramının geniş bir içeriğe sahip olduğunu ve Locke'un bu geniş sınırlara sadık kalmadığı durumların da bulunduğunu dile getirdik. Şimdi bu açıklamalar ışığında Locke'cu kuramda ortaya çıkan önemli bir sorunu daha ele almaya çalışalım. Görüldüğü üzere ideler anlaktaki her içeriği kapsamaktadır. Aslında böylesi bir kabul empirizmin önemli bir gereksinimini karşıladığı için Locke açısından oldukça kullanışlıdır. Çünkü o, buradan yola çıkarak her idenin temelinde algısal bir içerik bulunduğunu savlayabilmektedir. Oysa kullanışlı görünen bu kabul gerçekte Locke felsefesini zora sokacak önemli bir yanılgıya sürüklemektedir. Söz konusu yanılgı da kavramsal olanla algısal olanı 'ide'nin çatısı altında bir araya getirmektir. Öncelikle şunu belirtelim ki idenin bu çifte kullanımı, salt terminolojik bir problem değildir. Söz konusu tutum aslında Berkeley ve Hume'un da içinde bulunduğu empirist geleneğin duyusal olanı zihinsel olana indirgeme hatasının somutlaşmış biçimidir (Bennett, 1971: 25). Evet, bu bir hatadır çünkü kavramsal olanla algısal olanı 'ide' kavramında kaynaştırmak her kavramın kökeninde bir duyu deneyi arama çabasına sürüklemektedir. Fakat her kavramın da çözümlenerek 'belirli bir duyu deneyine' indirgenemeyeceği açıktır. Bu da kaçınılmaz bir biçimde Locke felsefesini eleştiriye açık kılmaktadır. Oysa hem kavram ve duyu deneyini birbirinden ayırt etmek hem de

empirist bir dairede kalmak mümkündür. Çünkü bu ikisini ayırmak bir kavramın ‘belirli bir duyu deneyine’ indirgenemese de ‘genel olarak duyu deneyinden’ türetilmesine mani değildir (Denkel, 1984a: 36). Sözcüğü ‘fayda’ kavramını ‘kedi’ kavramı gibi belirli bir duyu deneyine indirmek mümkün değildir ancak onu genel olarak duyu deneyinden edinilmiş verilere indirmek imkân dâhilindedir. Öyleyse algısal olanla kavramsal olanı birbirinden ayırmak kavramların deneyden türetilmeyeceği anlamına gelmemektedir. Locke bunu göz ardı ederek kendi felsefesini zayıflatmaktadır.

Konuyu nihayete erdirmeden önce Locke’da ide kavramının içerdiği iki ciddi soruna daha değinmemiz faydalı olacaktır. Görüldüğü üzere Locke idelerin ‘zihinde’ olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Ancak ‘zihnin içinde’ yer alan idelerin zihin ile ilişkisini açık bir şekilde tesis edebilmek mümkün değildir. Zira ideler ne zihnin kendisinin yerine geçebilmekte ne de zihin dışı sayılabilmektedir. Böylesi bir muğlaklık içerisinde onlar, zihinle dış dünyadaki nesnelere arasında bir “alacakaranlık mevcudiyeti” sürdürmektedir. Bu da ideleri hayalet varlıklara ya da ‘varsayılan’ zihinsel varlıklara dönüştürmektedir. Son olarak şunu da belirtelim. Daha sonra da değineceğimiz gibi Locke idelerin bir yandan nesnelere niteliklerinin temsili olduğunu söylemekte öte yandan içeriklerinin mantıksallığından bahsetmektedir (Aaron, 1955: 101). Bu ciddi bir problemdir. Çünkü idelerin hem bir varlığı temsil edebilmesi hem de evrensel olabilmesi çelişki yaratmaktadır.

Son çözümlemede ide teriminin tanımını yapabilmeyen ve doğasını ortaya koyabilmenin gücü ortadadır. Fakat Locke açısından bu zannedildiği kadar büyük bir sorun teşkil etmez. Çünkü açık seçik bir tanım yapılamasa da idelerin varlığı ispata ihtiyaç duymaz. Herkes düşündüğü esnada zihninin idelerle meşgul olduğunu bilir. Zihnimize beyazlık, düşünme, adam, fil, ordu gibi sözcüklerle dile getirilen bir takım idelerin varlığı kuşku götürmez (Locke, 2004: 97). Bu nedenle ilk araştırılması gereken onların neliği değil nasıl edinildiğidir? O halde idelerin kaynakları nelerdir?

1.2. İdelerin Kaynakları

Locke, epistemolojisini inşa etmeden önce idelerin doğuştan akla işlenmiş olamayacağını belirterek anlığı içerik bakımından boşaltır. Kurguladığı bu içeriksiz aklı da “beyaz kağıt” ya da “tabula rasa” kavramsallaştırmasıyla dile getirir. Ona göre

insanın bilme yetisi boş bir levha gibidir ve bu boş levha ancak deneyim vasıtasıyla içeriklenir (Locke, 2007a: 133). O halde anlama yetisinin materyalleri olan ideler yalnızca deneyimle temin edilir. Deneyim ise duyum (dış duyum) ve düşünüm (iç duyum) olmak üzere iki forma sahiptir.

İdelerin kaynaklarından ilki duyumdur ve idelerin büyük çoğunluğu bu yolla edinilir. Duyumun konusu dış dünyadaki algılanabilen nesnelere dir. Her insan duyu organlarına, dış dünyadaki nesnelere ise duyulur niteliklere sahiptir. Duyu organlarımız duyulur nitelikler tarafından çeşitli şekillerde etkilenir ve bu etkileri zihne iletir. Böylece zihinde soğuk, sıcak, ak, sarı, acı, tatlı gibi niteliklerin ideleri oluşur (Locke, 2004: 98). Bu durumda duyum ideleri duyuların nesnelere edindiği etkiyi zihne taşımasıyla varlığa gelir. Görüldüğü üzere Locke duyumla, beş duyardan birinin ya da daha fazlasının kullanılmasıyla vuku bulan algıyı kastetmektedir. Zihin dış dünyaya yönelip nesnelere algılamaya başladığında duyum ideleri de oluşmaktadır.

İdelerin bir diğer kaynağı ise düşünümdür. Düşünüm zihnin kendi faaliyetleri ya da fonksiyonları üzerine düşünme yeteneğidir. Locke zihni boş bir levha olarak değerlendirirken aynı zamanda onun doğuştan yeteneklerden ya da saklı kapasitelerden yoksun olduğunu savunmaz (2007a: 133). Ona göre zihin karşılaştırma, ayırt etme, genişletme gibi yeteneklere sahiptir. İşte bu yetiler duyumdan sağlanan ilk ideler zihne taşınır taşınmaz kendiliğinden işlemeye başlar. Zihin duyumdan gelen ideler üzerinde yürüttüğü işlemlerini teemmül ederek bu kez de bu işlemlerin idelerini kavrar (Çetin, 1998: 47). Böylece düşünüm ideleri oluşur. Ancak burada bir noktayı vurgulayalım Locke “işlemler” terimini yalnızca zihnin kendi idelerine ilişkin etkinliklerini içerecek biçimde kullanmamaktadır. Terim, bu işlemlerin sebep olduğu mutluluk, üzüntü duyma gibi durumları da kapsamaktadır (Locke, 2004: 99).

Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi duyum idelerinin düşünüm idelerine önceliği bulunmaktadır (Locke, 2004: 100). Yalnız unutmayalım ki bu öncelik epistemolojik değil zamansaldır. Açıktır ki zihnin “algıladığını algılaması” için öncelikle “bir nesneyi algılaması” gerekmektedir. Ayrıca her ne kadar zihin duyum idelerine erişmeden düşünüm idelerini üretmiyorsa da düşünüm ideleri dış dünyadaki nesnelere sağlanamayan ancak kendimizde gözlemleyebildiğimiz yeni bir ide türüdür (Cevizci, 2010: 157). Çünkü düşünme, kuşku duyma, bilme, isteme, uslamlama gibi

düşünüm idelerinin kaynağı dış dünya değildir. O halde nesnelere duyum idelerini yaratırken duyum ideleri de düşünüm idelerinin oluşmasına sebep olmaktadır. Düşünüm kaynağını işlevsel hale getiren dış dünyadan edindiğimiz duyumlardır.

Locke, duyum ve düşünümden kastını vuzuha kavuşturduktan sonra olası bütün karşı savlara meydan okur ve zihinde bu iki kaynaktan edinilenler dışında hiçbir idenin bulunamayacağını öne sürer. Ona göre sahip olduğumuz en komplike ve en yüce bilgiler dahi unsurlarına ayrıldığında orada duyum ve düşünümden sağlanmış idelerden başkasına rastlamak mümkün değildir (2004: 99). Locke bu savının geçerliliğini ispatlamak için bebeklere başvurur. Bir bebeğin dünyaya geldiğinde gelecekteki bilgilerinin temelini oluşturacak idelerle yüklü olduğunu düşünmemiz için nedenlerimiz pek azdır. Hiç şüphesiz çocukların idelerle donanması tedricen gerçekleşmektedir. Açık ve bilinir niteliklerin ideleri çocuklarda çok erken bir dönemde oluşurken yabancı niteliklerin idelerinin oluşması için uzun bir süreç gereklidir (Locke, 2007a: 137). Hatta eğer çocuk Locke'un daha kolay ve erken yaşta oluştuğunu söylediği duyusal idelerin niteliklerinden mahrum yetişmişse o idelerden bile yoksun kalacaktır. Mesela büyüyünceye değin beyaz ve siyahtan başka renk göremeyeceği bir odaya kapatılan çocukta kırmızının ve yeşilin idesi elbette ortaya çıkmayacaktır (Cottingham, 2018: 89).

Öyleyse çevremizdeki nesnelere çeşitliliği ölçüsünde dış dünyadan, zihnin işlemleri vasıtasıyla bu işlemler üzerinde az ya da çok düşünerek de içsel dünyadan ideler ediniriz. Bu noktada zihnin işlemleri üzerine az ya da çok düşünme vurgusu ayrı bir önem taşımaktadır. Demek ki zihnin işlemlerinin açık ve seçik idesine erişmek için o işlemler üzerinde düşünmeyi yoğunlaştırmak gerekmektedir (Locke, 2007a: 137). Çünkü zihnin faaliyetleri sürekli zihinden geçseler de anlama yetisi onları kendi nesnesi yapana kadar zihinde açık seçik ideler yaratacak derin izlenimler bırakmaları söz konusu değildir. Bu nedenle düşünüm ideleri geç teşekkül etmektedir. Bu da çocuklarda düşünüm idelerinin ortaya çıkmasının gecikmesinin hatta yaşamları boyunca zihnin faaliyetlerinin bazılarının açık ve seçik idesine sahip olamamalarının nedenini açıklamaktadır (Locke, 2004: 101). O halde dış duyum erken yaşlardan itibaren süregelen kullanılırken zihnin işlemleri üzerine düşünme belli bir olgunluk gerektirmektedir.

Locke ilk idelerimizin duyum ve düşünümün görünüşleri olduğu yönündeki iddiasını gerekçelendirmeye çalıştığı bu noktada gündemini değiştirir ve Kartezyen felsefenin daha genelde idealistlerin “ruhun düşünememezlik edemeyeceği” ne yönelik savını eleştirmeye başlar. Bu durum okuyucu tarafından tuhaf karşılanmamalıdır. Unutulmamalıdır ki Locke bilgi teorisini inşa ederken aynı zamanda Kartezyen felsefeyle de hesaplaşmaktadır.

Bilindiği üzere Descartes’çı felsefede töz, var olmak için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, kendi başına var olabilen şey anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla töz sadece Tanrı’dır. Fakat yalnızca Tanrı’ya dayanan, Tanrı dışındaki her şeyden bağımsız olan madde ve ruh da ikincil tözlerdir. Her tözün temel bir özneliği bulunmalıdır. Maddenin ayrılmaz niteliği uzamdır, ruhunki ise düşünmedir (Descartes, 2021: 87). Bu durumda madde uzamsız, ruh düşünmesiz var olamaz. İşte Locke’un itirazı özellikle bu çıkarımın ikinci kısmınadır.

Locke itirazını düşünüm, duyum ve dış dünya arasındaki yukarıda belirttiğimiz kronolojik sırayı esas alarak geliştirir. Buna göre insan ancak algılamaya başladığında ideler edinebilir (Locke, 2004: 101). İdelerin olmadığı bir durumda düşünme de olmaz. Bu aslında duyumun da etkin olmadığı anlamına gelir. Duyum etkin değilse dış dünyayla temas halinde değildir. Ruh da uykudayken harici nesnelere temas etmediğine göre her zaman düşünemez. Her zaman düşünemeyen bir ruhun da düşünmek tözsel niteliği olamaz (Çelebi, 2017: 34). Bu durumda bedene göre devinim neyse ruha göre de idelerin algısı odur (Locke, 2004: 102).

Locke bizim burada kestirme bir mantık kurgusuyla göstermeye çalıştığımız Kartezyen felsefenin ruhun daima düşündüğü nosyonuna yönelik itirazlarına bu bölümün önemli bir kısmını ayırmıştır. Onun bu itirazı elbette öncelikle empirist tavrının bir gereğidir. Çünkü insan bilgisinin sınırlarını henüz *Deneme*’nin başlangıcında belirleyeceğini söyleyen Locke için ruhun özü bilinmemektedir. Ayrıca filozof, Kartezyen felsefenin bu varsayımında doğuştan idelerin imkânına bir dayanak sezmektedir. Bu nedenle duyum ve düşünüm dışında ide üretebilecek kaynakların önünü almak istemektedir.

Locke, ide üretebilecek kaynakları iptal ederek bütün düşünce ve kavramlarımızın altında yatan temel duyum ve düşünümünden ibaret olduğunu açıkça ortaya koyduğunu iddia etse de bu iki kaynağın kabulü bir takım problemlere yol açmaktadır.

Görüldüğü üzere Locke'un 'tabula rasa' saydığı zihne gelen ilk izlerin kaynağı dış duyumdur. Aslında Locke bilginin ilk verilerini dış dünyadan başlatarak empirizmini güvence altına almayı amaçlamaktadır. Ancak tuhaf bir biçimde bir teminat sayılan bu başlangıç noktası Locke'un denevciliğini, deneysel olmayan varsayımlara mecbur bırakmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi duyum ideleri duyuların nesnelere edindiği etkiyi zihne taşıması sonucu varlığa gelmektedir. Peki, Locke duyularda bir etkiye neden olan fiziksel nesnelere varlığını nereden bilmektedir? Ne yazık ki dış dünyanın varlığı Locke empirizminde yalnızca bir önkabul olarak kalmaktadır. Ayrıca idelerimizin kaynağının dış dünya olması bir başka kabulü daha dayatmaktadır. Israrla vurguladığımız gibi duyum idelerimizin nedeni dış dünyadır. O halde ideler ve dış dünya arasındaki bağ nedensellik ilkesiyle kurulmaktadır. Nedensellik ağı ise daha sonra da değineceğimiz üzere bir zorunluluk değil varsayımdır. İşte Locke'un başlangıç noktası onu bu önkabulleri teorisine dayanak yapmaya zorlamıştır.

Duyum idelerinin yarattığı bir başka zorluk ise onların tamamen duyularımıza bağlı olmaları ve düşünümünden bağımsız ortaya çıkmalarıdır. Hatırlanacağı gibi Locke duyum ideleri için sıcak, soğuk, tatlı, acı gibi ideleri örnek vermektedir. Oysa bu idelerin düşünümüne başvurmadan edinilemeyeceği açıktır (Morris, 1931: 27). Çünkü acıyı tatlıdan ayırt etmeden acı idesinin bir anlamı yoktur. Ve bu ayırım da karşılaştırma, soyutlama gibi belli bir zihinsel faaliyeti gerektirmektedir.

Evet, duyumdan sonra şimdi de idelerin diğer kaynağı olan düşünümü kısa bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışalım. Kuşkusuz insan zihni düşünmektedir, şüphe etmektedir, akıl etmektedir, bilmektedir, istemektedir. Bu işlemlerin hepsi zihne aittir. Locke zihnimizin bu operasyonlarını kendimizde gözlemleyerek düşünmenin, şüphe etmenin ve zihnin diğer tüm işlemlerinin idelerini edindiğimizi öne sürmektedir. Ve idelerin bu kaynağını da düşünüm/iç duyum olarak isimlendirmektedir. Zihin bazen yalnızca duyum kanalıyla bazen de duyum ve düşünümün ortaklığı ile ideleri elde etmektedir. Ancak görüldüğü üzere Locke bir de yalnızca düşünümünden gelen idelerden

bahsetmektir. İşte problemin kaynağı da tam olarak buradadır. Locke bir yandan duyumu birincil kaynak olarak belirleyerek tüm ideleri duyuma bağımlı kılmaktadır öte yandan yalnızca düşünümün ürettiği, deneysel düzlemde karşılığına rastlayamadığımız idelerden söz açmaktadır. Bu da Locke'a bir empirist olarak düşünüm idelerinin hesabını verme sorumluluğu yüklemektedir. Ne var ki Locke'un bu sorunu çözmediğini dolayısıyla farklı yorumların önünü açtığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Aslında yorum çeşitliliğinin temelinde şu soru yatmaktadır. Duyum ve düşünüm iki heterojen kaynak mıdır yoksa deneyimin aralarında yalnızca derece farkı olan iki ayrı biçimi midir? Diğer bir ifadeyle düşünüm otonom bir kaynak mıdır yoksa duyuma mı bağımlıdır? Bu iki kaynak arasında ilkesel bir farkın olduğunu öne süren düşünürlerden biri Leibniz'dir. Leibniz, düşünüm idelerini empirik düzlemde açıklayamadığı için Locke'u tutarsızlıkla suçlamaktadır. Ona göre Locke doğuştan gelen ideleri *Deneme*'nin birinci kitabında şiddetle reddettikten sonra ikinci kitapta kaynağı duyuma dayanmayan idelerden bahsederek bunların düşünümden ileri geldiğini itiraf etmek zorunda kalmıştır. Oysa düşünüm, içimizde var olana gösterdiğimiz dikkatten başkası değildir. Ve duyuların bize zaten kendimizle birlikte getirdiğimiz şeyleri sağlayamayacağı açıktır (Leibniz, 2021: 45). Buradan yola çıkarak Leibniz, Locke'un aslında doğuştan ideleri reddetmediğini öne sürmektedir. Peki, Leibniz'in itirazları yerinde midir? Locke'un yukarıdaki izahlarından da anlaşılacağı gibi düşünüm idelerinin oluşabilmesi için belirli bir düzeyde duyum idesi gerekmektedir. Ayrıca düşünüm ideleri tedricen teşekkül etmektedir hatta insanların bir kısmında bazı zihin faaliyetlerinin idesi hiç oluşmamaktadır. Bu açıklamaları hatırd tutarak Leibniz'in iddiasını geçerli saydığımızda ise şöyle tuhaf bir sonuç çıkmaktadır: Doğuştan olmayan duyum ideleri doğuştan olan düşünüm idelerini öncelemektedir. Ayrıca doğuştan bizimle birlikte bulunmalarına rağmen düşünüm idelerinin hiç ortaya çıkmaması da imkân dâhilindedir. Evet, bu sonuçlar Leibniz'in felsefesi göz önünde bulundurulduğunda tuhaf karşılanmayacaktır. Ancak Locke zihnin bilincinde olmadığı, edimsel olarak algılamadığı hiçbir idenin zihinde bulunamayacağını ısrarla vurgulamaktadır. Dolayısıyla düşünümde yukarıdaki sonuçların önünü açacak bir rol yüklemesi felsefesi açısından yaralayıcı olacaktır.

Yine düşünümü otonom bir yapıda değerlendiren Norman Malcolm da Locke'un zihinsel işlemlerin idelerini elde etme süreci olarak düşünümü onaylamasını onun Kartezyen konumu benimsediğinin işareti saymaktadır. Bilindiği gibi Locke'cu kuram düşünme, hatırlama gibi işlemlerimizin idelerini bedensel koşul ve hareketlerimizi gözlemleyerek değil de zihnimize olup bitenleri izleyerek edindiğimizi söylemektedir. İşte Malcolm'a göre bu kabul zihinsel işlemlerin doğasına ilişkin bilgimizin bedenimize ilişkin bilgilerimizden ayrı olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu işlemlerimizin doğası bedenden bağımsızdır ve zihnin eylemleri ile bedenin eylemleri arasında zorunlu bağıntılar yoktur (Malcolm, 1972: 25). Görüldüğü üzere Malcolm düşünümü onaylamasından yola çıkarak Locke'un da tıpkı Descartes gibi düşünceyi bedenden ayırdığını öne sürmektedir. Oysa bu haksız bir değerlendirmedir. Çünkü Locke söz konusu olduğunda Tanrı'nın bazı madde dizgelerine bile düşünme gücü vermiş olabileceğini söyleyecek kadar agnostik bir tavır takınmaktadır (2004: 371).

Duyum ve düşünümü ilkece ayrı kabul eden bazı düşünürlere değindik ve yorumların varabileceği aykırı sonuçları göstermeye çalıştık. Şimdi de bu iki kaynak arasındaki nitelik farkını ortadan kaldıran yorumlara kısaca değinelim. Bu yorumların temelinde aslında şöyle bir akıl yürütme yatmaktadır: Locke'da düşünümü uyarıp harekete geçiren duyumdur. Düşünüm ancak duyumun sağladığı gereçleri işlemektedir. O zaman duyum ve düşünüm iki heterojen kaynak değildir. Bunların arasında yalnızca bir derece farkı vardır. İşte Locke'un felsefesi kendisinden sonra daha çok bu doğrultuda ilerlemiştir. Söz konusu iki kaynak düşünürün ardıllarınca aynı çizginin iki ucu kabul edilmiştir. Böyle olunca da uçlardan biri ya da öteki doğrultusunda ilerlemek kolaylaşmıştır. Sözgelimi Berkeley, duyumu düşünümün aşağı formu kabul ederek bu çizginin düşünüm tarafına yüzünü dönmüştür (Gökberk, 2014: 303). Condillac ise aksine düşünümü, duyum içinde eriterek çizginin duyum yönünde ilerlemiştir (Ewald, 2013: 36). Fark edileceği üzere düşünüm ideleri söz konusu olduğunda tartışmaların temelinde aslında düşünümün otonom bir kaynak olup olmadığı yatmaktadır. Bu noktada Çelebi'nin yukarıda belirlediğimiz her iki kategorinin de dışında değerlendirilmesi gereken yorumundan bahsetmek faydalı olacaktır. Çelebi, düşünümün otonomluğunu kabul etmemekle birlikte 'düşünüm idelerinin' ide olduklarını da yadsımaktadır. Peki, Çelebi bu radikal yorumunu nasıl temellendirmektedir? Ona göre zihnin edindiği basit ideler üzerindeki işlemi kendi varlığını tekrar etmekten öte bir

anlam taşımamaktadır. Çünkü zihin demek zaten işlem yapan şey demektir. Daha açık bir ifadeyle nasıl ki sindirim yapabilmesi midenin ontolojisi ise işlem yapabilmesi de zihnin ontolojisidir. O zaman nasıl ki mide sindirmek için harici bir girdiye ihtiyaç duyuyorsa zihin de işlem yapabilmek için dışarıdan bir girdiye ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda dışarıdan gelen ideler üzerinde zihnin işlem yapması doğası gereğidir. Dolayısıyla farklı bir ide grubu gibi kabul edilmemelidir. Düşünme, kavrama, algılama gibi sözcükler yalnızca bu işlemlere verdiğimiz adlardır (Çelebi, 2019: 85). Öyleyse Locke'cu kuramda düşünüm ideleri epistemolojik gereçler değildir. Zihin de ide üreten bir kaynak vazifesi üstlenmemektedir. Zihnin yaptığı yalnızca ayırdına vardığı işlemlere ad koymaktır (Çelebi, 2017: 28,38).

Görüldüğü üzere düşünümün bir kaynak olarak kabulü Locke felsefesinde tartışmaya oldukça açık olan konuların başında gelmektedir. Ancak düşünüm ideleri söz konusu olduğunda Locke'un ihmal ettiği fakat ihmale gelmeyecek önemli bir problem daha bizi beklemektedir. Defaatle vurguladığımız gibi Locke zihinsel kavramlarımızı iç gözlem ile edindiğimizi öne sürmektedir. Ona göre mesela bizler bir şeyi düşünürken ya da hatırlarken bir yandan bu faaliyetleri gerçekleştirmekteyiz öte yandan ise bu faaliyetlerin idelerini edinmekteyiz. Şimdi, burada şu soruyu sormak kaçınılmazdır. Evet, zihnimizde anbean bir takım içsel duyular ortaya çıkmaktadır. Fakat bu içsel duyular bizler düşünürken, karar verirken, anımsarken 'işte şu anda düşünüyorum' yahut 'karar veriyorum' diyebileceğimiz seçiklikte midir? Ya da iç duyularımızı iç gözlemle tanımak gerçekten Locke'un zannettiği kadar kolay bir işlem midir? Sözelimi zihinsel bir işlem olan düşünmenin tefekkür, taakkul, tedebbür gibi çeşitli katmanları vardır. Peki, bizim zihnimizde olup bitenlerin bu katmanların hangisine denk düştüğünü tespit edebilmemiz gerçekten mümkün müdür? Wittgenstein'in *Felsefi Soruşturmalar*'da verdiği bir örnek üzerinden bu soruya bir cevap aramaya çalışalım.

A bir dizi sayı yazıyor; B onu izliyor ve sayıların dizilişi için bir yasa bulmaya çalışıyor. Eğer başarsa şöyle der: "Artık devam edebilirim!" -Böylece bu kapasite, bu anlama, bir anda kendini gösteren bir şeydir. Öyleyse burada onu görünür kılan şeyin ne olduğunu araştıralım ve görelim. -A, "15, 11, 19, 29" sayılarını yazdı; bu noktada B nasıl devam edeceğini bildiğini söylüyor. Burada ne oldu? Birçok şey olmuş olabilir; sözelimi; A yavaşça bir sayıdan sonra bir diğerini koyduğunda, B yazılmış olan sayılar üzerinde çeşitli cebirsel formüller denemekle meşguldü. A, 19 sayısını yazdıktan sonra B, $a_n = n^2 + n - 1$ formülünü denedi; ve sonraki sayı onun varsayımını destekledi. Ya da yine B, formülleri düşünmüyor. O, A'nın sayılarını belirli bir gerginlik duygusuyla yazısını gözlemliyor ve her tür belirsiz düşünce aklından geçiyor. Sonunda kendisine şöyle soruyor: "Farklılıklar dizisi nedir?" O, 4, 6, 8, 10 dizisini buluyor ve şöyle diyor: Şimdi devam edebilirim. Ya da o gözlemliyor ve "Evet, bu diziyi biliyorum"

diyor- ve onu sürdürüyor, tıpkı eğer A, 1,3, 5, 7, 9 dizisini yazmış olsaydı yapacağı gibi.-Ya da o hiçbir şey söylemez ve yalnızca diziye devam eder. Belki de "kolay!" duyumu denebilecek bir duyum edinmiştir (Wittgenstein, 2014:79).

Şimdi burada Wittgenstein'in betimlediği süreçler 'anlama' mıdır? Eğer öyleyse gerçekte hangisi anlamadır? Görüldüğü üzere anlama esnasında meydana gelen hiçbir duruma 'işte bu anlamadır' diyemiyoruz. Öyleyse zihinsel işlemlerimizi düşünümle belirlemek sanıldığı kadar kolay değildir. İşte Wittgenstein da yukarıda bahsettiğimiz türden itirazlarla içsel duyuların tanınmasının imkânsızlığını göstermeye çalışmıştır. Ve onun bu çabası karşılıksız kalmamıştır. Kendisinden sonra düşünme, algı, inanç gibi kavramlarımızı düşünümle elde ettiğimiz varsayımı gücünü büyük ölçüde yitirmiştir (Malcolm, 1972: 34).

Evet, Locke'un asıl ilgisi başlangıçtaki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi duyum ideleri ve dış dünyaya yönelik bilgimizdir. Ne yazık ki onun duyum idelerine ve dış dünyaya yoğunlaşması düşünüm idelerini layıkıyla ele almasına mani olmuştur. Düşünümün doğası ve idelerin oluşmasındaki rolü *Deneme*'de belirsiz bırakılmıştır. Bu da düşünümü tartışmaya oldukça müsait bir konu kılmıştır. Aslında tartışmaların temelinde Locke'un düşünümü idelerin özgül kaynağı sayıp saymadığı yatmaktadır. Burada şöyle tuhaf bir durum söz konusudur. Düşünümü idelerin özgül kaynağı kabul ettiğimizde Locke'un empirizmi tehlikeye düşmektedir; kabul etmediğimizde ise bilgi anlayışının temel iddiaları yara almaktadır. Zira yeri geldiğinde değineceğimiz gibi onun bilgi anlayışı rasyonalist unsurlara sahiptir. Locke, *Deneme*'nin dördüncü kitabında bilgi ve kesinlik arasında tıpkı rasyonalist felsefede olduğu gibi bir özdeşlik kurmaktadır. Ve en kesin bilgi payesini de sezgisel bilgiye vermektedir. İşte Locke'un yüksek bir nitelik yüklediği sezgisel bilgiyi tutarlı bir biçimde açıklayabilmek için bir kaynak olarak düşünümüne ihtiyacı vardır. Çünkü sezgisel bilgiyi en üst katmana yerleştirmek ancak düşünüm zemininden hareket edildiğinde mümkündür. Başlangıçta da belirttiğimiz gibi Locke düşünüm idelerini 'zihnin operasyonları' olarak değerlendirmektedir. Söz konusu operasyonlar zihinde doğal olarak verilir. Aslında Locke'un birincil sıraya yerleştirdiği sezgisel bilgiye olanak tanıyan da bu durumdur. Böylesi bir kabulden yola çıkıldığında düşünümün bir kaynak olarak kabulü mümkündür.

Locke'un duyum ve düşünümü ideleri oluşturan iki kaynak olarak ele almasının yol açtığı tartışmalara kısaca değindikten sonra idelerin bir başka tasnifine geçebiliriz. Çalışmamızın sonraki bölümünde duyum ve düşünümünden edindiğimiz ideler yapıları bakımından değerlendirilecektir.

1.3. İdelerin Yapıları

Locke ideleri yapılarına göre tasnif ederken çağının entelektüel atmosferine bağlı kalmıştır. Bilindiği üzere Descartes'tan itibaren bilgi edinmenin yolu kompleks olanı basit parçalara ayırmaktan geçmekteydi. Dolayısıyla bilim adamının başlıca görevi her bileşik yapıyı elementlerine ayırmaktı (Gibson, 1917: 48). Locke da bilimdeki bu yöneme aşına bir filozof olarak ideleri basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

1.3.1. Basit İdeler

Duyum ve düşünümünden edindiğimiz basit ideler zihindeki birleştirilmemiş görünümlerdir. Bileşik bir yapıda olmadıkları için başka idelere bölünüp ayrıştırılamazlar. Tek bir görünüş ya da kavrama sahiptirler. Locke'a göre bir insan için bu basit idelerden edindiği açık ve seçik algılardan daha belirgin bir şey yoktur (2004: 108-109).

Basit idelere doğrudan nesnelere ve nitelikleri neden olurlar. Her ne kadar insan bir nesneyle karşılaştığında o nesnedeki duysal nitelikler birbirleriyle iç içe ve uyumlu olduğu için onları ayırt edemese de bu niteliklerin zihinde ürettikleri ideler yalın ve karışmamıştır. Sözelimi bir "beyaz zambak" beyazlık, hoş kokululuk gibi birbiriyle harmanlanmış birçok niteliğe sahip olsa da zihin bu ideleri ayrı ayrı alır. Çünkü her bir ide farklı bir duyu yoluyla kendini arz eder. Peki, farklı nitelikler aynı duyu yoluyla alındığında da durum böyle midir? Elbette, bir buz parçasına dokunduğumuzda onun soğukluğunu ve sertliğini aynı anda ve birbirine karıştırmadan yalnızca dokunma duysuyla edinmemizde olduğu gibi onlar zihinde müstakil bir biçimde oluşurlar (Locke, 2004: 108,109; Zelyüt, 2017: 59). Bu nedenle ayrı duyumlardan edinilen ideler kadar seçiktirler.

Bu noktada şunu belirtmeliyiz ki nesnelere niteliklerini ayrı ayrı alımlamasında zihnin herhangi bir müdahalesi yoktur. Çünkü Locke'a göre basit idelerin edinilmesinde anlamlıdır. Bir ayna nasıl ki karşısındaki nesnelere kendinde ürettiği imgeleri yok

sayıp değiştiremezse anlık da ideler kendini zihne takdim ettiğinde reddedemez (Locke, 2004: 108). Anlığın görevi basit ideleri edindikten sonra başlar. Duyum ve düşünüm yoluyla kazanılan basit ideler anlıkta biriktikçe anlık onları karşılaştırma, yineleme ve sonsuz çeşitlilikte birleştirme gücünü de kazanır ve bu sayede bileşik ideler üretir. Fakat basit ideleri ne inşa edebilir ne de yok edebilir. En yetkin ve kıvrak anlığın dahi duyum ve düşünümü kullanmadan basit ide yaratma gücü yoktur. Bir krde renk idelerinin ya da bir sağırda seslerin seçik kavramlarının bulunduğunu kim iddia edebilir (Locke, 2004: 109)? Bir insanın cisimlerdeki beş duyuyu etkileyen niteliklerden başkasını imgeleyebilmesi olanaksızdır. Eğer insanlığın dört duyusu olsaydı bugün beşinci duyunun nesnelere olan niteliklerin kavrama ve imgeleme gücümüzün çok uzağında olacağı aşıkrdır (Locke, 2007a: 156).

Görüldüğü zere Locke basit idelerin oluşumunda önceliği duylara vermiştir. O halde basit idelerin kaynakları duylar olduklarına göre bunlar hangi duyları kullanarak zihne girmektedir? Locke'a göre zihin basit ideleri ya tek bir duyuyla ya birden fazla duyuyla, ya yalnızca düşünümle ya da hem duyum hem düşünümün ortak faaliyeti sonucu edinir. Şimdi bunları sırasıyla açıklamaya çalışalım.

Locke'un tek bir duyuyu yoluyla gelen idelerden kastı tek bir bedensel organla algılanan niteliklerdir. Mesela renklerin tüm ton ve dereceleri yalnızca göz yoluyla zihne girer. Yine her türlü ses ve ses tonu yalnızca kulaktan, değişik kokular yalnızca burundan, tatlar ise sadece damaktan edinilir. Eğer duyuyu algıamızın bağlı olduğu bu organik koşullarda bir araz mevcutsa bunların zihne girmelerinin bir başka yolu yoktur. Bir diğer duyuyu olan dokunmanın iletteği idelerin en önemlileri ise sıcaklık, soğukluk ve katılıktır (Locke, 2007a: 159). Birden fazla duyuyu ile edinilen basit ideler ise uzay veya uzam, Şekil, hareket ve durgunluk ideleridir. Bu ideler zihne hem görerek hem de dokunarak iletir (Locke, 2004: 115). Mesela Şekil idesini ele alalım. nce doğuştan m olduğu için bir küre ile bir küpü yalnızca dokunarak ayırt etmeyi öğrenmiş bir adam düşünelim. Şimdi de onun görme yeteneğini kazandığını varsayalım ve soralım. Bu kimse küpe ve küreye dokunmadan yalnızca uzaktan gözleyerek hangisinin kp hangisinin küre olduğunu söyleyebilir mi? Locke'a göre cevap olumsuzdur (2004: 131). Çünkü Şekil idesi ancak görme ve dokunma duyları bir aradaysa tamamlanır.

Yalnızca düşünümünden edinilen basit idelere gelince, hatırlanacağı üzere duyum vasıtasıyla dış dünyadan ideler edinen zihin bu idelere tatbik ettiği işlemleri gözlemlediğinde düşünüm ideleri oluşmaktaydı. İşte zihnin kendi etkinlikleri üzerine eğilmesi sonucu oluşan iki idesi algılama ya da düşünme ve istenç ya da istemedir. Bunlar düşünümün iki basit idesidir ve anımsama, ayırt etme, akıl yürütme, yargılama, bilgi ve inanç gibi ideler bu iki basit idenin kipleridir (Locke, 2004: 116). İstenç, zihnin bir ideyi düşünüp düşünmemeyi emretme ya da bedenin bir hareketi durdurmayı yahut sürdürmeyi yeğleme gücüdür (Locke, 2004: 179). Algılama ise zihnin idelerle meşgul olan ilk melekesidir. Dolayısıyla düşünümün ilk idesidir (Altınörs, 2016: 33). Bu nedenle Locke ona özel bir önem atfeder ve ayrı bir başlıkta değerlendirir. Biz de algılama idesini daha sonra ele almak kaydıyla bu noktada tamamlayıp basit idelerin zihne giriş yollarından sonuncusuna geçelim.

Locke'un tasnifinde son sırada duyum ve düşünümün ortak faaliyeti sonucu oluşan basit ideler bulunmaktadır. Haz, acı, güç, ardışıklık, varoluş ve birlik gibi ideler bunlara örnektir. Haz ve acı idesini ele alarak başlayalım.

Öncelikle şunu belirtelim ki Locke haz ve acıyı genel anlamıyla kullanmıştır. Hoşlanma, mutluluk gibi duyguları hazzın farklı dereceleri, sıkıntı, üzüntü gibi duyguları ise acının farklı dereceleri olarak değerlendirmiştir. Bu anlamıyla haz ve acı ideleri duyum ve düşünümün bütün yollarıyla zihne taşınırlar. Bedenimizi etkileyen herhangi bir şeyin de zihnimizdeki düşüncelerin de bizde haz ve acı uyandırma gücüne sahip olduğunun inkâr edilemeyeceği açıktır (Locke, 2004: 117). Fakat burada şöyle bir problem bulunmaktadır. Evet, parmağımıza bir iğne battığında acı duyarız ve bu acıyı yaratan da harici bir etkidir. Peki, düşünümün rolü tam olarak nerededir? Acı üreten ide üzerinde düşünerek tekrar acı üretmesinde midir? Yoksa Locke'un düşünümünden kastı ruhun etkilenmesiyle oluşan bir ruhsal durum mudur? Ya da burada düşünüm aslında bir anlamlandırma sürecine mi işaret etmektedir (Çelebi, 2017: 54)? Locke bu soruları cevapsız bırakmaktadır.

Duyum ve düşünümün bütün yollarıyla zihne ulaşan bir diğer ikili varoluş ve birliktir. Bu iki ide, dışımızdaki her nesne ve içimizdeki her ide tarafından zihne sunulur. Şeylerin bizim dışımızda olduğunun ayırında olduğumuz gibi zihnimizdeki idelerin de var olduklarının ayırındayızdır. Onlar bir varlığa sahiptirler. İşte bu gerçek

varlık ya da ideyi bir “şey” olarak düşündüğümüzde de zihnimizde “birlik idesi” oluşur. Bu noktada Locke’un varlığın yalın idesini ve kiplerini yeterince irdelemediğini söylemeliyiz (2007a: 174). Duyum ve düşünümün ortak faaliyeti sonucu edindiğimiz idelerden bir diğeri de güçtür. Güç idesi hareketsiz durumdaki bedenimizi istediğimizde nasıl harekete geçirdiğimizi gözlemlediğimizde ve doğal cisimlerin birbirleri üzerinde bıraktıkları etkileri izlediğimizde oluşmaktadır. Nihayet ardışıklık da hem duyumda hem düşünümde deneyimlenir. Fakat zihinde birbiri ardına geçen ide zincirlerini hesaba kattığımızda daha çok düşünümde gerçekleştiği aşikârdır (Locke, 2004: 117).

Son çözümlemede tüm basit idelerin kaynağı duyum ve düşünümdür. Bu iki kaynak dışında basit ideler edinebileceğimiz herhangi bir arka kapı olmadığı gibi basit idelerden yapılmamış herhangi bir bileşik ide de yoktur. En soylu düşüncelerin dahi temelinde basit ideler bulunmaktadır. Burada basit idelerin insan zihni için yeterli olup olmayacağı sorulabilir. Anlaşılan o ki Locke zihni bir satranç ustası basit ideleri de satranç taşları gibi düşünmektedir. Bir satranç ustası yalnızca otuz iki taşla nasıl sonsuz ihtimallere açık oyun oynuyorsa zihin de sınırlı sayıdaki basit idelerle sonsuz sayıda bileşik ide üretebilmektedir.

Basit idelerin zihne giriş yollarını nihayete erdirdiğimiz bu noktada şu soruları sormak kaçınılmazdır: Bu idelerin oluşması için zihinde bulunması gereken melekeler nelerdir? Zihin bu yollardan edindiği idelere hangi işlemleri uygulamaktadır? Bir sonraki başlıkta bu sorulara cevap aranacaktır.

1.3.1.1. Zihnin İdelere Uyguladığı İşlemler

Locke, zihnin anlıkta idelere uyguladığı işlemleri üç başlık altında ele alır. Bunlar algılama, zihinde tutma (iç gözlem, bellek) ve ayırt etme (karşılaştırma, birleştirme, soyutlama) melekeleridir.

Algılama: Locke, *Deneme*’de algıyı üç farklı anlamda kullanmaktadır. Bunlardan ilki zihnimizdeki idelerin algılanmasıdır. Bir diğeri imlerin anlamının algılanmasıdır. Sonuncusu ise ideler arasındaki bağlantının ya da çelişkinin, uyuşmanın ya da uyuşmazlığın algılanmasıdır (Locke, 2004: 179). Locke, ikinci kitapta algıyı daha çok ilk anlamıyla kullanmaktadır.

Algılama, zihnin idelerle meşgul olan ilk melekesidir. Dolayısıyla düşünümde elde ettiğimiz ilk basit idedir. Bu noktada Locke algılamanın, düşünme ile karıştırılmaması gerektiğini hatırlatır. Çünkü düşünmede istençli bir dikkat söz konusuysen algılamada zihin edilgindir (2004: 129). Zihnin bu aşamadaki işlevi yalnızca kendine sunulanlardan etkilenmek ve bu etkiyi ayna gibi yansıtmaktır (Atış, 2008: 74). Peki, algılama her durumda mümkün müdür? Elbette hayır, algılamanın oluşması için bedende gerçekleşen değişimlerin zihne ulaşması ve dış duyular üzerinde yaratılan izlenimlerin zihnin dikkatini çekmiş olması gerekmektedir. Sözelimi ateş bedenimizi yaktığında sıcaklık hissi ya da acı idesi beyinde üretilmedikçe ateş bizi ancak bir demiri etkilediği kadar etkileyecektir. Çünkü edimsel algı ancak anlıkta ortaya çıkmaktadır.

Zihnin idelerle ilgilenen ilk melekesi olan algılama bilginin de ilk adımıdır. Diğer bir deyişle algılama, bilginin gerekli tüm malzemelerinin giriş kapısıdır. Bu nedenle bir insan duyulardan, o duyulardan edindiği izlenimlerden ve o izlenimlere uygulayacağı yetilerden ne kadar mahrumsa bilgisi de o oranda eksik olacaktır (Locke, 2004: 133). Locke algılama melekesine dair analizlerini sürdürürken duyumla edindiğimiz idelerin yetişkin insanlarda çoğunlukla algılama göz ardı edilerek yargıyla değiştiğini öne sürer. Mesela beyaz bir küreye baktığımızda eğer yalnızca görsel verileri dikkate alırsak gördüğümüz şey beyaz bir daire olacaktır. Oysa bu tip objelere baktığımızda zihnimizde canlanan izlenim beyaz bir küreye aittir. Çünkü hüküm verme melekesi onu tadil etmiştir ve daireyi küre idesi olarak düzeltmiştir (Locke, 2004: 131). Bu husus Locke felsefesi açısından önemlidir. Çünkü idelerin algıya giriş sürecinin Locke'un yukarıda belirttiğinin aksine tamamıyla pasif olmadığını göstermektedir. Bu durumda Locke'un empirizminde aslında algılama aşaması dahi kayda değer bir yorum unsuru içermektedir.

Zihinde Tutma: Basit idelerin oluşması için müdrikede bulunması gereken melekelerden ikincisi zihinde tutmadır. Zihinde tutma, duyum ve düşünümde edindiğimiz basit ideleri saklama yetisidir. Bu işlem iki yolla gerçekleşmektedir: İç gözlem ve bellek.

İç gözlem, zihnin edindiği ideyi bir süre için edimsel olarak canlı tutmasıdır. Bellek ise zihne işlendikten sonra kaybolan yahut görüş alanında olmayan ideleri

yeniden canlandırma gücüdür. Mesela sıcaklığı, ışığı, sarıyı, tatlıyı bir kere deneyimledikten sonra bunlar duyularımızdan uzaklaşsa dahi düşünerek yeniden ortaya çıkarabilmemiz bu gücün bir sonucudur. İnsan zihni, aynı anda pek çok ideyi görüp dikkate alacak kapasitede değildir. Bu nedenle vakti geldiğinde kullanmak üzere bu ideleri bir depoda toplamaya ihtiyaç duymaktadır. İşte bu depo bellektir (Locke, 2004: 34).

Bu noktada şunları sormamız gerekmektedir. Eğer zihnimizde şu anda farkında olmadığımız bu tip ideler mevcutsa başlangıçta zihne işlenmiş doğuştan ideler neden mevcut olmasın? Ya da Locke'un ısrarla vurguladığı zihnin edimsel olarak algılamadığı ideleri ihtiva edemeyeceği şeklindeki ilkesi depo görevi gören bir bellek fikriyle çelişmez mi? Locke, bu soruların önüne geçebilmek için idelerin bellekte depolanmalarının "zihnin, eskiden edindiği algıları, onları daha önce edinmiş olduğu ek algısıyla birlikte canlandırma gücü"ne karşılık geldiğini belirtir (2004: 134). O halde bellek, algının canlandırılmasını sağlayan güçtür. Bu durumda hatırlama ise geçmiş bilgilerin yeniden canlandırılması başka bir ifadeyle bir şeyin daha önce bilindiğinin veya algılandığının bilinci ile algılanmasıdır. (Aaron, 1955: 137)

Görüldüğü üzere algılamanın hemen ardından bellek devreye girmektedir Bu zorunlu bir durumdur. Çünkü bellek olmadan tüm yetilerimiz faydasızdır. Akıl yürütmelerimizde, düşüncelerimizde mevcut nesnelerin sınırlarını aşma ve şimdiki zamanın dışına çıkma olanağını bellek sağlamaktadır.

Ayırt Etme: Zihnin bellek kadar vazgeçilmez olan bir diğer melekesi ayırt etmedir. Locke'a göre zihin, şeylerin yalnızca bulanık idesi ile yetinseydi ve onların seçik algısına erişemeseydi bilgi edinme yeteneği şimdiki gücünden mahrum olurdu. İşte ayırt etme melekesi bir ideyi başka bir ideden ayırarak onu açık ve seçik kılar (Didier, 2019: 23). Apaçık ve kesin oldukları için doğuştan olduğu varsayılan ilkelerin dahi ardında zihnin iki idenin aynı ya da farklı olduğunu algılamasını sağlayan bu melekesi yatmaktadır (Locke, 2004: 138).

Görüldüğü üzere Locke'un ayırt etme dediği aslında *Deneme*'nin dördüncü kitabında açıkladığı sezgidir. Beyazın siyah olmadığını ya da karenin daire olmadığını algılamak ikinci kitapta ayırt etmeye dördüncü kitapta ise sezgiye dayandırılmaktadır

(Aaron, 1955: 140). Peki, zihinde ayırt etme melekesine bağılı olarak ortaya çıkan işlemler nelerdir? Locke, bu işlemleri üç başlık altında ele alır. Bunlar karşılaştırma, birleştirme ve soyutlamadır.

İdeleri zaman, yer, derece vb. koşullara göre ‘karşılaştırmak’ zihnın önemli işlemlerindendir. Daha sonra ele alacağımız bağıntı adı altında toplanan pek çok ide bu yetiye bağılıdır (Locke, 2004: 138). Locke’a göre her bilme eylemi ve her yargı karşılaştırma içerir. Bir başka işlem olan ‘birleştirme’ zihnın birkaç basit ideyi bir araya getirerek karmaşık bir ide oluşturmasıdır (2004: 139).

Locke bir diğeri işlem olan soyutlamaya özel bir değer atfeder. Çünkü ona göre şimdiye dek değindiğimiz tüm melekeler insanlarda ve hayvanlarda ortaktır. Fakat soyutlama insana mahsustur. Peki, nedir soyutlama? Bu soruyu genel ideler bahsinde detaylı bir biçimde cevaplandıracağımız için şimdilik şu kadarını söylemekle yetinelim. Soyutlama, tikel varlıklarda bir arada bulunan niteliklerin zihinde birbirinden ayrışmasını ve tek başına kavranmasını sağlayan faaliyetin adıdır (Locke, 2004:140).

İşte bunlar zihnın anlama yetisinde kullandığı birincil yetileri ve işlemleridir. Her ne kadar zihnın bütün idelerine tatbik edilseler de görüldüğü üzere Locke bu yetilerin öncelikle basit ideler üzerinde nasıl çalıştığını izaha kavuşturmuştur. Böylece söz konusu yetilerin basit ideler kadar açık ve seçik olmayan bileşik ideler üzerindeki etkinliklerini gözlemlememizi kolaylaştırmıştır. Fakat bileşik idelerde soyutlama, karşılaştırma gibi işlemlerin nasıl gerçekleştiğine geçmeden önce bu başlık altında sorulması zaruri olan başka bazı sorular bulunmaktadır.

Bu aşamaya değin algıdan ve algı içeriklerinden bahsettik. Fakat algının kaynağına yeterince değinmedik. Algının kaynağı nedir? Algıdan bağımsız bir dış dünya mevcut mudur? Eğer mevcutsa algıya neden olan bu fiziksel dünya hangi yapıdadır? Başka bir deyişle algı içeriklerinin kendilerine ilişkin oldukları nesnelere karakterize eden nitelikler nelerdir? Bir sonraki başlıkta bu sorulara cevap aranacaktır.

1.3.1.2. Basit İdelerin Harici Kaynakları: Nitelikler

Locke’un empirist epistemolojisi algıdan bağımsız bir dış dünyanın varlığını gerekli kılmaktadır. Çünkü onun empirizmi öncelikle sağduyuya bağımlıdır. Öyle ki

Locke, sağduyuya ters düşmektense kuramsal tutarlılığından ödün vermeye razıdır. Elbette sağduyunun tabii eğilimi de fiziksel dünyanın somut nesnelere kabul etmek yönündedir. Kaldı ki algı içerikleri nadir durumlar dışında değişmez bir tutarlılığa sahiptir. Locke'a göre bu tutarlılık ancak bir dış dünyanın varlığı ile açıklanabilir (Denkel, 1997: 243). Ayrıca Locke, kendi epistemolojisinin dönemin bilimine bir temel sağlamasını istemektedir. Deneysel bilginin bir bilim inşa etmesi de bağımsız bir nesnelere dünyasının varlığına bağlıdır (Sarı, 2011:162). Tüm bu nedenlerden dolayı Locke, bizden bağımsız ve bizi etkileyen bir dış dünyanın mevcut olduğunu iddia eder. Ona göre algı içeriğini oluşturan idelerimizin nedeni de bu dış dünyadaki nesnelere ve onların nitelikleridir.

Locke zaman zaman nesneleredeki nitelikleri ide olarak değerlendirirse de daha önce de belirttiğimiz gibi ideler ve nitelikler birbirine özdeş değildir. Buna göre “zihnin kendisinde algıladığı ya da algının, düşüncenin ya da anlığın dolaysız nesnesi olan her şey ide”dir; “zihinde herhangi bir ide üretme gücü de gücün bulunduğu nesnenin niteliği”dir (Locke, 2004: 120). Bu durumda nitelikler etki kaynağıyken ideler zihinsel etkilenimlerdir.

Locke; Galileo, Gassendi ve Descartes'ın izinden giderek nesnelere niteliklerini bir sınıflandırmaya tabi tutar (Altınörs, 2020: 24). Buna göre nitelikler, birincil ve ikincil olmak üzere iki temel sınıfa ayrılmaktadır. Bunun yanı sıra öncellerinden farklı olarak Locke'un kimi zaman ikincil niteliklerle birlikte kimi zaman onlardan bağımsız ele aldığı “salt güçler” diye adlandırılan üçüncü bir sınıf daha mevcuttur.

Sınıflandırmanın ilk adımını teşkil eden birincil nitelikler katılık, uzam, şekil, devim ve sayıdır. Bunlar nesnelere yok edilemez, ilk ve kurucu nitelikleridir (Didier, 2018: 19). Algılanıyor oluşundan bağımsız olarak nesnelere bulunurlar. Bu nedenle nesnelere bir karakterdedirler (Denkel, 1984b: 48). Nesne hangi durumda olursa olsun hangi güce ya da koşula maruz kalırsa kalsın bunlardan ayrılamaz. Duyum, algılanabilir boyuttaki her tanecikte; zihin de duyuların algılayamadığı her tanecikte birincil nitelikleri ayrılmaz olarak duyumsar. Örneğin bir buğday tanesini alıp ikiye böldüğümüzde elde ettiğimiz her parça hala katılığa, uzama, vd. sahip olacaktır. Edindiğimiz parçaları yeniden böldüğümüzde de aynı nitelikler korunacaktır. Hatta parçalar algılanamaz oluncaya dek parçalamayı sürdürdüğümüzde dahi o nitelikler

barınacak ve kendi basit idelerini üretmeye devam edecektir (Locke, 2007a: 179). İşte Locke'un epistemolojisinde bilime olanak tanıyan, matematiksel olarak ölçümlenebilir bu niteliklerdir.

İkincil nitelikler ise renk, tat, koku, ses, sertlik-yumuşaklık, sıcaklık-soğukluk gibi duyumlardır. Locke'a göre bunlar bizatihi nesnelere bulunmayıp nesneleredeki birincil nitelikler vasıtasıyla bizde değişik duyular yaratabilme güçleridir (2004: 123). Her ne kadar bizler ikincil nitelikleri nesnelere özgü zannetsek de onlar ancak birincil niteliklerin duyu organlarına bıraktıkları etkiler aracılığıyla var olabilirler.

İkincil niteliklerin asli özelliği algılayan öznenin şartlarına bağlı olarak değişim göstermeleridir. Duvardaki tablonun renkleri ona vuran ışığın gücüne, gözlemcinin ona baktığı açıya ya da renk körü olup olmadığına göre değişir. Yine bir bardak su bazı durumlarda sıcak, bazı durumlarda soğuk gelir. Demek ki ikincil nitelikler belli bir dereceye kadar özneye bağlıdır. Dolayısıyla bir gözlemciyle etkileşimi gerektirmektedir. Öyle ki yeryüzünde algılayan bir varlık kalmadığında onlar şimdi idrak ettiğimiz şekliyle var olamayacaktır (Magee, 2001: 129). Fakat tüm bunlardan ikincil niteliklerin tamamıyla öznel olduğu yolunda bir sonuca varılmamalıdır. Unutulmamalıdır ki ikincil nitelikler nesnelere kaynaklanırlar ve bir güç olarak nesnelere özgüdürler. Ancak onlar bir nitelik olarak algılayan öznenin idelerinde varlık bulurlar (Denkel, 1984b: 50). İşte bu anlamıyla ikincil nitelikler cisimlerde değil algılayandadırlar.

Locke nitelikleri her ne kadar iki öbeğe ayırsa da salt güçler dediği başka bir nitelik türünden daha bahseder. Bu üçüncül nitelikler duyularımızın değişimlerinden sonuç olarak bizim çıkardığımız, cisimlerin değişimler veya etkiler yaratma ya da onları alma gücüdür (Didier, 2019: 20). Öyleyse güçler bazı durumlarda etkin bazı durumlarda edilgidir. Sözelimi ateşin demiri eritme gücü etkin, demirdeki erime gücü ise edilgidir (Locke, 2004: 127). Üçüncül niteliklerin varlığı da tıpkı ikincil niteliklerin varlığı gibi birincil niteliklere bağlıdır. Bu güçler cisimde bir etki yaratıyor gibi görünseler de bu etkiye asıl yol açan birincil niteliklerdir. Çünkü bunlar, birincil niteliklerin farklı kiplerinden doğmaktadır (Sarı, 2011: 165). Locke bazı durumlarda salt güçleri ikincil niteliklere dâhil etse de güçleri ikincil niteliklerden ayıran en belirgin özellik ikincil niteliklerin dolaysız bir biçimde algılanırken salt güçlerin dolaylı olarak

sezilmesidir (Didier, 2019: 20). Görüldüğü üzere Locke kendisinden önceki ayrımı olduğu gibi teslim almamış önemli değişiklikler yapmıştır. Daha önce değindiğimiz ikincil niteliklerin salt öznel bir yapıda olmamaları bu yeniliklerden biridir (Musgrave, 1997: 149). Ancak Locke'cu kuramı öncellerinden ayıran ve bir ilerleme olarak değerlendirmemize imkân tanıyan can alıcı farklılık, nitelikler ayrımına eklediği güç kategorisidir. Bilindiği gibi Aristotelesçi/Skolastik gelenek nedende etkiyi üretme gücü olduğunu kabul ederken buradaki güç kavramını nedende etkiye nazaran bir üstünlük bulunduğu anlamında kullanmaktadır (Hacıkadıroğlu, 1992: 75). İşte Locke Skolastik metafizikten aktif güç ve pasif güç ayrımını devralırken benzer bir biçimde nedende etkiyi üretecek bir gücün bulunduğunu kabul etmiştir. Ancak Skolastik metafiziğin aksine her iki güç arasında bir ast-üst ilişkisi kurmamıştır. Başka bir ifadeyle Locke aktif gücü zayıflatmış pasif güce ise 'güç' kazandırmıştır. Bu nedenle onun bu tavrıyla nedenlerin eşitlendiği bir evren tasarımının önünü açtığı söylenebilir.

Locke'un nitelikler arasında yaptığı bu tasniften sonra incelenmesi gereken diğer bir mesele cisimlerin bizde nasıl ide ürettikleridir. Locke'a göre bu süreç, cisimlerin etki yaratmasının tek yolu olan itme gücüyle gerçekleşir (2004: 122). Buna göre dış nesnelere duyu organlarını mekanik bir biçimde uyarır. Ancak bu uyarılmaya sebep olan şeyler duyulamaz parçacıklardır. Algılanamaz parçacıkların etkisiyle ortaya çıkan uyarılma daha sonra kendine benzemeyen bir oluşuma neden olur. Bunlar idelerdir. Parçacıkların mekanik etkisi anlıkta mekanik olmayan bir sonuç yani ideyi doğurmuştur (Sarı, 2011: 164). Bu birincil niteliklerin ideleri üretme sürecidir. Fakat Locke'a göre birincil nitelikler aynı yolla ikincil niteliklerin de idelerini üretmektedir. Her ikisinin de temelinde algılanamayan hareket ve itim bulunmaktadır. Locke'un maddileştirerek yaptığı bu açıklamanın onun empirizmi söz konusu olduğunda bir paradoks yarattığı söylenebilir. Locke empirist tavrın bir gereği olarak somut parçacıklara gitme ihtiyacı duymuştur. Fakat bu algılanamaz parçacıkların gözleme imkân vermiyor olması onun bu süreci izah ederken deneyime değil zihinsel bir kurguya dayandığını göstermektedir (Çelebi, 2017: 71).

Tüm bu anlatılanlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki düşüncenin öğeleri olan ideler dış dünyadaki nesnelere niteliklerinin etkisi altında ortaya çıkmaktadır. Bu durumda idelerin bağlandığı neden dış dünyadır. Dolayısıyla dış dünya ile ideler arasında

nedensel bir ilişki bulunmaktadır. Peki, idelerin kaynağını açıklayan bu nedensel ilişki aynı zamanda onların kaynaklarını doğru yansıtıp yansıtamadıklarını da açıklayabilir mi? Yahut ideler ve nesnelere arasındaki neden-sonuç ilişkisi onlar arasında bir benzerliği zorunlu kılar mı? Bu sorulara verilecek yanıtlar büyük önem taşımaktadır. Zira bilginin temeli kabul edilen idelerin, nitelikleri doğru temsil etmeleri gerekir. Bunun koşulu da idelerle niteliklerin birbirine benzemeleridir (Denkel, 1984b: 61). Locke'a göre birincil niteliklerin ideleri nesnedeki niteliklerin benzerleridir. Fakat ikincil niteliklere karşılık düştüğünü varsaydığımız idelerin dış dünyada benzerleri yoktur (2004: 127). Dolayısıyla sesler, renkler, kokular vb. türden niteliklerin ideleri, cisimlerin gerçekte sahip oldukları özellikleri göstermezler. Fakat uzam, şekil, sayı vb. türden birincil niteliklerin ideleri nesnelere gerçekte taşıdıkları özellikleri verirler.

Bu durumda birincil niteliklerle sebep oldukları ideler arasında bir benzerlik ilişkisi bulunmaktadır. Ancak ideler ve nitelikler arasındaki neden-etki bağıntısının bir benzerliğe dayanak sağlayacak yeterlilikte olmadığı açıktır. Zira idelerin asıllarına sadık olup olmadığını bilmenin tek yolu onları bir mukayeseye tabi tutmaktır. Böylesi bir çaba da beyhudedir. O halde Locke'un bu benzerliğin deneysel açıklamasını yapamadığı söylenebilir.

Kuşkusuz filozofun nitelikler arasında yaptığı bu ayrım belli bir amaca hizmet etmektedir. Locke başlangıçta da belirttiğimiz gibi deneysel bilginin tabiat bilimlerine temel yapılmasını hedeflemektedir. Bu hedefin önündeki engel ise algının yanılabilirliği yönündeki şüpheli usullerdir. Locke, ikincil niteliklere yanılabilirlik payesi vererek ve birincil nitelikleri nesnelere bilimce onaylanan nesnel nitelikleri olarak belirleyerek bu problemi bertaraf etmeye çalışmıştır. Artık birincil nitelikler dış dünyaya yönelik bilgimizin gerçek nesnesi ve emniyetli kaynağıdır (Denkel, 1997: 244). Ancak Locke'un birincil niteliklere atfettiği öncelik ve üstünlük özellikle Berkeley ile birlikte eleştirilerin odağı olmuştur. Berkeley, tutarlı bir empirizm inşa edebilmek için dış dünyanın yadsınması gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle Locke'un birincil niteliklere atfettiği nesnellığe karşı yoğun itirazlar geliştirir.

Berkeley öncelikle idelere yüklenen dış dünyayı yansıtma görevini hedef alır. Hatırlanacağı gibi Locke için birincil niteliklerin ideleri nesnedeki niteliklerin benzerleriydi. Berkeley'e göre ise birbirine benzer olduğu öne sürülen iki şeyin

karşılaştırılmaları gerekmektedir. Oysa ideler zihinde, nesnel dış dünyadadır. İki ayrı yapı karşılaştırılmayacağına göre benzer oldukları söylenemez (Cebi, 2020: 10). Bu nedenle bir ideye benzeyebilecek tek şey ancak başka bir idedir (Berkeley, 2015: 127). Berkeley'in ortaya koyduğu diğer bir itiraz niteliklerin ayrılamaz olduklarını göstermeyi amaçlar. Ona göre cisimler, ikincil niteliklerden soyutlanmış bir biçimde kavranamaz. Zihin birincil niteliklere sahip olup da ikincil nitelikleri olmayan herhangi bir şeyi tasarlamaya muktedir değildir. Uzamsız bir rengin düşünülmeceği açıktır (2015: 134). Berkeley'in niteliklerin ayrılamayacağına yönelik iddiası ilk bakışta mantıksal açıdan zorunlu gibi durmaktadır. Ancak onun akıl yürütmesindeki öncüllerden biri yanlıştır. Evet, rengi olan her şeyin uzama da sahip olması kaçınılmazdır. Ancak uzamı olan bir şeyin renginin de olması hiç de zorunlu değildir. Renksiz bir uzamı düşünmek pekâlâ mümkündür. Mesela bir görünmez adam tasavvur etmek mantıksal açıdan çelişki doğurmamaktadır. Ayrıca şunu da vurgulayalım Berkeley nitelik türleri birbirinden ayrılamadığı için onların farklı da olamayacaklarını öne sürmektedir. Buradan da ikincil nitelikler kadar birincillerin de algılayan kişide olması gerektiği sonucuna varmaktadır. Oysa bu akıl yürütme keyfidir. Çünkü niteliklerin farklı olamayacağı kabulü 'birincil nitelikler nesnede ise ikincil nitelikler de nesnededir' sonucunu da aynı tutarlılıkta gerektirmektedir (Denkel, 1984b: 55-56). Görüldüğü üzere Berkeley'in ayrılamazlık itirazı başarısızdır. İlginç olan şudur ki o, kendi epistemolojisinde doğuştan görme engelli bir insanın dokunma duyusuyla şekil idesini edinebileceğini öne sürmektedir (Musgrave, 1997: 165). Her ne kadar doğuştan âmâ biri el yordamıyla şekil idesine erişse de pek tabii renk idesine ulaşamayacaktır. Bu durumda onda renksiz üçgen yahut renksiz kare idesi oluşacaktır. Bu da Berkeley'in temel prensibiyle apaçık bir çelişki yaratmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi ikincil nitelikler algılayan öznenin şartlarına göre değişim göstermekteydi. Hatta Locke, ikincil niteliklerin nesnel bir hüviyet taşıyamayacaklarını öne sürerken bu göreceliliği esas almaktaydı. İşte Berkeley'in Locke'a yönelttiği bir diğer itiraz bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Berkeley'e göre ikincil nitelikler ne kadar değişken ise birincil niteliklerde o kadar değişken olmak zorundadır. Bir madeni paranın farklı açılardan bakıldığında farklı biçimlerde görüleceği açıktır. Dolayısıyla Locke'un ikincil niteliklerin yalnızca zihinde bulunduğu dair sunduğu kanıtlar birincil nitelikler için de denk bir güçle geçerlidir

(Berkeley, 2015: 56-57). Berkeley'in bu itirazı ilk bakışta yerinde görünmektedir. Birincil nitelikler gerçekten de değişkenlik göstermektedir. Ancak onların ölçüm yoluyla tespit edilebilir bir yapıda oldukları hatırlatıldığında söz konusu itiraz gücünü yitirmektedir. Çünkü bir nesne değişik açılardan ne kadar farklı görünse de onun gerçek şeklini ve boyutunu bulmak mümkündür (Öktem, 2015: 138). Görüldüğü üzere Berkeley'in itirazları benzerliğe ilişkin olanlar dışında savuşturulabilir itirazlardır. Ancak Locke'cu teoriyi biraz daha ayrıntılı değerlendirdiğimizde daha farklı zorluklar bizi beklemektedir.

Öncelikle yukarıda müstakil bir asli nitelikmiş gibi sıraladığımız katılığı ele alalım. Basit ideler başlığında da belirttiğimiz gibi Locke uzam idesinin katı olan bir şeyin hareketi sonucunda elde edildiğini söylemektedir. Benzer bir biçimde birincil nitelikleri, cismin katı parçalarının özellikleri şeklinde tanımlamaktadır. Demek ki Locke katılığı kendinde bir nitelik olarak değil de öteki niteliklerin zemini olarak değerlendirmektedir. Bu kabule bir de niteliklerin değişmez doğası eklendiğinde değişmez bir niteliğin yine değişmez olan diğer niteliklere zemin olması gibi tuhaf bir sonuç çıkmaktadır (Çelebi, 2017: 70). Bu da mantıksal açıdan geçersiz bir sonuçtur. Birincil niteliklerin değişmez ve sabit bir yapıda olduklarını yukarıda belirttik. Bu noktada Locke'un birincil niteliklerin cisimden ayıramayacağını göstermek için kullandığı buğday örneğini yeniden hatırlayalım. Locke, söz konusu örnekte buğday tanesinin un ufak edilse dahi asli niteliklerini koruduğunu öne sürmektedir. Peki, burada onun değişmez kabul ettiği şekil yahut sayı değişmemiş midir? Elbette değişmiştir. Öyleyse Locke'un kastı değişime rağmen orada her daim bir şeklin ya da sayının kalacağıdır. Fakat burada da şöyle bir açmaz bizi beklemektedir. Buğdaydaki değişime rağmen birincil nitelikler orada barınmaya devam ediyorsa değişimle malul ikincil nitelikler neden varlığını sürdürememektedir (Çelebi, 2017: 76)? Görüldüğü üzere Locke'un nitelikler teorisi tartışmaya oldukça açıktır. Ancak teori, tartışma götürmez bir problem daha barındırmaktadır. Locke'un nitelikler ayrımı onun empirizmi göz önüne alındığında meşru bir zemine oturmamaktadır. Öncelikle Locke, bazı duyuların gerçek, bazılarının ise arazi olduğunu öne sürmektedir. Böylesi bir sonuca bilginin yegâne kaynağı olarak kabul ettiği duyum ve düşünüm vasıtasıyla ulaşamayacağı açıktır. Locke'un bu iddiası bir inanca, tüm fiziksel nesnelere birincil niteliklere sahip olduğu inancına dayanmaktadır. Peki, asli niteliklerin cisimlerden ayıramayacağına

dair bu inancımızın kaynağı nedir? Tutarlı bir empirist için bu soru elbette duyuların içinde kalarak cevaplanmalıdır. Şimdi bakalım Locke öyle yapmış mıdır?

Locke'a göre algılanabilir her madde parçasında birincil niteliklerin mevcut olduğunun bilgisini duyular vermektedir. Fakat algılanamayacak kadar küçük cisimler söz konusu olduğunda bu durum değişmektedir. Duyular nitelikleri tek başlarına algılayamadıklarında “zihin onları her madde parçasında, ondan ayıramaz olarak” bulmaktadır (Locke, 2014: 121). Fark edileceği gibi burada duyular değil, zihin devrededir. Demek ki niteliklere ilişkin bilgimiz yalnızca duyu verileriyle sınırlı değildir. Benzer bir problemi Locke'un teorisinde öne sürdüğü birincil niteliklerin ideleriyle benzer oldukları savı da barındırmaktadır. Bu benzerliğin bilgisi empirik gözleme değil bir varsayıma dayanmaktadır.

Başlangıçta Locke'un nitelikler ve onların ideleri arasındaki farkı titizlikle dile getirmediğini belirtmiştik. Şimdi de söz konusu eksiklikten kaynaklanan bir başka problemi, temsiliyet problemini ele alalım. Asli nitelikleri doğrudan mı biliyoruz yoksa niteliklerini tam anlamıyla temsil eden zihnimizdeki ideler vasıtasıyla mı tanıyoruz sorusuna bir cevap arayalım.

Bu soruya tutarlı bir cevap verebilmek bir hayli zordur. Çünkü Locke bazı durumlarda nesnelere doğrudan bildiğimizi söylerken bazen de zihnin doğrudan nesnesinin ideler ve ideler arası ilişkiler olduğunu öne sürmektedir. Diğer bir deyişle Locke, bazen saf bir gerçekçiliği bazen de temsilci bir gerçekçiliği benimsemektedir. Locke'un zaman zaman idelerden sanki fiziksel nesnelerdeki niteliklermiş gibi söz ettiğini daha önce belirtmiştik. İşte onu yalın bir gerçekçiliğe yaklaştıran, kimi durumlarda ideler ve harici nesnelere arasında kurduğu bu özdeşliktir. Ancak unutulmamalıdır ki Locke bu tutumundan dolayı özür dilemiş ve okuyucuyu önceden uyarmıştır (2004: 121). Bu nedenle aslında onun gerçek tutumunun temsilci gerçekçiliğe yakın olduğu söylenebilir. Öyleyse temsilci gerçekçilik nedir?

Locke, bilme sürecini üç ana unsurun üzerine kurmuştur. Bunlar zihin, nesne ve ide kavramlarıdır (Çelebi, 2019b: 74). İnsan zihni ve fiziksel nesnelere varlığın iki temel ögesini teşkil etmektedir. Peki, zihin ve nesne arasında dolaysız bir bağlantı mümkün müdür? Ya da zihin; nesne ve olayları doğrudan mı algılamaktadır? Locke'un felsefesi

söz konusu olduğunda bu noktada devreye ideler girmektedir. Hatırlanacağı gibi ideler “zihnin kendisinde algıladığı ya da algının, düşüncenin ya da anlığın dolaysız nesnesi olan her şey” dir (Locke, 2004: 120). Demek ki Locke’a göre zihnin dolaysız olarak bilebileceği şeyler yalnızca ideler ve ideler arası ilişkilerdir. Dış dünya ancak ideler dolayımında bilinebilir. İşte zihin ve nesne arasındaki etkileşimin ideler aracılığıyla sağlandığı, idelerin nesnelere temsil ettiği kurama “temsilci gerçekçilik” denir. Kuram temsilcidir çünkü bilinç içeriklerimizi dış dünyayı temsil eden ideler oluşturmaktadır. Aynı zamanda realisttir çünkü algılayan kişiden bağımsız bir dış dünyanın varlığını kabul etmektedir.

Ancak temsilci kuram özellikle dış dünyanın mevcudiyeti söz konusu olduğunda bazı problemlere kapı aralamaktadır. Öncelikle kuramın öne sürdüğü gibi algımız, duyuların/idelerin bilincine varmakla sınırlanmışsa duyu çemberini aşıp dış nesnelere gözlemleyebilmek nasıl mümkün olacaktır? Mesela karşımızda duran masanın varlığı nasıl doğrulanacaktır? Masaya dokunarak varoluşunu ispatlamaya çalıştığımızda elde edeceğimiz sadece dokunsal bir duyum olacaktır. Ellerimizin masaya dokunduğunu gördüğümüzde ise görme duyumundan ötesine ulaşamayacaktır (Hirst, 2006: 266). Görüldüğü üzere duyu engelini aşmaya çalıştığımız her durum bize daha fazla duyum kazandırmaktadır. İşte temsilci kuramı şiddetli eleştirilerin odağı yapan kendi duyularımızdan başka herhangi bir şeyi gözlemlemeye olanak tanımamasıdır. Çünkü bu kabulden yola çıkıldığında dış dünyanın varlığı kanıtlanamayacaktır. Peki, Locke bu güçlüğü nasıl aşmaktadır?

Zihin her ne kadar dış dünyayla dolaysız bağlantı kuramıyorsa da ideler vasıtasıyla dolaylı yoldan bağlantı sağlamaktadır. İdeler ise dış dünyanın etkilerinden doğmaktadır. Diğer bir deyişle idelerimizin nedenleri dış dünyadır. O halde ideler ile dış dünya arasındaki güçlü bağ nedensellik ilkesiyle kurulmaktadır. Ancak nedensellik bize idelerin kaynaklarını açıklasa da onları doğru temsil edip etmediklerinin bilgisini veremez. Böylesi bir bilgi ancak nesneye ideden bağımsız ulaşabildiğimizde edinilir. Bu da temsilci kuram açısından mümkün değildir (Denkel, 1984b: 61). Anlaşılacağı gibi Locke, temsilci gerçekçiliğin yarattığı dış dünyanın imkânı ve doğru temsili sorununu bir nedensellik ve benzerlik varsayarak aşmaya çalışmaktadır. Elbette bu varsayımlar da kuşkuculuğa kapı aralamakta ve aynı zamanda deneysel bilginin gücünü sarsmaktadır.

Çünkü Locke'cu kuram deneysel bilginin ön koşulu olan karşılaştırılabilir olanağını ortadan kaldırmaktadır.

Görüldüğü üzere temsilci kuram aşılması zor güçlükler barındırmaktadır. Kimi Locke yorumcuları bu güçlükleri temsilci kuram içinde kalarak aşmaya çalışırken kimileri de Locke'cu kuramın temsilci olmadığını öne sürerek bertaraf etme yoluna gitmiştir. Örneğin önemli bir Locke uzmanı sayılan Woozley bunlardan biridir. Ona göre Locke'un "bizim zihinden bağımsız dünyadaki hiçbir şeyi gözlemleyemediğimiz ve onun üzerine bildiğimiz her şeyi ancak erişebildiğimiz biricik şeyler olan vekil-ideleri inceleme yoluyla bilebildiğimizi öne süren kaba bir tasarımsal algı kuramını savunduğu" düşüncesi yanlıştır (Locke, 2004: 30). Woozley'in bu iddiasını gerekçelendirmek için başvurduğu kaynak ise Locke'un Malebranche felsefesine yönelttiği bir itirazdır. Locke, Malebranche'in algılama kuramını eleştirirken " Bunu anlamıyorum, çünkü bir resmin temsil ettiği şeyi hiç görmemişsem onun o şeye nasıl benzediğini nasıl bilebilirim...?" diye sormaktadır (Locke, 2004: 29). İşte Woozley'e göre hem bunu soran hem de bazı idelerimizin kaynaklarına benzediklerini öne süren Locke temsilci olamaz. O, nesnelere doğrudan algıladığımızı öne süren bir realisttir. Ancak bu noktada Woozley'in önemli bir hususu gözden kaçırdığını vurgulayalım. Locke burada Malebranche'in özünde görünmez olan nesnelere ancak Tanrı'da görülebileceğini öne süren tuhaf tezini eleştirmektedir. Dolayısıyla Locke'un karşı çıktığı şey aslında Malebranche'in nedensel olmayan algı teorisidir (Mackie, 2005: 38). Bu açıdan bakıldığında da Locke itirazında haklıdır. Onun Malebranche'a yönelik eleştirisi temsilci kuramı benimseyemeyeceği anlamına gelmemektedir. Yine Arda Denkel de Locke'un gerçekçi algılama kuramını benimsediğini öne sürmektedir. Denkel Epistemizm isimli yazısında fiziksel nesnelere doğrudan algılanmayıp ideler aracılığıyla bilindiğini öne süren temsilci kuramın kavranılanı kavrayışla örtüştürdüğünü söylemektedir. Ona göre epistemizm diye adlandırdığı bu tutumun nihai sonucu solipsizm, bir adım öncesi ise öznel idealizm olmak zorundadır. Locke ise kavrayış ve kavranılanı ayırt eden algısal gerçekçi kanattadır (Denkel, 1987: 59).

Görüldüğü üzere pek çok yorumcu Locke'u idealizme düşme tehlikesinden kurtarabilmek için temsilci kuramın dışında değerlendirmektedir. Oysa *Deneme*'de bu iddiaları çürütecek birçok pasaj bulunmaktadır. Sözgelimi Locke dördüncü kitabın

bilginin gerçekliğini tartıştığı bölümünde önce temsilciğin yaratabileceği sorunların farkında olduğunu göstermektedir. Fakat hemen akabinde kendi temsilciliğini şu ifadelerle onaylamaktadır: “Zihnin hiçbir şeyi dolaysız olarak bilmediği, herhangi bir şeyi ancak onun üzerindeki kendi ideleri aracılığıyla bilebildiği açıktır” (2004: 388). Elbette Locke’un bazı durumlarda gerçekçi bir tutuma büründüğü inkâr edilemez. Ancak bu ve benzeri ifadelerinden onun esas söyleminin temsilcilik olduğu çıkarılabilir. Kaldı ki bilimsel veriler dikkate alındığında temsilci kuram bazı zorluklarına rağmen yalın gerçekçilikten çok daha ‘gerçekçi’dir. Bugün bilimsel açıklamalar görme olayının nesne ile değil doğrudan ışınlarla alakalı olduğunu kanıtlamıştır. Öyle ki ışınların göz ve beyinle temasının biraz geciktiği bir durumda görmenin nesne karşımızda değilken gerçekleşeceği artık bilinmektedir (Hacıkadıroğlu, 1992: 271). Dolayısıyla algılamanın nesne ile karşı karşıya gelmenin dolaysız bir sonucu olduğunu öne süren saf gerçekçilik bugün gücünü kaybetmiştir. Ayrıca şunu da vurgulayalım, saf gerçekçilik algılanan şeyin gerçek nesnenin kendisi olduğunu öne sürmektedir. Buradaki ‘algılanan’ın bir anlamı da algının bilinçteki içeriğidir (Denkel, 1984b: 45). Bu durumda algının bilinçteki içeriği ya saf gerçekçi düstur gereği nesnenin bizatihi kendisi olacaktır ya da onun bir temsili olacaktır. İlk durum teknik açıdan mümkün değildir ikincisi ise zaten temsilci gerçekçiliktir. Bu durumda saf realizm ya temsilci gerçekçiliğe kayacaktır yahut bir algılama kuramı olarak eksik kalacaktır.

Bu aşamaya değin yapılarına göre idelerin ilk ayağını teşkil eden basit ideleri, basit idelerin zihne giriş yollarını, zihinde maruz kaldıkları işlemleri ve kaynaklarını mercek altına almaya çalıştık. Şimdi de idelerin yapılarının ikinci türünü oluşturan bileşik idelere geçelim.

1.3.2. Bileşik İdeler

Basit ideler bahsinde, zihnin basit ideleri edinirken tamamıyla pasif olduğunu, onları kendiliğinden yapmadığını ve basit idelerden elde edilmemiş hiçbir idesinin olmadığını belirtmiştik. İşte zihin edilgin halde edindiği basit ideleri gereç olarak kullanarak etkin bir biçimde yeni ide terkipleri oluşturur. Locke, basit idelerden mürekkep bu yapıları bileşik ideler olarak adlandırır. Zihin bileşik ideleri üretirken gerçek anlamıyla işlevseldir. Sahip olduğumuz ide zenginliğinin kaynağı zihnin bu işlevselliğidir (Çelik, 2015: 97). Peki, zihin bileşik ideleri nasıl oluşturmaktadır?

Locke'a göre zihin bileşik ideleri üretirken kendinde içkin olan üç temel yetiyi kullanmaktadır. Söz konusu yetiler daha önce müstakil bir başlıkta ele alındığı için burada kısaca hatırlatmak yeterli olacaktır. Bunlardan ilki birleştirme edimidir. Bu edim zihnin birçok basit ideyi bir bileşik idede birleştirmesi etkinliğidir. Sahip olduğumuz tüm bileşik ideler bu şekilde yaratılmıştır (Locke, 2004: 143). Bu nedenle bileşik ideleri elde etmede en temel ve kapsamlı olan yoldur. Fakat bu edimde her bir basit ide kendi özgün anlamını yitirir. Sözelimi soğukluk, yumuşaklık, beyazlık gibi basit ideleri birleştirdiğimizde kar dediğimiz cisimsel varlığın bileşik idesine erişiriz. O halde birleştirme ediminde basit ideler özelliklerini kaybeder ve yeni bir cisim idesi oluşur. Zihnin bileşik ideleri oluştururken ki bir diğer edimi yan yana getirmedir. Bu etkinlikte zihin basit ya da bileşik iki ideyi birleştirmeksizin yan yana getirir. Yan yana getirmede, birleştirme ediminden farklı olarak her bir ide bağımsız anlam bütünlüğünü muhafaza eder. Burada zihin ideler arasında bir ilişki bulunduğunu keşfeder ve bu ilişki zihinde bir ide, bir kavram oluşturur. Bağlantı ideleri bu yolla edinilir (Çelik, 2015: 97-98). Locke'un ele aldığı son zihinsel edim soyutlamadır. Soyutlama, ideleri gerçek varoluşlarında kendilerine eşlik eden bütün diğer idelerden ayırmaktır. Zihnin tüm genel ideleri bu etkinlikle elde edilir (2004: 143).

Zihnin istençli eylemi sonucu ortaya çıkan bileşik ideler duyum ve düşünümün ilettiklerini aşan bir değiştirme ve çoğaltma gücü ile üretilse de tüm bunlar son tahlilde basit idelerle sınırlıdır. Ancak zihin bir kez basit ideleri edindi mi artık yalnızca dışsal objelerle sınırlı kalmaz ve dışarıdan birleşmiş bir biçimde edinmeyeceği bileşik ideleri kendi gücüyle üretebilir. Zihinde biçimlendirici hayal gücü ve yapay genellemeler ile sonsuz sayıda bileşik ide yaratılabilir (Locke, 2007a: 222). Fakat sayıca sonsuz olsalar da Locke bileşik ideleri sistematize ederek bir sınıflandırmaya tabi tutar. Buna göre bileşik ideler kipler, tözler ve bağlantılar olmak üzere üç kategoriye ayrılır.

1.3.2.1. Kipler

Locke, kip sözcüğünü alışılmış imleminin dışında yeni bir anlam yükleyerek kullanır. Buna göre kipler, kendi başına var olma olasılığı taşımayan fakat tözlere bağlı olarak var oldukları düşünülen nitelikleri ya da tözlerin bazı geçici hallerini ifade eden bileşik idelerdir. Üçgen, cinayet, minnet gibi sözcüklerin imlediği bileşik ideler bu

gruba dâhildir (Locke, 2004: 144). Kipler kökeninde bileşik ide yapısı taşıyıcılar da kendi aralarında basit kipler ve karışık kipler olarak ikiye ayrılır.

1.3.2.1.1. Basit Kipler

Basit kipler, başka herhangi bir ide ile karıştırılmaksızın aynı basit idenin türleri veya değişik bileşikleridir. Yalnızca birbirine eklenen çok sayıda seçik ideden oluşurlar ve basit idelerle sınırlıdır (Locke, 2004: 145). Sözelimi ‘bir’ in basit idesine sahip olduğumuzu varsayarsak bu ideyi bir defa daha yinelediğimizde ‘iki’ idesini, tekrar yinelediğimizde ‘üç’ idesini oluştururuz. Her iki ide de ‘bir’in basit kipi. Çünkü aynı türün basit idelerini birleştirmenin sonucudur (Copleston, 1998: 119). Bu durumda basit kipler basit idelerin yinelenmesiyle oluşan ideler toplamıdır.

Locke, ilk olarak uzayın basit kiplerini tartışmaya açar. Uzay daha önce de belirttiğimiz gibi görme ve dokunma duyularıyla bize gelen bir basit idedir. İşte bu basit idenin türlerinin bileşiminden edinilen kipler uzayın basit kipleridir. Buna göre uzay, başka hiçbir şeyi göz önünde bulundurmadan yalnızca iki varlık arasındaki uzunluk olarak düşünüldüğünde uzaklık adını alır. Yükseklik, uzunluk, genişlik olarak ele alındığında buna hacim denir. Başka bir kip olan uzam ise uzayın her çeşit uygulamasına verilen addır (Çelebi, 2017: 79; Locke, 2004: 146). Bu durumda her farklı uzaklık uzayın farklı bir modifikasyonudur. Bu uzaklıklara veya uzaya ait farklı her ide de birer basit kiptir. Ve yine Locke’a göre basit bir uzay idesine eklemeler yaparak onu genişletebilmek mümkündür. Bu yolla uzayın diğer bir basit kipi olan sınırsızlığa ulaşılır.

Şekil idesi de uzayın basit kiplerinden biridir. Şekil idesi sınırlandırılmış uzamın ya da çevrelenmiş uzayın bölümlerinin kendi aralarındaki bağıntısından edinilir (Locke, 2004: 147). Bu minvalde ele alacağımız son ide yerdir. Yer idesini herhangi bir şeyle, hareketsiz olduğu düşünülen herhangi iki ya da daha fazla nokta arasındaki uzaklık ilişkisini göz önünde bulundurarak ediniriz. Dün gördüğümüz bir nesne bugün yine iki veya daha çok sabit noktadan aynı uzaklıktaysa bu nesnenin yeri dünküyle aynıdır. Ancak noktalar arası uzaklık değişmişse o şey yer değiştirmiştir (Locke, 2007a: 229). Dolayısıyla yer göreceli bir kavramdır ve kendisinden belirli bir uzaklıkta bulunan diğer bazı cisimlere veya hayali noktalara göre uzamdan başkası değildir (Aaron, 1955: 161).

Bu nedenle Locke'a göre evrenin yeri hakkında konuşamayız. Çünkü onun dışında onu ilişkilendirebileceğimiz sabit noktalar bulunmamaktadır.

Locke, uzayın basit kiplerinden sonra sürenin basit kiplerini ele almaya başlar. Süre idesi uzayın sürekli parçalarından değil, ardışıklığın geçici ve süreksiz akıp giden bölümlerinden edinilir. Zihinde art arda tezahür eden farklı ideler dizisi üzerindeki düşünüm faaliyeti sonucu ardışıklık idesini kazanırız. İşte bu ardışıklığın bölümleri yani birbirini izleyen ideler arasındaki uzaklık süreyi yaratır. Eşit uzunluktaki sürelerde meydana gelen olguları gözlemlemek de bize saat, gün, yıl gibi süre uzunluklarını verir (Locke, 2004: 156). Böylece herhangi bir uzunluktaki zaman idesini yineleyebilir, birini diğerine ekleyerek hiçbir sona ulaşmadan ilerleyebiliriz. Bu şekilde de sonsuzluk idesine ulaşırız. Bu sonsuz sürenin belli ölçülerle saptanan herhangi bir parçasını düşündüğümüzde de genel olarak zaman idesini ediniriz (Copleston, 1998: 120; Locke, 2004: 165).

Locke sürenin basit kiplerinden sonra sayının basit kiplerini izaha girişir. Ona göre sahip olduğumuz ideler içinde en basit olanı birlik ya da bir idesidir. Birlik idesinde herhangi bir bileşiklik izine rastlanmaz. Her şeye uygulanabilir bir karakterdedir. Bunun için de en evrensel ve en aşına gelen idedir. Sayı kiplerinin karmaşık idelerini zihnimizde birlik idesini yineleyerek ve yinelemeleri birbirine ekleyerek ediniriz. Sözelimi yirmi, çift, düzine gibi sayı kipleri böyle oluşmuştur. Basit kipler içinde en seçik olanı sayının basit kipleridir. İki rakamının, iki yüz sayısından farkını ortaya koymakla bir rakamından farkını ortaya koymak arasında kolaylık derecesi bakımından bir fark yoktur. Fakat ton farkı olan iki beyaz sayfayı ayırt etmeyi göze almak pek tabii kolay değildir (Locke, 2004: 166-167). Görüldüğü üzere Locke, basit idelerle basit kipler arasındaki ilişkinin en sarıh örneğini sayılarda bulmuştur. Fakat sayıları tamsayılara indirgemiş olması meseleyi derinleştirmekten kaçındığını göstermektedir.

Locke tam da bu noktada sonsuzluk idesini ele alır. Çünkü sonsuzluk uzay, sayı, süre idelerine bağlı olarak oluşmaktadır. Öncelikle şunu vurgulayalım, Locke genel anlamıyla sonsuzluğa dair bir inceleme yapma gayesi gütmemektedir. Esas amacı, sonsuzluk idesinin duyu deneyiminden bağımsız olarak kazanılmış pozitif bir ide olduğuna dair iddiaları bertaraf etmek buna karşın onun duyum ve düşünümünden

kaynaklanan negatif bir ide olduğunu öne sürmektir (Aaron, 1955: 167). Bu amaç doğrultusunda Locke ilk etapta sonsuzluk kavramının nicelik kipi olduğunu göstermeye çalışır. Ona göre sonsuzluk ancak niceliksel olarak düşünüldüğünde anlaşılabilir. Sözgelimi Tanrı'yı sonsuz olarak tasavvur ederiz ve onun salt nicelik olmadığını en azından vahiy aracılığıyla biliriz. Fakat sonsuzluk idesini Tanrı'ya uyarlamaya kalktığımızda önce süresini, zamansızlığını ve mekânsızlığını dikkate alırız. Yine Tanrı'nın sonsuz gücünü, bilgeliğini ve inayetini de ancak niceliksel olarak düşündüğümüzde anlayabiliriz (Locke, 2007a: 278). Bu durumda bizim için açık ve tasavvur edilebilir olan tek sonsuzluk kavramı nicelikselidir. Peki, zihin sonsuzluk idesini nasıl oluşturur?

Sonsuzluk, parçalara ayrılabilir olan ve parçalardan oluşmaya yatkın olan şeylere dolayısıyla uzaya, süreye ve sayıya atfedilebilir (Locke, 2007a: 282). Zihin, bir uzay idesini dilediği kadar yineleyerek sonsuz uzay idesine kavuşur. Fakat şunu belirtelim bu sonsuz uzayın varlığına delalet etmez. Çünkü ideler her zaman şeylerin varoluşunun kanıtı değildir. Yine zihin herhangi bir süre idesini durmaksızın yineleyerek öncesizlik-sonrasızlık idesini edinir. Benzer bir biçimde sonsuz sayı da belirli bir sayıdan başlayarak bitmeyen bir seri oluşturur (Locke, 2007a: 280). O halde sonsuzluk nicelikte sonu gelmeyen bu ilerlemedir.

Burada şu soruyu sormak kaçınılmazdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi ideler zihindeki tamamlanmış, sonlu imgelerdir. Durmaksızın yinelenen, tamamlanmamış, belirsiz bir sonsuzluk idesi çelişki değil midir? Locke'a göre büyüklüğünü bilmediğimiz bir niceliğin pozitif idesine sahip olamayız. Bu nedenle sonsuzluk negatif bir idedir ve zihinde bilfiil bulunmaz (2004: 288). Bu durumda sonsuzluk idesi deneyimin bize pozitif olarak sunduğu bir sonlunun durmaksızın yinelenmesiyle erişilen negatif bir idedir. Dolayısıyla duyu deneyimine dayanmaktadır. Kökeni diğer tüm idelerimiz gibi duyum ve düşünümdür. Locke'un sonsuzluğa yönelik izahları itirazlara oldukça açıktır. Çünkü o, sonsuzluğun açık bir idesine sahip olmadığımızı öne sürmektedir. Oysa açık bir idesine sahip olmadığımız şey zihnin kavrayış sınırları dâhilinde olmayan şeydir. Tanımlanamayan bir şeyin de zihin tarafından duyum ve düşünümünden edindikleri vasıtasıyla inşa edildiğini söylemek mantıksal açıdan tutarsızdır (Çelebi, 2017: 114).

Locke'un basit kipler başlığı altında incelediği bir diğer alt başlık düşünmenin kipleridir. Zihin kendi üzerine kıvrılıp kendi eylemlerini temaşa ettiğinde ilk ortaya çıkan edim düşünmedir. Bu durumda düşünme, düşünümün ilk basit idesidir. Zihin, düşünmede çeşitli modifikasyonlar gözlemler ve oradan seçik ideler edinir. İşte bunlar düşünmenin kipleridir. Locke, duyumu, algıyı, anımsamayı, anımsamanın ve muhayyilenin içgözlem ve düşlem gibi varyasyonlarını düşünmenin kipleri olarak değerlendirir. Yine dikkat, vecd, uslamlama, yargılama, bilgi ve istençte bu bağlamda ele alınan diğer idelerdir (2004: 170-171). Burada önemli bir noktayı hatırlatmak gereklidir. Görüldüğü üzere Locke düşünmeyi kendine yönelen zihnin ilk edimi olarak tanımlamaktadır. Oysa algılama bahsinde belirttiğimiz gibi zihnin idelerle meşgul olan ilk melekesi dolayısıyla ilk basit idesi algılamadır. Ve Locke ısrarla algılamanın düşünme ile karıştırılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Fakat hem algılamayı hem de düşünme melekesini düşünümün ilk basit idesi olarak nitelendirmesi Locke'un da bu hatadan beri olmadığını göstermektedir (Çelebi, 2017: 89).

Locke, düşünmenin kiplerinden sonra haz ve acı idelerinin kiplerini ele alır. Hatırlanacağı üzere haz ve acı; duyum ve düşünümün ortak faaliyeti sonucu oluşan basit idelerdir. Bu idelerin basit kipleri iyi, kötü ve nefret, sevgi, umut, korku gibi tutkulardır (Locke, 2004: 173). Son olarak Locke, basit kipler başlığı altında güç idesini inceler. Bu bölümde kiplerle ilgili bir açıklamadan ziyade hürriyet, zorunluluk, irade kavramları tartışılır.

Bu aşamaya değin aynı cinsten basit idelerin bileşimlerinden meydana gelen basit kipleri inceledik. Peki, farklı cinslerden basit idelerin bir araya gelmesiyle oluşan kipler hangi yapıdadır? Bir sonraki başlıkta bu soruya cevap aranacaktır.

1.3.2.1.2. Karışık Kipler

Karışık kipler, değişik türden basit idelerin birleşiminden oluşurlar. Örneğin, zihnin şekil ve renk ile ilgili basit ideleri bir araya getirerek elde ettiği güzellik idesi bir karışık kiptir. Çünkü şeklin ve rengin basit ideleri farklı türdendir (Locke, 2004: 145). Yine zorunluluk, yalan, cinayet, iki yüzlülük gibi kavramlar da bunlara örnektir. Peki, karışık kipler kendi başlarına var olan bağımsız varlıklar mıdır?

Locke'un bu soruya cevabı olumsuzdur. Karışık kipler basit idelerin birleşimleri olan ve sabit bir varoluşu bulunan gerçek varlıkların karakteristik imleri değil zihnin bir araya getirdiği bağımsız ve dağınık idelerdir (2004: 196). Dolayısıyla tözsel varlıkları yoktur. Örneğin bir cinayet dışsal olarak ancak bir cinayet eyleminde var olabilir (Copleston, 1998: 123). Bu nedenle karışık kiplerin harici varoluşları geçicidir. Locke'a göre kiplerin bu tipinin asli özelliği zihin tarafından yaratılmış olmalarıdır. Zihin bu bileşimleri oluştururken etkin bir güç uygular. Yarattığı bileşik ideye gerçekte karşılık gelen herhangi bir şeyin olup olmadığını dikkate almadan ideleri bir araya getirir. Tamamıyla zihnin işçiliği sonucu oluştukları için de karışık kipler aslında kavramlardır. Fakat şunu vurgulayalım Locke yine de söz konusu idelerin gözleme dayanabileceğini yadsımaz. Çünkü iki yüzlülük idesini ilk kez edinen bir insan bunu bir modele tanıklık etmeden zihninde kurabileceği gibi iki yüzlü birini gözlemleyerek de kazanabilir (Locke, 2004: 197).

Locke'a göre karışık kipler bazı durumlarda sadece adlarının açıklanmasıyla elde edilebilir. Sözgelimi herhangi bir cinayete tanıklık etmemiş bir çocuğa cinayet bileşik idesini, kendisini oluşturan basit ideleri çözümleyerek izah edebiliriz (Locke, 2004: 197). Yine karışık kiplerin bölümlerini bir idede toplayan şey adlardır. Bunlar en kalıcı varlıklarını kendilerinin imleri olan adlarda bulur. Çünkü insan, adları idenin kendisi yerine almaya oldukça yatkın bir varlıktır (Çelik: 2015: 102). İnsanı karışık kipleri oluşturmaya iten neden pratik kaygılardır. Onlar insan yararına uygun şekillenmektedir. Sosyal ilişkilerdeki yararlarına göre oluşturulduklarından varlıkları değişen koşullara bağlıdır. Herhangi bir dönemde anlaşılabilir olan bir karışık kip başka bir dönemde anlaşılmayabilir (Locke, 2007a: 379).

O halde karışık kiplerin bileşik idelerini edinmenin üç yolu bulunmaktadır. Bunlardan ilki şeylerin kendilerinin gözlemlenmesidir. Bir diğeri çeşitli basit ideleri istençli olarak zihinde bir araya getirmektir. Buluşlar -mesela matbaanın mucidinin zihninde onun varlığından evvel idesi bulunmaktadır- bu yola örnektir. Üçüncüsü ise cinayet idesi üzerinden açıklamaya çalıştığımız gibi deneyimlemediğimiz eylemlerin ya da kavramların adlarının açıklanmasıdır (Locke, 2004: 200).

Bu aşamaya dek bileşik idelerin ilk ayağını teşkil eden kipleri basit ve karışık olmak üzere ikiye ayırıp zihnin onları nasıl edindiğini ve hangi türden ideler olduğunu

irdeledik. Bu bölüme dair değerlendirmeleri ileri bir aşamaya saklayıp şimdi bileşik idelerin ikinci ayağını oluşturan tözlere geçelim.

1.3.2.2. Tözler

Locke'un araştırma nesnesi hatırlanacağı üzere insan zihni ve zihnin ihtiva ettiği idelerdi. Zihindeki tüm ideleri incelemeyi görev edinen Locke, töz tartışmalarını da insanın sahip olduğunu düşündüğü töz idesiyle sınırlandırmıştır. Tözün ontolojik doğasına ilişkin sorgulamalardan özellikle kaçınmıştır (Yolton, 1968: 126). Bu nedenle *Deneme*'de Locke'un amacı tözün değil töz idesinin doğasını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda da yapması gereken töz idesinin ne olduğunu ve nasıl oluştuğunu izaha kavuşturmak.

Öncelikle şunu belirtelim ki Locke töz terimini iki farklı anlamda kullanmaktadır. Bunlardan ilki saf/arı töz de dediği genel tözdür. Diğeri ise tikel tözlerdir. Tikel tözler de kendi aralarında cisimsel ve tinsel olmak üzere ikiye ayrılır (Çiltepe, 2020: 41). Esasında Locke'un sistemine katkı sağlayacak olan tikel tözlerdir. Fakat tikel tözlerin karmaşık idelerinin doğasının doğru anlaşılması için önce genel töz kavramını açıklamaktadır. Peki, genel töz idesi nedir ve nasıl oluşmaktadır?

Locke'a göre genel töz idesi niteliklerle ilgili deneyimlerimizden türetilmiştir. İnsan zihni niteliklerin bir dayanağa sahip olması gerektiği varsayımından yola çıkarak bu ideyi icat etmiştir. Öyle ki:

Birisi arı töz genel kavramıyla ilgili olarak zihnini yoklasa, genellikle ilinek adı verilen basit ideleri üretebilen birtakım niteliklerin taşıyıcısı varsayılan ve ne tür bir şey olduğunu kendinin de bilmediği dayanak idesinden başka bir şey bulamaz....'Töz' adını verdiğimiz ide, varolduğunu gördüğümüz ve kendilerini taşıyan bir şey olmadan varolabileceklerine inanmadığımız nitelikleri taşıdığı varsayılan ve bilinmeyen bir şey olup, bu taşıyıcılık ve dayanaklık niteliğini imlemek üzere ona töz diyoruz (Locke, 2004: 203, 204).

Locke için bu anlamıyla tözü kullandığımız her durumda dünyanın bir filin üzerinde, filin de bir kaplumbağanın sırtında olduğunu söyleyen bir Hintli 'den farkımız olmayacaktır. Bu Hintli taşıyıcılar silsilesi içinde nihayetinde bir noktada durmak ve durduğu noktadaki şeyin taşıyıcısı sorulduğunda ise "ne olduğunu bilmediğim bir şey" yanıtını vermek zorunda kalacaktır (Locke, 2004: 203). İşte bizim de genel töz idesinin neliğine yönelik bir soruda vereceğimiz cevap bundan ötesi olmayacaktır. Öyleyse bu

anlamıyla töz, niteliklerin bilinmeyen bir dayanağıdır. Ona dair idemiz ise bulanık bir varsayımdan ibarettir. Zihinde genel töz idesinin açık ve seçik bir idesi yoktur.

Evet, genel töz idesi belirsiz ve bulanıktır. Ancak Locke, genel töz idesinden daha açık olan başka bir töz grubundan daha bahseder. Bunlar tikel tözlerdir. Peki, tikel tözler nedir?

Tözlerin tikel türleri “deneyle ve insan duyularının gözlemlenmesiyle, hep birlikte buldukları saptanan ve bu yüzden de özdeğin içsel yapısından ve bilinmeyen özünden geldiği varsayılan basit ide bileşimlerinin toplanmasıyla” oluşur (Locke, 2004: 204). Zihin duyum ve düşünüm aracılığıyla edindiği basit idelerden bir kısmının sürekli bir arada olduğunu fark ederek, bu ideler topluluğunu bir tek şeymiş gibi kabul eder ve onu tek bir kelime ile ifade etmek için bir ad verir. Sonra da ona bir dayanak/taşıyıcı atfeder (Locke, 2004: 203). O halde tikel tözler tek bir şeyde birleşmiş gibi görünen çeşitli basit ide koleksiyonlarıdır. Genel töz idesi ise tikel tözlerle ilişkin bileşik idelerimizin bir dayanağa ihtiyaç duyduğu düşüncesinden doğmuştur.

Locke, tözlerin tikel türleriyle ilgili tartışmayı başlangıçta elmas, demir, kedi gibi cisimsel nesnelere üzerinden yürütür. Fakat sonrasında tinsel olana yönelir ve açıklamalarının tinsel tözler için de geçerli olduğunu söyler.

Aynı durum, zihnin işlemleri olan düşünme, uslamlama, korkma ve benzerleriyle ilgili olarak da ortaya çıkar; bunların da kendi kendilerine var olamayacakları sonucuna vardığımız ve bedene nasıl ilişkin olabileceklerini ve bedenini onları nasıl üretebileceğini anlayamadığımız için bunları tin dediğimiz başka bir tözün eylemleri olarak düşünme eğilimindeyiz (Locke, 2004: 205).

Bu durumda tinsel töz idesi, zihnin anlama, isteme, düşünme gibi işlemlerinin bir araya getirilmesi sonucu oluşur. O, zihnin işlemlerinden edindiğimiz basit idelerin birleşiminden doğan bileşik bir idedir.

Peki, cisimsel ve tinsel tözlerin birincil ideleri ya da asıl nitelikleri nelerdir? Locke’a göre cisme özgü birincil idelerimiz “katı bölümlerin yapışıklığı, bu yüzden de ayrılabilirliği ve bir itki yoluyla devim iletme gücüdür” (2004: 212). Tine ilişkin birincil idelerimiz ise “düşünme ve istenç ya da bedeni düşünceyle devime geçirme gücü ve bundan doğan özgürlüktür” (2004: 212). Tinsel töz idesi sadece düşünce üretmeyip cisme hareket ve özgürlük de verir. Hem insan hem doğa, iradeyi ve özgürlüğü tinsel töz sayesinde kazanır (Aydoğdu, 2019: 209). Görüldüğü üzere Locke için tinin asıl

niteliği yalnızca düşünmek değildir. Onda cisim üzerinde etkide bulunma gücü de vardır. Bu Descartes'çı felsefenin yarattığı zihin-beden etkileşimine yönelik sorunları aşmak için önemli bir adımdır.

Son olarak Locke, bir başka tinsel tözün varlığından, Tanrı'dan söz eder. Ancak Locke'un tanrı idesine dair açıklamaları daha sonra müstakil bir başlıkta ele alınacaktır.

Evet, Locke'un töz anlayışını kısaca serdettikten sonra şunu belirtmeliyiz ki onun töz problemi karşısındaki tutumu oldukça sıkıntılıdır. Çünkü töz idesine dair açıklamaları idelerin kökenine ilişkin genel kuramıyla uyuşmamaktadır. Fark edileceği gibi töz idesinin kaynağı ne duyumdur ne de düşünümdür. Ayrıca ona duyum ve düşünüm vasıtasıyla edindiğimiz idelerin genişletilmesiyle de ulaşılmamıştır. Locke tözü deneyimlememiş, hiçbir empirist ilkeye sığdıramayacağımız bir biçimde, istihza ettiği Hintli gibi varsaymıştır. Gerçi bu noktada nesnelere evreninde bir şeye yaslanmaksızın tek başına bir niteliğin var olmadığını gözlemliyor olmamızın töz idesine empirik bir dayanak sağladığı öne sürülebilir. Ancak nitelikleri bir arada deneyimliyor olmamızın onların üzerinde ve ötesinde bir dayanağı gerekli kılamayacağı açıktır. Locke bu bağlamda yukarıda da belirttiğimiz gibi temel iddiasına ters düşmemek adına tözün bulanık da olsa bir idesine sahip olduğumuzu öne sürmektedir. Ancak bu defa da bir başka prensibe aykırı davranmaktadır. Söz konusu prensip de idelerin zihinde belirlenmiş imgeler olmalarıdır (Locke, 2007a: 288). Dolayısıyla 'bulanık ide' yakıştırması tözü duyuma dayandırmak için yeterli değildir. Duyuma dayanmayan bir 'dayanak idesi' ise elbette aklidir. Locke'un Stillingfleet'e yazdığı şu cevap bu iddiamızı desteklemektedir:

Kirazın bütün duyulur niteliklerinin bütün ideleri zihnime duyumla gelir; algılama, düşünme... gibi ideleri zihnime düşünümle gelir: zihnim bu nitelik ve eylemlerin ya da güçlerin idelerinin, kendi başlarına varoluşla uyuşmaz olduklarını algılar. (Bunun sonucu olarak) zihin bunların bir şeye bağlı olma ya da taşınma durumuyla zorunlu bağlantısını...algılar; bu, kirazda kırmızı renge ya da insanda düşünmeye eklenen bir bağıntı idesi olduğundan zihin bir bağıntı dayanak idesi kurar (2004: 500).

Fark edileceği gibi Locke, töz idesini bir nesneyi oluşturan nitelikler toplamının dikkate alınması sonucu düşüncenin dayattığı bir gereksinim olarak değerlendirmektedir (Gibson, 1917: 92). Yani bir dayanak fikri aslında aklın talebidir. Öyleyse tözün bilgisini veren duyular değildir. Burada bir başka yeti, zihin devrededir. Ayrıca ilginç bir noktaya işaret edelim. Görüldüğü üzere töze ilişkin açıklamaları dikkate alındığında

Locke sanki tözü zihinsel bir kategori olarak değerlendirmektedir. Evet, o birazdan da değineceğimiz gibi birleştirici bir unsur olarak maddi tözün ontolojik varlığından kuşku duymamaktadır. Ancak eğer Locke maddi tözün gerçekliğini yadsıyıp bazı açıklamalarında izine rastladığımız gibi onu zihinsel bir kategori olarak değerlendirmekte istikrar gösterebilseydi Kant'ı önceleyen önemli bir adım atmış olacaktı. Ne yazık ki o sağduyuya ters düşmemek adına bunu yapmamıştır. Ve tözün ontolojik gerçekliğini şu ifadeleri ile onaylamıştır:

Benim, kendimizi bir taşıyıcının varlığını kabul etmeye alıştırdığımız gerçeği üzerine temellendirdiğim şey cevherin varlığı değil, onun hakkında sahip olduğumuz ideadır. Çünkü benim orada (İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme'de) bahsettiğim şey cevherin varlığı değil yalnızca ona ait ideamızdır. Ben her yerde insanın bir cevher olduğunu tasdik ettim ve fikirlerimi buna dayandırdım; bu nedenle, ben kendi varlığımdan şüphe etmedikçe, cevherin varlığından şüphe ettiğim düşünülemez (Çetin, 2009: 155).

Her ne kadar Locke tözün varlığını bu ifadeleri ile onaylasa da onun tözü neredeyse dünyadan kovduğunu (Çelebi, 2017: 97) söyleyen Piskopos Stillingfleet haklı çıkmıştır. Locke'dan hemen sonra Berkeley maddi tözü iptal etmiş ardından Hume her iki varlık bağlamında tözü yadsımıştır. Böylece tözcü sav sahiden de eski otoritesini Locke sonrasında yitirmiştir.

Bileşik idelerin ikinci türünü oluşturan tözler bahsini tamamladıktan sonra şimdi de Locke'un bileşik ideler tasnifinde üçüncü sırada yer alan bağıntı idelerine değinelim.

1.3.2.3. Bağıntı İdeleri

Bağıntı ideleri, zihnin karşılaştırma faaliyeti sonucunda oluşan idelerdir. Bu faaliyet esnasında zihin, bir şeyi başka bir şeyle mukayese ederek aralarındaki ilişkiyi kavramaya çalışır (Locke, 2004: 146). Örneğin Ali'yi salt Ali olarak kendi başına düşündüğümüzde burada Ali'nin ilgili olduğu başka herhangi bir şey yoktur. Yine onun esmer olduğunu söylediğimizde de aynı durum geçerlidir. Fakat Ali'ye 'baba' adını verdiğimiz zaman artık başka bir kişiyi, bir çocuğu imlemiş oluruz. Yine 'daha esmer' dediğimizde de bir başka ideye atıfta bulunuruz. Her iki durumda da düşünce Ali'nin ötesine geçmiştir ve birlikte değerlendirilen iki şey vardır (Locke, 2004: 220). Bu durumda 'anne', 'oğul', 'daha az', 'daha çok' gibi terimler bir başka şeyle ilişkili oldukları için görece terimlerdir (Copleston, 1998: 136).

Locke'a göre herhangi bir şeye sonsuz sayıda bağıntı yüklenebilir. Sözelimi tek bir adam aynı anda baba, oğul, kardeş, torun, dost, düşman, profesör, özne, daha büyük, daha küçük gibi bağıntılara sahip olabilir. Bu nedenle bağıntı ideleri insanın düşünce ve sözcüklerinin büyük bir kısmını oluşturur (Locke, 2004: 221). Vurgulanması gereken diğer bir nokta da şudur, bağıntı ideleri zihnin ürünleridir. Zihnin kurduğu ilişkiler şeylerin gerçek varlığında bulunmaz. Dolayısıyla bağıntı ideleri ilişkin oldukları nesnelerin idelerinden daha açıktır. Örneğin bir baba ya da anne idesi, insan idesinden daha kolay kavranmaktadır (Locke, 2004: 222).

Son olarak Locke, kuramının temel iddiasının bağıntı ideleri için de geçerli olduğunu hatırlatır. Buna göre bağıntı ideleri de unsurlarına ayrıldığında karşılaşıcağımız şey duyum ve düşünüm vasıtasıyla edinilen basit idelerden başkası değildir (Locke, 2004: 222). O halde şimdi Locke'a düşen bağıntı ideleri arasından en kapsamlısını, neden-etki bağıntısını seçmek ve onun duyum ve düşünümünden nasıl türemiş olduğunu göstermektir.

1.3.2.3.1. Nedensellik Bağıntısı

Locke her ne kadar bağıntı ideleri arasında en kapsamlısının neden ve etki bağıntısı olduğunu söylese de bu bağıntıyı kapsamlı bir biçimde ele almamıştır. Nedensellik problemini, *Deneme*'nin farklı bölümlerindeki kısa pasajlarda, bütünlükten uzak tartışmıştır. Şimdi bu pasajları bir arada değerlendirerek Locke'un nedensellik öğretisini anlamaya çalışalım.

Şeylerin özü söz konusu olduğunda araştırmaların başlangıç noktası genellikle değişme olgusudur. Değişme, neden-etki bağıntısını açıklarken Locke'un da başladığı noktadır. Buna göre duyularımız yoluyla varlıkların sürekli değişiminin farkına vardıkça ister nitelik ister töz olsun çeşitli varlıkların var olmaya başladığını ve bu varoluşlarını başka bir varlığın etki ve faaliyetine borçlu olduklarını gözlemleriz. İşte neden ve etki idelerimizi bu gözlem sonucunda ediniriz. Ve herhangi bir basit ya da bileşik ide üreten şeye neden, üretilen şeye de etki adını veririz. Sözelimi başlangıçta akışkanlık basit idesini gözlemediğimiz balmumunda belli bir ısı derecesinin uygulandığı her durumda akışkanlık üretildiğini fark ederiz. Sonra da basit ısı idesi ile balmumundaki akışkanlık idesi arasında bir bağıntı kurarız ve ısı idesini akışkanlığın

nedeni, akışkanlığı da onun etkisi olarak düşünürüz (Locke, 2007a: 431-432). Öyleyse neden ve etki kavramları basit idelere indirgenebilen kavramlardır.

Locke, en kapsamlı bağıntıların dahi basit idelere indirgenebileceğini göstermek için değişik üretim türleri arasında bir ayırım yapar. Buna göre önceden var olan bir gereçten yeni bir cisim üretildiği zaman buna ‘doğuş’ denir. Yeni bir basit ide önceden var olan bir şeyde üretildiğinde burada ‘başkalaştırma’ dan söz edilir. Herhangi bir şey önceden var olan bir gereç olmaksızın var olduğunda ise buna ‘yaratma’ adı verilir. Pek tabii tüm bu üretim türlerine ilişkin idelerimizin kaynağı duyum ve düşünümdür. Fakat Locke ısrarla vurguladığı bu iddiasının yaratma idesinde nasıl işlediğini açıklamaz. Locke’a göre diğer bağıntı idelerimiz gibi nedensellik de salt zihinsel bir yapıdır. Zihnin kurguladığı neden ve etki bağıntısı şeylerin özünde bulunmaz. Bu durumda nedenselliğin olgusal bir temeli yok mudur? Elbette vardır, bu temel güçtür; tözlerin öteki tözleri etkileme ve bizde ideler üretme gücüdür (Compleston, 1998: 139). Hatırlanacağı üzere Locke güç idesini, duyum ve düşünümün ortak faaliyeti sonucu oluşan bir basit ide olarak değerlendirmişti. Ve onun cisimlerdeki ve bedenimizdeki hareketleri gözlemlediğimizde bize sunulan bir ide olduğunu söylemişti (2004: 117). Locke’un başlangıçta basit ide olarak öne sürdüğü güç idesi tuhaf bir biçimde basit kipler bahsinde bir kip olarak tekrar daha detaylı bir biçimde ele alınır ve Locke şöyle der: ”Gücün bir tür bağıntı (eylemle ya da değişimle bağıntı) içerdiğini kabul ediyorum” (2004: 177). İşte güçlerle ilgili kafa karışıklığını yaratan onların aynı zamanda bağıntı içermeleridir. Peki, Locke bu anlamıyla güç idesinin oluşumunu nasıl açıklamaktadır?

Her gün dışındaki şeylerde gözlemlediği basit idelerinin başkalaşımı hakkında dış duyuları yoluyla bilgilenen; biri sona erip yok olurken başka birinin nasıl var olmaya başladığına dikkat eden....zihin, benzer değişimlerin gelecekte aynı şeylerde aynı etmenlerle ve benzer yollarla yinelenebileceği sonucuna vardığından bir şeyde basit idelerinin değiştirilme, diğerinde de o değişikliği yapma olasılığını düşünerek bizim güç dediğimiz ideye varır (Locke, 2007a: 307).

Görüldüğü üzere Locke’un duyum ve düşünümle edinilen basit idelerden biri olduğunu söylediği güç idesi doğrudan algılanmamaktadır. Güç idesini edinebilmek için duyular kadar akıl yürütme de gereklidir. Anlaşılan o ki Locke’un ona basit demesinin sebebi güç etkileriyle olan bağıntıya ilişkin ide ihtiva ederken aynı zamanda kendinde tanımlanamazlık göstermesidir (Locke, 2007a: 307,310). Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi Locke güçleri etkin ve edilgin olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Etkin

güç etkileyen neden, edilgin güç ise etkilenen sonuçtur. İşte yukarıda alıntıladığımız pasaj etkin güç ve nedensel etkinlik idelerinin kaynağını da açığa çıkarmaktadır. Etkin güç ve nedensel etkinlik doğrudan duyumda algılanmamaktadır.

Locke, bunu daha açık bir biçimde bilardo topu üzerinden örneklendirir. Ona göre, bilardo sopasının harekete geçirdiği bir topta herhangi bir etkin güç gözlemlenemez. Bu top önüne çıkan bir başka topu harekete geçirdiğinde de sadece sopadan aldığı hareketi iletir ve kendi de ötekine aktardığı kadarını kaybeder. Görüldüğü üzere burada top bir hareketi üretmemiş yalnızca aktarmıştır. Bu da bize etkin gücün bulanık bir idesini vermektedir (Locke, 2004: 178). Peki, gücün ve nedensel etkinliğin daha açık bir idesini edinmek mümkün müdür? Evet, Locke'a göre cisimler bize etkin gücün açık bir idesini veremese de düşünüm bunu sağlayabilir. Çünkü

... bizim kendimizde, zihnimizin birçok eylemini ve bedenimizin devimlerini başlatma ya da başlatmama, sürdürme ya da sona erdirme gücü bulduğumuz ve bunun da yalnızca, şu ya da bu tikel eylemi yapmayı ya da yapmamayı buyuran, zihnimizin bir düşüncesine ya da yeğlemesine dayandığı... apaçıktır (Locke, 2004: 179).

İşte istencin uygulanışı bize etkin gücün idesini duyuma kıyasla daha açık veren şeydir.

Tüm bu anlatılanlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki Locke'un neden ve etki bağıntısına ilişkin izahlarının mantıksal sonucu şeyler arasında kurduğumuz nedensel bağıntıların zorunlu olmadığıdır. Böylesi bir kabul her ne kadar doğa bilimlerinin kesinliğine gölge düşürse de Locke'un tereddütü yoktur. Nedensel ilişkileri belirten hiçbir evrensel önerme, dayandıkları tikel gözlemlerden daha fazla kesinliğe sahip olamaz. A'nın B'yi ürettiği bir durumda nedenin sonucu nasıl meydana getirdiğini bilmediğimiz için bu ilişkinin bir zorunluluk taşıdığını söylemek mümkün değildir (Aaron, 1955: 188). Bizim yaptığımız yalnızca A'nın B'yi her defasında aynı biçimde etkiliyor oluşunun gelecekte de geçerli olacağını varsaymaktır.

İşte Locke nedenselliğin deneyime dayalı temellerini bu şekilde inşa eder. Eğer o, izahlarını bu seviyede bıraksaydı kendisinden sonra nedensellik kavramını kullanarak çağdaş felsefede devrim yapacak olan Hume'un önceli sayılabilirdi. Ancak Locke bu kadarı ile yetinmemiş ve "bir başlangıcı olan her şeyin bir nedeni olmalıdır" ilkesinin tümel ve zorunlu bir ilke olduğunu öne sürmüştür. Ona göre bu ilkeyi:

İdelerimizi gözlemleyerek ve başlangıç idesinin bir işlem idesi ile zorunlu bağıntı içinde olduğunu ve bu işlem idesi ile bir neden diye adlandırdığımız işlemde bulunan bir töz idesi arasındaki zorunlu bağıntıyı algılayarak bilmeye başlarız. Böylelikle insanın kesinliğini algıladığı her doğru önermede olduğu gibi, bu da kesin bir önerme olur ve dolayısıyla bir akıl ilkesi olarak adlandırılabilir (Locke, 2007a: 325).

Görüldüğü üzere Locke kozalitenin söz konusu ilkesini evrensel sayarken başlangıç idesiyle neden idesi arasında varsaydığı zorunlu bağıntıya dayanmaktadır. Ancak bu iki idenin neden birbirini gerektirdiğini açıklayamamaktadır. Bu itirazımıza iki ide arasındaki zorunlu bağıntının sezgisel olarak kavrandığı biçiminde karşı çıkılabilir (Copleston, 1998: 140). Çünkü daha sonra da değineceğimiz gibi Locke zihnin ideler arasındaki zorunlu bağıntıları fark edecek güçte olduğunu kabul etmektedir. Ancak Locke'un sezgisel bilgiye olanak tanınması sorunu çözümlenmemektedir. Çünkü empirist ilkeler uyarınca onun sezgiye rasyonalist düşünürlerinkine denk bir değer biçmesi de en az "bir başlangıç olan her şeyin bir nedeni olmalıdır" ilkesini aklın zorunlu yasası sayması kadar problemlidir. Son kertede açıklamalarından da anlaşılacağı gibi nedensellik Locke için muğlak bir kavramdır. Yine de o, burada nedenselliği şüpheye yer bırakmayan temel bir prensip olarak ortaya koymaktadır.

Locke nedenselliğe ek olarak özdeşlik problemini de bağıntı ideleri başlığı altında detaylı bir biçimde inceler. Sahiden de özdeşliği şey ile kendisi arasındaki bir ilişki olarak değerlendirdiğimizde bu problemin ele alınacağı en uygun yer buradır. Şimdi Locke'un özdeşlik teorisini anlamaya çalışalım.

1.3.2.3.2. Özdeşlik ve Başkalık

Locke, *Deneme*'nin dördüncü kitabında kendi varlığımızın sezgisel bilgisine sahip olduğumuzu iddia eder (2004: 422). Fakat onun burada ortaya koyduğu ne olduğumuzu bilmeden yalnızca var olduğumuza dair bir bilgidir (2004: 372). Dolayısıyla benlik idesini nasıl edindiğimizi açıklamak için yeterli değildir. Bu eksikliğin farkına varan Locke *Deneme*'nin ikinci baskısına özdeşlik ve başkalık bölümünü ekler (Aron, 1955: 148). Çünkü benlik bir özdeşliktir. Peki, özdeşlik nedir?

Özdeşliğe zihnin karşılaştırma faaliyeti sonucunda ulaşılır. Locke'a göre bir şeyin belirli bir zaman ve yerdeki var oluşunu başka bir zamandaki var oluşuyla karşılaştırarak özdeşlik ve başkalık ideleri edinilir. Dolayısıyla "bir şeyin aynı ya da

farklı olup olmadığını sorduğumuzda hep gönderme yaptığımız şu ya da bu zamanda şu ya da bu yerde kesinlikle kendisinden başkası olmayan bir şeydir” (Locke, 2007a: 438). Locke zamandaki değişime rağmen aynılığını koruyan bu şeyin tek bir başlangıcı olması gerektiğini özellikle vurgular (2004: 227). Bu durumda aynılığını koruyan bir şeyin tek bir başlangıcı vardır ve o şey başlangıcından bu ana dek kendisi ile özdeşdir ve aynıdır.

Locke, tözlerin özdeşliğini de bu bağlamda açıklar. Buna göre Tanrı başlangıcı ve sonu olmayan, değiştirilemeyen, her yerde olan bir varlıktır. Bu nedenle onun özdeşliği tartışılmazdır. Fakat sonlu tinler söz konusu olduğunda durum farklıdır. Sonlu tinler, kendi varlıklarının başlangıcına ait belirli bir zaman ve yere sahip olduğundan, her bir sonlu tinin özdeşliği bu zaman ve yerle olan bağıntısı tarafından belirlenir. Yine tözlerin üçüncü ayağını oluşturan cisimler için de bu durum geçerlidir (Locke, 2004: 227). Bu aşamaya dek Locke özdeşliği bir şeyin var oluşunun zamansal ve mekânsal boyutlarıyla ilişkili olarak ele aldı. Fakat sonlu tinler ve cisimler, zaman ve mekânla ilişkileri bakımından bazı noktalarda benzerlik gösterse de en nihayetinde farklı türlerdir. Bu nedenle özdeşlikleri de farklılık göstermektedir. Öyleyse bu farklılıklar nelerdir?

Bir fiziksel cismin özdeşliği onu meydana getiren temel parçaların özdeşliğine bağlıdır. Bu basit cisme yeni bir parça ilave edildiğinde yahut ondan bir parça çıkarıldığında o aynılığını koruyamayacaktır. Çünkü “cansız bir cisim yığını, aynı parçaları ihtiva ettiği sürece aynılık içerir” (Çıvgın, 2019: 378). Fakat canlı organizmalarda “maddenin büyük parçalarının değişimi özdeşliği etkilemez” (Locke, 2007a: 441). Sözgelimi bir fidanken büyük bir ağaca dönüşen ve sonra da budanan bir kayın aynı kayındır. Yine bir tay büyüyüp besili bir ata dönüştüğünde de aynılığını korur (Locke, 2004: 229). O halde özdeşlik şeylerin türüyle ilgilidir ve özdeşliğin ölçütü türlere göre değişim göstermektedir. Peki, canlı organizmaların özdeşliğinin ölçütü nedir?

Locke’a göre organizmaların özdeşliği tek bir ortak yaşamı paylaşmakla alakalıdır. Yukarıda örnek olarak kullandığımız kayın ağacını tekrar hatırlayalım. O ağaç “bir bileşik cisimde bir ortak yaşamı paylaşan parçaların düzenini içeren bir ağaçtır ve aynı yaşamdan pay aldığı sürece aynı ağaç olarak kalır; bir yandan da bu yaşam, bir

tür bitkilere uygun olan sürekli bir benzer düzenleme içinde canlı bitkiye yaşamsal olarak eklenen yeni özdek parçacıklarına da aktarılır” (Locke, 2004: 230). Görüldüğü üzere organizmalarda özdeşlik, onu oluşturan parçaların ortak bir yaşamı paylaşacak şekilde örgütlenmesiyle bağlantılıdır. Elbette aynı durum canlı bir varlık olan insan için de geçerlidir. İnsan özdeşliği “...aynı düzenlenmiş bedene art arda yaşamsal olarak birleşme durumundaki sürekli değişen özdek parçacıklarının aynı sürekli yaşamı paylaşmasından başka bir şey değildir” (Locke, 2004: 230). Buna ek olarak insanın özdeşliğinden bahsettiğimizde aslında bedeninin özdeşliğinden bahsetmekteyizdir. Diğer bir deyişle insanı tüm hayatı boyunca ‘aynı insan’ yapan şey bedensel varoluşunun sürekliliğidir. Locke, bu noktada ruhun özdeşliğini insanın aynılığının ölçütü kabul eden geleneksel görüşlere meydan okur. Ona göre ruhsal değişimlerin insanın aynılığı üzerinde bir etkisi yoktur. Sözelimi bir çobanın ruhunun koyunlarından birinde olduğundan emin olsaydık dahi o koyunun bir insan olduğunu düşünemezdik (Locke, 2004: 231). Yine böylesi bir kabulde farklı çağlarda yaşayan insanların aynı kişi olma olasılığı da ortaya çıkmaktadır. Anlaşılacağı gibi Locke’un bu itirazlarının hedefinde ruh göçünü savunan öğretiler bulunmaktadır (Rızvanoğlu, 2020: 961). O halde bize ‘aynı insan’dan bahsetme olanağını veren şey bedensel sürekliliktir. Peki, insanın aynılığı onun benliğinden/kendiliğinden söz etmek için yeterli midir?

Locke’un bu soruya verdiği yanıt onun özdeşlik teorisinin can alıcı noktasını oluşturur. Locke’a göre töz birliği, özdeşliği belirlemez. İnsan, kişi ve töz üç farklı idenin yerini tutan üç farklı isimdir. Bu nedenle insanın, kişinin ve tözün özdeşliği birbirinden farklı olmalıdır (Locke, 2004: 231). Kişi insandır pek tabii tözselliğe de sahiptir ama onu o yapan şey ne insan olması ne de tözsel birliğe sahip olmasıdır (Rızvanoğlu, 2020: 962). Öyleyse nedir?

Locke için kişi “akıl ve iç duyuma sahip, kendini farklı yer ve zamanlarda da aynı düşünen şey diye tanımlayan zihinli bir varlıktır” (2007a: 447). Ve bunu “düşünmenin ayrılmaz parçası ve özsel olan bilinçle gerçekleştirir” (2007a: 447). O halde kişiyi kendisi yapan şey bilinçtir ve bilinç düşünmeden ayrılamaz. Kişinin ayırt edici edimi açıklığa kavuştuğuna göre şimdi kişisel özdeşliğin ne olduğunu anlamaya çalışalım.

Biz bir şeyi gördüğümüz, duyduğumuz, kokladığımız, tattığımız zaman tüm bunların ayırdındayızdır. Çünkü bir kimsenin algıladığını algılamaksızın algılaması

mümkün değildir (Locke, 2004: 233). Bu durumda biz algılarken algılarımıza eşlik eden bir 'ben' in de farkındayızdır. Algıların doğası gereği anbean oluşup yok olduğu açıktır. Bu nedenle kişisel özdeşliği bu algılar yığını oluşturamaz. Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi tüm bunların ötesinde bugün şu veya bu deneyimleri, geçmişte ise başka deneyimleri yaşamış zaman içinde sürekliliğini koruyan bir ben'in bilincindeyizdir. Bu ben, zaman zaman unutkanlık ya da uyku gibi durumlarla sekteye uğrasa da sürekliliğini korur. Dün gece uykudayken bir kişi olarak varlığımız kesintiye uğrasa da bugün yine dün olduğumuz kişiyizdir (Aaron, 1955: 150). İşte kişisel özdeşlik kendimizle ilgili sahip olduğumuz bu bilince, bilincin sürekliliğine bağlıdır.

Bu anlatılanlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki bilinç şimdiki duyum ve algılarımızı birleştiren şeydir. Bununla birlikte o, geçmişteki herhangi bir eylem ya da düşünceye doğru genişletilebilir (Locke, 2004: 233). İşte zihinde kişisel özdeşlik idesini kuran da budur. Bu durumda kişisel özdeşliğin hafıza ile de doğrudan bir bağlantısı bulunmaktadır. Locke'a göre hafıza "bir kişinin zaman boyunca süren aynılığını ya da özdeşliğini sağlayan temel dayanaktır.. [hatta] Paul Ricoeur'a göre Locke'da bilinç ve hafıza bir ve aynı şeylerdir" (Çıvgın, 2019: 381). O halde Locke, kişisel özdeşliği bilince ve hafızaya dayalı açıklamıştır. Ama bilindiği üzere hafıza ya da bilinçlilik bazen kesintiye uğrayabilir. Peki, bu bilinçsizlik halleri bizi aynı düşünen şey/töz olup olmadığımız konusunda şüpheye düşürmez mi? Bu soruya Locke'un cevabı nettir. Ona göre "kişiyi aynı kılan nedir?" sorusuyla "aynı kişide düşünen hep aynı töz müdür?" sorusu birbirinden farklıdır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi kişi özdeşliği, töz özdeşliğinden bağımsızdır. Tinsel ya da cisimsel tözlerdeki herhangi bir değişiklik kişi özdeşliğini etkilemez. O belleğin kapasitesi ölçüsünde varlığını sürdürür (Locke, 2007a: 449). Görüldüğü üzere Locke'da asıl olan bilincin özdeşliğidir. Benlik bilincin özdeşliği tarafından belirlenmektedir.

Evet, Locke 'un kişisel özdeşliğe ilişkin incelemesi *Deneme*'de geliştirilen en özgün ve yenilikçi tutumlardan biridir. Görüldüğü üzere Locke tözün, insanın ve kişinin özdeşliğini birbirinden ayırmış, böylece mevcut dogmatik görüşü karşısına almıştır. Bilindiği gibi Descartes ve izleyicileri için kişisel özdeşliğin temelini ruh/töz oluşturmaktadır (Yalçın, 2018: 85). Onlara göre değişken doğasından ötürü beden, kişisel özdeşliği belirleyecek güçte değildir. Ruh ise yer kaplamadığı ve maddi olmadığı

için yok edilemez bir tabiata sahiptir. Bu nedenle ruh kişinin hem hayattaki hem de öldükten sonraki özdeşliğinin güvencesidir. Bu noktada şunu sormak kaçınılmazdır. Locke iyi bir mümindir dolayısıyla ölümsüzlük fikrini muhafaza etmek zorundadır. Peki, tözün/ruhun kişisel özdeşliğe katkısı bulunmadığını öne süren bir öğretiyi ahireti, öldükten sonraki mükâfat ve mücazâtı nasıl açıklayacaktır?

Locke ‘un kişisel özdeşlik için belirlediği kriter –bilincin sürekliliği- ahiret inancına hâlel getirmemektedir. Çünkü ödül ve ceza tam da Locke ‘un belirlediği ölçütü, bilinci gerektirmektedir (Magee, 2001: 134). Böylelikle Locke dogmatizm karşıtlığını zarara uğratmadan ölümsüzlük fikrini korumuştur. Fakat bu noktada şunu vurgulayalım, Locke ‘un insanın, kişinin ve tözün aynılığını farklı kriterlere bağlamasının ardındaki saik yalnızca dogmatizm karşıtlığı değildir. Aynı zamanda epistemolojisi de bunu gerektirmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi o, töz idesi söz konusu olduğunda agnostik bir tutum sergilemektedir. Hatta *Deneme*’nin ilerleyen kısımlarında agnostik tutumu şaşırtıcı bir hal almakta ve Locke “Tanrı’nın, uygun yapıdaki kimi özdek dizgelerine algılama ve düşünme gücü verip vermediğini” bilmenin olanaksız olduğunu öne sürmektedir (2004: 371). Töz idesindeki bu bilinmezlik ve kararsızlık özdeşlik üzerine şüpheler uyandıracaktır elbette. İşte bu nedenle Locke kişisel özdeşliği tözden ayırmak zorundadır. Ancak onun özdeşlik için belirlediği bu yeni ölçüt itirazları celp etmiştir. Söz konusu itirazların en güçlüsü Piskopos Butler tarafından ortaya koyulmuştur. Butler, Locke’cu kuramda “kişisel özdeşlik bilincinin kişisel özdeşliği varsaydığını ve bu nedenle başka bir durumda bilginin varsaydığı gerçekliği oluşturabileceğinden fazlasını oluşturamayacağını” öne sürmektedir (Behan, 1979: 53). Gerçekten de Locke’un teorisinin en büyük açmazı kanıtlamaya çalıştığı şeyi önceden varsayması ve bir döngü doğurmasıdır. Bu durum kişisel özdeşliği bellek aracılığıyla açıklamanın kaçınılmaz sonucudur. Çünkü bir şeyi hatırlamak, hatırlanan kişinin özdeşliğini de içermektedir. Locke’a yöneltilen itirazların bir diğer önemli kaynağı da Thomas Reid’dir. Reid, Locke’un kuramının bilinç, bellek ve kişisel özdeşlik kavramlarını birbirine karıştırdığını öne sürmektedir. Ona göre geçmiş olayların farkındalığını tanımlamak için bilinç kavramını kullanmak yanlıştır. Çünkü böylesi durumlarda yalnızca bu olayları hatırladığımızın bilincindeyizdir (<https://plato.stanford.edu/entries/reid/> 02.10.2021). Yine Reid “cesur subay” örneği üzerinden Locke’un doktrininin bir başka sonucuna daha dikkat çeker. Söz konusu

örnekte o, çocukken bahçeden meyve çaldığı için kırbaçlanan bir subayın, ilk askeri seferinde düşmandan sancağı aldığını varsayar. Subay düşmandan sancağı alırken çocukken kırbaçlandığının bilincindedir. Fakat generalliğe yükseldikten sonra bunu unutmuş, sancağı aldığını ise hala hatırlamaktadır. Şimdi Locke'un teorisine göre okulda kırbaçlanan kişi sancağı alan kişi ile aynıdır. Sancağı alan ise generalle aynıdır. Dolayısıyla general okulda kırbaçlanan kişi olmalıdır. Ancak burada şöyle bir problem bulunmaktadır. Generalin bilinci kırbaçlandığı güne kadar uzanmamaktadır. Bu durumda general okulda kırbaçlananla hem aynı kişidir hem de değildir (Reid, 1975: 347). Görüldüğü üzere Reid'e göre Locke'un teorisi bir insanı belirli bir eylemin faili yapmakta aynı zamanda da yapmamaktadır. Yine Locke'cu kuramın belleğin sürekliliğini ölçüt olarak belirlemesinin yarattığı benzer bir çelişkiyi mantıksal ve deneysel açıdan olanaklı olan şu örnek üzerinden göstermeye çalışalım. İyi yürekli Bay X'in gizemli bir iksire sahip olduğunu ve iksiri içtiği her durumda kötülüğe meyilli Bay Y'ye dönüştüğünü varsayalım. Bu iki kişilik, tek bir gövdededir. Ayrıca birbirlerinin eylemlerini hatırlamamaktadır. Elbette böylesi bir durumda Locke'cu kuram belleğin sürekliliği sağlanmadığı için bu iki kişiliği aynı anda aynı gövdede olmamak üzere iki ayrı kişi olarak değerlendirecektir. Şimdi de bir zaman sonra Bay X'in iksirin formülünü kaybettiğini ve Bay Y'nin artık o gövdeye egemen olamadığını varsayalım. Üzerinden yıllar geçtikten sonra bir gece Bay X, Bay Y olarak yaptığı her şeyi hatırladığında ne olacaktır? Locke'cu kurama göre cevap şöyle olmalıdır; hatırlamadan bir saniye önce geçmişte iki kişi vardı, hatırlamadan bir saniye sonra ise geçmişte artık bir tek kişi bulunmaktadır. İşte bu ve benzeri açmazlarından dolayı Arda Denkel kişisel özdeşlik için sürekliliğin tek başına ölçüt olarak kabul edilemeyeceğini öne sürmektedir. Ona göre belleğin sürekliliğine ek olarak özdekçi bir yorumla bellek beyinle sınırlanmalıdır (Denkel, 984b: 137,146). Görüldüğü üzere Locke'a yöneltilen eleştirilerin kaynağında onun bilinç ve belleği bir ve aynı şey saydığı kabulü yatmaktadır. Biz de konuyu ele alırken Ricoeur'a atıfta bulunarak bu kabulü benimsedik. Ancak Locke için bilincin sadece bellek olmadığını öne süren bazı yorumcular da bulunmaktadır. Örneğin Margaret Atherton, Locke'un bilinç ve belleği özdeş kullanmadığını öne sürmektedir. Çünkü bilinç, belleğe indirgenğinde unutkanlık açıklanamamaktadır. İki kavram özdeş sayıldığında Locke'un da uzun uzadıya ele aldığı unutkanlık durumlarında bilinç anlam kazanamamaktadır (Atherton,

1983: 278). Böylesi bir kabulden yola çıktığımızda bahse konu ettiğimiz itirazların önemli bir kısmının gücünü kaybedeceği açıktır. Ancak Locke, bilinç ve bellek kavramlarını ister birbirine eşdeğer kullansın ister kullanmasın kişisel özdeşliğe dair analizleri bugün dahi değerli ve önemlidir. Modern psikolojideki pek çok olguyu açıklayacak güçtedir.

Bileşik idelerin üçüncü ayağını oluşturan bağıntı ideleri kapsamında nedensellik ve özdeşlik bağıntılarını ele aldık. Böylece idelerin yapılarına göre tasnifini tamamlamış olduk. Şimdi Locke'un bu aşamaya dek ele aldığımız basit ve bileşik ide ayrımını genel bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışalım.

17.yy'ın entelektüel atmosferi bileşik bir bütünü kendisini oluşturan parçaların bir toplamı olduğunu düşünme yönündedir. Buna göre bir bütün kalansız bir şekilde doğrudan parçalarına ayrılabilir. Dolayısıyla bileşik bir yapıyı anlamının yolu ihtiva ettiği basit parçaları tespit etmek ve analiz etmektir. Bu eğilimin etkisi 17.yy'da öylesine büyüktür ki düşünce sistemleri birbiriyle uyuşmayan düşünürlerin dahi ortak paydası olmuştur. Sözelimi her tabii nesnenin bir dizi basit doğaya ayrılabilmesi Bacon'ın doğa anlayışının temel varsayımdır. Aynı kabul Descartes'ta daha Locke'u bir tarzda kendini gösterir. Ve en ileri formuna nihai olarak Leibniz'de erişir (Gibson, 1917: 48). Görüldüğü üzere Locke ideleri basit ve bileşik olarak tasnif ederken aslında hazır bir şema kullanmıştır. Ancak onun bu ayrımı benimsemesinin tek nedeni çağının modası olması değildir elbette. Böylesi bir ayrım Locke'un empirist programı açısından da gereklidir. Çünkü bilindiği gibi Locke, idelerin nihai kaynağının deneyim olduğunu savunmaktadır. Ancak bu savunulması zor bir iddiadır. Zira zihinde, deneyimde karşılaşmadığımız pek çok ide bulunmaktadır. İşte basit ve bileşik ide ayrımı, karşılığını deneyimde tespit edemediğimiz idelerimizi açıklamaya elverişli olduğu için aynı zamanda empirik ilkeler dikkate alındığında işlevseldir (Lowe, 1999: 371).

Fakat bu noktada şunu vurgulayalım, bu kategoriler Locke için işlevsel bir başlangıç noktası olsa da *Deneme*'deki incelemeler derinleştikçe işlevini kaybetmiştir ve aşılması zor güçlüklerle yol açmıştır. Aslında bütünü basite indirgemeyi uğraş edinen bir epistemolojinin insanın pratik yaşamda edindiği mükteşebatı dikkate aldığımızda bir takım zorluklarla karşılaşması da kaçınılmazdır. Bu bağlamda bütün bilgilerimizin basit idelere indirgenip indirgenemeyeceği yahut bir bütünü oluşturan basit idelerin her

durumda saptanabilir olup olmadığı Locke'un epistemolojisinin karşı karşıya kaldığı iki temel problemdir. Ve ne yazık ki Locke'cu sistemde olgusal çerçevede dahi bu problemler bertaraf edilememektedir (Çelebi, 2021: 176-177). Ayrıca basit ve bileşik ideler ayrımı, idelerin içeriğini açıklamada yetersiz kaldığı için Locke'un zaman zaman teorisindeki varsayımları terk etmek zorunda kaldığı söylenebilir. Sözelimi *Deneme*'de sayı önce basit ide sonra da kip idesi olarak sunulmaktadır. Yine güç ve neden idesi de sırayla, basit ide, basit ya da karışık kip ve bağıntı idesi rollerini üstlenmektedir. (Didier, 2019: 68). Locke'un tasniflerindeki muğlaklık uzam ve süre idelerini değerlendirdiği bölümlerde de fark edilmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi uzam ve süre basit idelerdir. Ancak onların doğaları parçalardan müteşekkildir (Locke, 2007a: 269). Fark edileceği gibi bu ifadeler görünürde çelişkilidir. Locke'un bu çelişkiyi savuşturma girişimi ise ne yazık ki başarılı değildir. O bir yandan uzamın "parçalı olmayan parçalardan" oluştuğunu ve "parçalı olmayan parçalardan" oluşma idesinin başka iki ideye ayıramayacağı için basit bir ide olduğunu söylerken; öte yandan, uzam ve sürenin en küçük parçalarının uzama ve süreye ait diğer bütün ideleri oluşturan basit ideler olarak kabul edilebileceğini öne sürmektedir. Anlaşılan o ki Locke, ilk örnekte kavramın mantıksal basitliğini vurgulamaktadır ikinci örnekte ise kavramın duyulur varlığının basitliğini öne çıkarmaktadır (Gibson, 1917: 51-52). Ancak her iki örnek de sorunu çözümlemek için yeterli değildir.

Bununla birlikte basit ve bileşik ideler ayrımının yetersizliği bileşik idelere yol açan zihinsel işlemin yalnızca birleştirme olmadığını dikkate aldığımızda çok daha belirgin bir hal almaktadır (Gibson, 1917: 64). Hatırlanacağı gibi Locke'da zihin, birleştirme gücüne ek olarak karşılaştırma ve soyutlama gücüne de sahiptir. Ancak karşılaştırma ve soyutlama faaliyetinin ürünlerini bileşik ide kategorisinde değerlendirmek mümkün değildir. Karşılaştırmada iki ideyi birleştirmek değil yan yana getirmek söz konusudur. Ve bu yolla ortaya çıkan bağıntı idelerinin bileşik idelerin dışında bir ide grubunu oluşturacağı da açıktır. Yine soyutlama yoluyla oluşan tür bileşik idelerinde de benzer bir problem bizi beklemektedir. Tür bileşik ideleri kendisine dâhil olduğu düşünülen her ideyi içermemektedir. Bu anlamıyla Locke'un iddiasının aksine bileşik ide yapısı taşımamaktadır. Konuyu nihayete erdirmeden önce son bir noktaya daha işaret edelim. Yeri geldikçe belirttiğimiz gibi basit ideler zihnin kendinde dolaysız olarak bulduğu idelerdir. Ancak *Deneme*'de bileşik idelerin de bazen

dolaysız olabildiğini düşündüren açıklamalar bulunmaktadır (Aaron, 1955: 112-113). Mesela şu ifadeler bu duruma örnektir. “Basit ideler birçok bileşim içinde birleşik olarak görüldüklerinden, zihnin birçok basit ideyi bir tek ide olarak birleşmiş durumda inceleme gücü vardır” (Locke, 2004: 143). Demek ki basit idelerin yanı sıra bileşik ideler de zihinde dolaysız bulunabilmektedir.

Görüldüğü üzere Locke’un açıklamaları oldukça karmaşıktır. O, basit olmayan her idenin bileşik olması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Ancak bağıntı ideleri ve genel ideler her iki kategorinin de dışında kalmaktadır. Yine uzayı ve süreyi basit ide olarak değerlendirmektedir. Fakat uzay ve süre aslında ‘bileşik ide’ olmayan bir bileşik yapıda kendini sunmaktadır. Locke, zihinde yalnızca basit idelerin doğrudan bulunabileceğini öne sürmektedir. Ama bileşik ideler de tıpkı basit ideler gibi bazı durumlarda zihinde dolaysız bulunabilmektedir. O halde Locke’un basit ve bileşik ideler tasnifi aslında kurgusaldır. Ve bu kurgusal kategoriler başlangıçta onun sistemine empirik ilkeler doğrultusunda katkı sağlasa da bir zaman sonra sistemin ilerlemesine mani olan büyük bir engele dönüşmüştür. Locke da bu engeli her defasında kendi belirlediği sınırları ihlal ederek aşmaya çalışmıştır. Böylece tüm kategorileri birbirine karıştırmış ve tutarsızlık suçlamalarına maruz kalmıştır.

Evet, Locke’un basit ve bileşik ideler ayrımının gerçekliği yansıtmadığını belirttiikten sonra şimdi de söz konusu tasnifteki bir başka problemi ele almaya çalışalım. Daha önce de belirttiğimiz gibi anlık, basit ideleri edinirken edilgen ve pasif bir durumdadır. Onun etkinliği ancak edindiği basit ideleri kullanarak bileşik ideler ürettiğinde başlamaktadır. Burada anlığın ilk aşamadaki edilgenliği Locke’un empirizmi açısından önemlidir. Çünkü idelerin yalnızca deneyimden geldiğinin güvencesidir (Atış, 2008: 210). Buna göre anlama yetisi pasif olduğu için ideleri zihne deney yerleştirmektedir. Böylece bilginin yegâne kaynağı da deney olmaktadır. Ancak burada önemli bir problemin bizi beklediği söylenebilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi zihin bazı durumlarda bileşik ideleri dolaysız bulabilmektedir. Bu durumda Locke’un iddiasının aksine bazı bileşik ideleri edinirken zihin pasif kalabilmektedir. Yine Locke *Deneme*’nin bazı kısımlarında basit idelerin soyutlama yoluyla nasıl oluştuğuna örnekler vermektedir (Bravo, 2010: 104). O zaman yine Locke’un ısrarlı vurgularının aksine zihin aslında basit ideleri edinirken de aktif olabilmektedir. Görüldüğü üzere

Locke zihnin basit ve bileşik ideleri edinirken etkin ya da edilgin oluşuna yönelik açıklamalarında da tutarlılık gösterememiştir. Şimdi bu konuyu biraz daha detaylandırmaya çalışalım ve zihnin edilgen bir biçimde basit ideleri edindiği ilk aşama dış duyum yani algılama aşaması olduğu için Locke'un algılama teorisini ele almakla başlayalım.

Algının temel işleyiş biçimi söz konusu olduğunda ileri sürülen iki esas görüş bulunmaktadır. Bunların ilkinde göre anlık, dış dünyanın bıraktığı etkilerin duyumlar aracılığıyla üzerinde tasarımlar oluşturduğu bir ortamdır. Bir nesneyi tanımak da nesnenin o esnada oluşturduğu tasarımı daha önce oluşturduğu tasarımla karşılaştırmaktır. Anlık bu aşamaların ilkinde pasifken tanıma aşamasında etkindir. Algının işleyişini açıklamaya yönelik ikinci görüşe göre ise daha ilk aşamada algının etkinliği gereklidir. Bir nesneyi algılayabilmek için o nesnenin duyumlarımız üzerinde bıraktığı etkiyi, anlık yorumlamalıdır (Denkel, 1983: 115). Fark edileceği gibi ilk görüş algıya bir ayna görevi ikinci görüş ise inşa etme görevi yüklemektedir. Locke elbette birinci kanat içinde değerlendirilmelidir. Ancak burada önemli bir problem bizi beklemektedir. Hatırlanacağı gibi algılama, zihnin idelere uyguladığı ilk yetidir. Ve zihin algılama aşamasında edilgendir. Şimdi, Locke bir yandan zihnin uyguladığı bir yetiden bahsetmektedir öte yandan zihnin başlangıçta edilgen olduğunu söylemektedir. Problemin kaynağı da tam olarak buradadır. Çünkü 'etkin olmaklık' zihnin ontolojisidir dolayısıyla edilgenlik zihnin doğasına aykırıdır (Çelebi, 2019b: 85). Kaldı ki Locke bazı durumlarda kendi algılama teorisinin de dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Daha önce de dile getirdiğimiz gibi o, duyumla edindiğimiz idelerin algılama göz ardı edilerek yargı gücüyle değişebildiğini öne sürmektedir. Mesela bir küreye baktığımızda görsel verileri dikkate aldığımızda görmemiz gereken şey bir daireyken zihnimizde küre izleniminin canlanması bu duruma örnektir (Locke, 2004: 131). Demek ki hüküm verme melekesinin algı içeriğini tadil etme gücü vardır ve algılama aşaması dahi tamamıyla pasif değildir. O, kayda değer bir yorum unsuru içermektedir. Ancak unutulmamalıdır ki Locke, tavrında bazen esneklik gösterse de esas söylemi algılama aşamasının edilgen olduğu yönündedir.

Bu noktada şunu vurgulayalım, Locke'un başlangıçta zihnin etkinliğini gerektirmeyen bir algılama kuramını benimsemesi epistemolojisini türlü zorluklarla

karşı karşıya bırakmaktadır. Mesela algıya kurucu ve düzenleyici bir misyon yüklediği için kuramın duyu deneyimlerinin algı içeriğini oluşturacak düzenlilikte olduğunu varsaymak zorunda kalması bu zorluklardan biridir (Denkel, 1983: 115). Ama çok daha önemlisi duyumlardan idelere geçiş problemidir. Şöyle ki; duyuların taşıdığı etkiler mekanik bir yapıdadır. Fakat bu mekanik etkiler anlıkta farklı yapıdaki bir oluşumu, ideleri doğurmaktadır. Peki, zihin ilk aşamada pasifse bu mekanik etkiler zihinsel fenomenler olan idelere nasıl dönüşmektedir? Kuşkusuz idelere geçiş için etkilerin değişime uğramaları gerekmektedir. Ancak Locke'cu kuram böylesi bir etkinliğe izin vermemektedir. Evet, basit idelerin zihin tarafından kabulünün belli bir dikkat dolayısıyla etkinlik gerektirdiğinin Locke da farkındadır. Fakat ne yazık ki onun; zihni, sürece 'farkına varma' yükümlülüğü ile dahil etme çabası bahsettiğimiz problemi çözüme kavuşturmak için yeterli değildir. Sonuç olarak, Locke epistemolojisinin çekirdeğini oluşturan 'ide'nin oluşumundaki en önemli aşamayı açıklayamayarak eksik bırakmaktadır.

Evet, böylece idelerin yapılarına göre tasnifini tamamlamış olduk. Bu aşamaya dek ideleri kaynaklarına ve yapılarına göre inceleyen Locke onları bir de açıklık ve seçiklik bakımından incelemeye tabi tutar. Locke'un *Deneme*'de sıklıkla kullandığı bu nitelendirmeler ne anlama gelmektedir şimdi bu soruya cevap arayalım.

1.4. Açık ve Karanlık, Seçik ve Bulanık İdeler

Locke, bir idenin açık ya da karanlık oluşunu görme nesnelere üzerinden açıklar. Nasıl ki bir nesnenin ışıkla aydınlatılması onu açık ve görünür, ışıktan uzak olması ise onu karanlık kılıyorsa idelerde de bu durum aynıdır (Locke, 2004: 251). Sağlıklı duyu organlarının sağlıklı koşullarda varlıklardan aldığı kusursuz ve güçlü etkilerin sonucu elde edilen ideler açıktır. Eğer bir ide açık değilse karanlıktır. Onun karanlık olmasının ardında duyu organlarında bir kusurun bulunması, nesnelere duyular üzerindeki etkilerinin belirsiz ve sönük olması yahut hafızanın kendindeki bir zayıflıktan dolayı ideleri kavrandığı şekliyle canlandıramaması gibi çeşitli sebepler bulunmaktadır (Çetin, 2009: 53).

Bir idenin seçikliği ise zihnin temel işlemlerinden olan ayırt etme yetisine bağlıdır. Zihin, bir ideyi kendisini çevreleyen diğer idelerden ayırt ettiğinde başka bir

deyişle onda diğer idelerde olmayan bir farkı keşfettiğinde seçik bir ide edinir. Demek ki seçik ide elde etmek için bir ideyi sadece tanımak değil ne olmadığını da teşhis etmek gereklidir (Farouki, 2009: 56). Seçik idenin karşıtı bulanık idedir. Bulanık ide, seçik olması gereken bir başka ideden yeteri kadar ayırt edilemeyen idedir. Fakat burada bizi bir karışıklık beklemektedir. Zira zihnin bir ideyi kavrayabilmesi için onu diğer idelerden ayırt etmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla her kavranmış ide aslında ayırt edilmiş idedir. Öyleyse bu durum bulanık idelerin varlığını kuşkuya açık kılmaz mı ya da tüm ideler zaten seçik değil midir?

Locke için idelerin bulanıklığı onların isimleri bakımındandır. Seçikliğin korunabilmesi için her bir ideye ayrı bir ad vermek gereklidir. Fakat gündelik dildeki bazı ihmaller sonucunda adlar temsil ettikleri idelerin dışındaki ideler için de kullanılmaktadır (Locke, 2004: 252). İşte bahse konu karışıklığın esas nedeni de budur. Locke, bu karışıklığa meydan veren ara nedenleri de sıralar. Bunlardan ilki bulanıklığa en elverişli olan bileşik idelerin gereğinden az sayıda ve sadece başka şeylerle ortak olan basit idelerden oluşmasıdır. Çünkü bu durum onun başka bir isim edinmesini sağlayacak farklılıkların dışarıda bırakılmasına sebep olur. Örneğin sadece benekli bir hayvanın basit idelerinden oluşan pars idesi, bir panterden ya da diğer benekli hayvanlardan ayırt edilemediği için bulanıktır. İdeleri bulanıklaştıran diğer bir ihmal ise bir bileşik ideyi oluşturan tikellerin yeterli sayıda olsa dahi karmaşık bir birliktelik içinde olmalarıdır. Bu karmaşıklık ideyi oluşturan tikellerin yer aldıkları idenin kendi ismine değil de bir başka isme ilişkin olup olmadığının rahatça ayırt edilmesine izin vermez ve bulanıklık yaratır. Bir ideye bulanıklık niteliğini verdiren üçüncü ihmal ise onu oluşturan idelerden birinin belirsiz ve kesinlikten uzak oluşudur. Bunu yaratan sözcüklerin anlamını tam kavramadan kullanma alışkanlığımızdır. Sözelimi böyle bir alışkanlığa sahip olan birinin putperestlik ve kilise ideleri bulanık olacaktır. Çünkü bu idelerin içinde neyi toplayıp neyi dışarda bırakacağı konusunda kararsızdır (Locke, 2004: 253-254). Öyleyse zihnin idelerle bu ideleri temsil eden isimler arasında kurduğu bağlantı idelerin bulanık ya da seçik olarak nitelendirilmesinde etkin bir rol oynamaktadır.

Locke'a göre bileşik ideler, basit ideler topluluğundan dolayısıyla onların çeşitliliğinden meydana geldiği için bir taraftan açık ve seçik, öte taraftan ise karanlık

ve bulanık olabilirler (Locke, 2004: 255). Örneğin sonsuzluk tartışmasında değindiğimiz öncesizlik ve sonrasızlıkta böylesi bir durum mevcuttur. Hatırlanacağı gibi öncesizlik ve sonrasızlık zaman ögelerinden oluşan bir bileşik idedir. Bizler açık bir süre idesine, çok büyük uzunluktaki bir sürenin açık idesine hatta sürelerin birbirleriyle karşılaştırılmasına ilişkin de bir ideye sahip olabiliriz. Fakat kimse zihnindeki o büyük süre idesiyle birlikte bir de sonsuz saydığı süre idesini bulunduramaz. İşte düşüncede varabildiğimiz o en uzun sürenin sınırları ötesinde kalan bölüme ilişkin idemiz, karanlık ve belirsizdir (Locke, 2007a: 491). Locke'un çok geniş bir sürenin açık bir idesinin bulunabileceğini öne sürmesi eleştirilere maruz kalmıştır. Burada idenin açıklığını sağlayan şey ona çizilen niceliksel sınırdır. Fakat sınırın niceliksel açıdan tayin edilmesi ideyi apaçık kılmaz. Çünkü Locke'un açıklıktan kastı kavranabilir olmaktır. Mesela bir trilyon yıl öncesinin ve sonrasının niceliksel açıdan sınırları belirgin olsa da kavranabilir olmadığı için açık olduğu söylenemez. Yine her tür niceliksel çokluğun açık olduğunu iddia etmek yukarıda bahsettiğimiz en uzun sürenin sınırları ötesinde kalan bölüm ifadesinin de açık olduğunu iddia etmektir. Çünkü orada da niceliksel bir adlandırma yapılmaktadır (Çelebi, 2007: 114).

Evet, daha önce de belirttiğimiz gibi ideler zihinde belirlenmiş, belirli imgelerdir. (Locke, 2007a: 288). Bu çerçeveden bakıldığında bulanık ide yakıştırması Locke'cu kuramda bir yere oturmamaktadır. Anlaşılan o ki Locke bulanık ide, negatif ide gibi nitelendirmelere teorisi çıkmaza girdiğinde başvurmuştur. Bilindiği gibi o, tüm bileşik idelerimizin basit idelere yani deneysel düzleme indirgenebileceğini öne sürmektedir. Fakat bunun geçerli olmadığı pek çok durum bulunmaktadır. Mesela töz idesi buna bir örnektir. İşte Locke açık bir idesine sahip olmadığımız ama yok da saymadığımız idelere anlam kazandırabilmek için bulanık ide nitelendirmesine ihtiyaç duymaktadır.

Locke bu aşamaya değin serdetmeye çalıştığımız *Deneme*'nin ikinci kitabında idelerin kaynağını, türlerini ve kapsamını izaha kavuşturdu. Haliyle şimdi yapılması gereken zihnin bu ideleri kullanarak elde ettiği bilgiyi sorunsallaştırmaktır. Fakat Locke okuyucunun bu beklentisini karşılamaz ve *Deneme*'nin üçüncü kitabını sözcük bahsine ayırır. Çünkü sözcüklerle ideler arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır ve bu bağlantıyı açığa çıkarmak Locke'un ikinci kitapta söylediklerini tamamlayacaktır. Aynı zamanda bilgiyi oluşturan önermelerin de ögeleri sözcüklerdir. Dolayısıyla bu kitapta

anlatılanlar dördüncü kitabın anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. O halde Locke üçüncü kitaba hem tamamlayıcı hem de hazırlayıcı bir misyon yükler.

İdelerle sözel işaretleri arasında nasıl bir bağıntı vardır? Genel ideler ve genel idelerin sözcüklerle ilişkileri nasıl açıklanmalıdır? Çalışmamızın bir sonraki başlığında bu sorulara yanıt aranacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

SÖZCÜKLERLE İLİŞKİSİ BAKIMINDAN İDELER

Locke, *Deneme*'nin üçüncü kitabında öncelikle bir anlam kuramı geliştirir. Ardından buna ek olarak türlerin ve özlerin doğasını da inceleyen bir soyutlama kuramı inşa eder. Biz de Locke'un sıralamasına uyararak ilk önce anlam kuramını açıklamaya çalışalım.

2.1. Locke'un Anlam Kuramı

2.1.1. Genel Olarak Sözcükler ve Sözcüklerin İmlemleri

Locke'a göre insan, doğası gereği toplumsal bir varlıktır ve ona kendi türünden varlıklarla bir arada yaşama imkanı veren en güçlü araç dildir. Dil yalnızca düzenli sesler yani sözcükler çıkarmaktan ibaret değildir. Eğer öyle olsaydı düzenli sesler çıkarabilen papağanların da konuşabildiklerini öne sürmemiz gerekirdi (Locke, 2007b: 11). Öyleyse iletişimin gerçekleşmesi için bir sözcüğü söylemek yahut işitmek yeterli değildir. İletişim aynı zamanda anlam ve anlamayı da içermektedir. Bu gereksinim de onu insana mahsus kılmaktadır. O halde sözcüklere anlam kazandıran ve anlamlı konuşmayı insana mahsus kılan nedir?

İnsanın anlamlı konuşmasını sağlayan yeti onun sözcükleri zihnindeki idelerin imleri olarak kullanabilmesidir. Sözcükler onları kullanan kimselerin idelerini dile getirmektedir. İşte anlamlı konuşmayı olanaklı kılan da sözcüklerin bir ideye tekabül etmesidir. Fakat yeri geldiğinde tekrar değineceğimiz gibi sözcükler yalnızca onları dile getirenlerin zihnindeki idelerin yerini tutmaktadır. Bu durumda dili toplumsallaştıran, iletişime imkan veren şey nedir? Kullanılan sözcüklerin dinleyici tarafından tanınması diğer bir deyişle dinleyicinin duyduğu sesin kendi zihninde benzer içsel ideye bağlanmış olması iletişimi sağlamaktadır (Bravo, 2010: 98; Locke, 2004: 284). Sözelimi bir filolog kendine ait bir dil kurabilir. Kendi zihnindeki ideleri dilediği sözcüğü kullanarak ifade edebilir. Aynı ideler için aynı sözcüğü kullandığı sürece filolog o dili anlayacaktır (Locke, 2004: 331). Fakat iletişim kurmaya yeltendiğinde

düşüncelerini iletemeyecek, ortak idelere dolayısıyla ortak sözcüklere başvurması gerekecektir. Peki, bu ortaklığın olgusal temeli nerede aranmalıdır?

Locke, bu soruyu elbette empirik tutumu doğrultusunda yanıtlar. Ona göre sözcüklerimiz, müşterek duyulur idelere bağlıdır. Duyulara tamamıyla uzak kalan eylem ve kavramları bir çözümlenmeye tabi tuttuğumuzda yine duyulardan kaynaklandığı açıktır. Bunlar sonradan duyuların erimini aşan ideleri belirtmekte kullanılmışlardır. Örneğin kavrama, imgeleme, kapsama, dinginlik, sıkılma gibi sözcükler duyulanabilir şeylerin işlemlerinden çıkarılmış ve düşüncenin belli kiplerine uyarlanmıştır. Yine ruh sözcüğü ilksel anlamıyla nefestir. Melek aslında habercidir (Çelebi, 2019b: 76; Locke, 2004: 285). Görüldüğü üzere duyusal alanı aşan şeyleri temsil eden adlar duyulur idelerden doğmuştur. Dillerin ilk kullanıcıları duyuların bilinen sözcüklerinden yararlanarak duyuların alanına girmeyen bir ideyi başkalarına bildirmişlerdir. Aynı yolla duyulur görünümü olmayan içlerinden geçirdikleri işlemleri de kolaylıkla anlatabilmişlerdir. Böylece kendi zihinlerinin içsel işlemlerini dile getirecek idelerde uzlaşıp artık öteki ideleri de sözcüklerle ifade edecek donanıma ulaşmışlardır (Locke, 2004: 286). Bu noktada şunu eklemeliyiz ki Locke burada bazı istisnaları göz ardı etmektedir. Bir önceki bölümde irdelemeye çalıştığımız nedensellik ve güç idesini dikkate aldığımızda durum hiç de Locke'un anlattığı gibi değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu ideler söz konusu olduğunda dil ilk başta zihinsel işlemlere uyarlanmış sonradan benzetme yoluyla duyu dünyasına aktarılmıştır (Locke, 2007b: 12).

Artık tüm bu anlatılanlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki sözcükler idelerin duyulur imleridir. Temsil ettikleri ideler de bu işaretlerin uygun ve dolaysız anlamlarıdır. Fakat hemen vurgulayalım gösterge ile işaret ettiği şey arasında doğal bir ilişki yoktur. Sözcükler delalet ettikleri idelere benzemezler. Sözcükler ve ideler arasında kurulan bağıntı istençli bir düzenlemenin sonucudur (Locke, 2007b: 13-15). Dolayısıyla keyfidir. Locke'un bu önemli ilkeyi destekleyen argümanı son derece güçlüdür. Ona göre eğer sözcükler ve ideler arasında doğal bir bağlantı olsaydı insanlığın tek bir dili olması gerekirdi (2004: 287). Dillerin çeşitliliği onların keyfi karakterinin en açık kanıtıdır. Bu durumda sözcükler idelerin yapay göstergeleridir. Bu göstergeler sistemi de iletişim amacıyla evrimleşmiştir.

Her ne kadar ideleri temsil eden sözcükler iletişimi mümkün kılsa da Locke ideler arası aynılığı savunmaz. Sözcükler yalnızca kullanıcılarının zihnindeki ideleri temsil ederler. Hatta bir kimse kendi idesini bir başkasının idesinin temsilcisi yaptıktan sonra kullanılan adlar farklıysa onlarla aynı adı tercih edebilir. Ancak seçtiği ad yine kendinde bulunan ideye karşılık gelir. Sözelimi bir çocuk altın denildiğini işittiği metalde yalnızca sarı rengin ayırdına varmışsa altın sözcüğünü sadece kendisindeki sarı renk idesine uygular ve bir kuşun kanadında gördüğü sarılığı da altın olarak değerlendirir. Daha dikkatli bir başka çocuk sarılığa bir de ağırlık ekler ve altın onun için ağır ve sarı bir nesneyi imler. Başkası ise bu niteliklere bir de eriyebilirliği ekler ve aynı sözcük onun kullanımında sarı, ağır ve eriyebilir bir nesneyi imler. Bu çocukların her biri o sözcüğü uyarladığı ideyi dile getirdiği durumlarda hep aynı altın sözcüğüne başvurur. Fakat aslında her biri onu yalnızca kendi idesine uygular (Locke, 2004: 288). Öyleyse bir konuşmacının kullandığı sözcükler yalnızca kendi zihnindeki idelerin göstergeleridir. Yine de bu durum iki özne arasındaki konuşma etkinliğini etkilemez. Çünkü sözcüklere insanlar tarafından iki gizli bağlantı yüklenmiştir. Bunlardan biri sözcüklerin şeylerin kendilerine ait göstergeler olduğu yönündeki varsayımdır. Mesela bir konuşmacı için taş sözcüğü taş idesine değil taşın kendisine işaret etmektedir. Bir diğeri ise sözcüklerin başkasının zihnindeki idelerin de göstergeleri olduğunu varsaymaktır (Locke, 2007b: 18). İşte iki özne arasındaki konuşma bu varsayımla anlam kazanmaktadır.

Burada özetlemeye çalıştığımız Locke'un anlam kuramı, sorulması kaçınılmaz olan bazı soruları gerektirmektedir. Öncelikle görüldüğü üzere anlamlı bir sözcüğü anlamsız sözcükten ayıran temel ilke sözcüğün bir ideye tekabül etmesidir. Diğer bir deyişle bir sözcüğün anlamı, yerine kullanıldığı idedir. Fakat bir ideye karşılık düşmediği halde yine de asla önemsiz olmayan bir takım sözcükler mevcuttur. Locke'un kuramı dikkate alındığında bu sözcükler anlamsız mıdır? Şimdi bu soruya bir yanıt arayalım.

2.1.2. Olumsuzluk Bildiren Sözcükler ve Parçacıklar

Her sözcüğün bir ideye karşılık düşerek anlam kazandığı bir kuramda olumsuzluk yahut yoksunluk bildiren sözcüklerin durumu elbette tartışılmalıdır. Sessizlik, yokluk, kuraklık gibi sözcüklerin belirli bir ideye tekabül etmediği açıktır. Fakat Locke'un

kuramı gereği anlamlı her sözcük bir ideye tekabül etmelidir. Locke bu açmazı şöyle çözülemeye çalışır:

İdelerin yerini tutan adların dışında, insanların ideleri değil de yalın ya da karmaşık ya da her türden idelerin eksikliğini ya da yokluğunu imlemekte kullandıkları başka sözcükler vardır; Latince hiç (nihil) ve İngilizce bilgisizlik (ignorance), kısırlık (barrenness) böyledir. Olumsuzluk ya da yoksunluk bildiren sözcüklerin hepsinin idelerle ilgili olmadıklarını ya da bir ide imlemediklerini söylemek uygun olmaz; o zaman bunların anlamsız sesler olması gerekirdi; oysa bunlar olumlu idelerle ilgilidir ve onların yokluğunu imler (2004: 285).

Görüldüğü üzere olumsuzluk bildiren sözcükler doğrudan olumlu ideleri temsil etmezler. Diğer bir deyişle onlar olumlu sözcüklerin bir ideyi temsil ettiği gibi bir ideyi temsil etmezler. Fakat bu olumsuz sözcüklerin hiçbir şeye işaret etmedikleri anlamına da gelmez. Çünkü böylesi bir durumda anlamsız olmaları gerekirdi. Öyleyse sözcüklerin bu türü olumlu adların karşılık geldiği olumlu idelerle ilgilidir ancak buna ek olarak onların yokluğunu ifade etmektedir.

Locke'un olumsuz sözcüklere dair izahlarındaki tutarsızlık gözden kaçmamalıdır. Sözgelimi o, ilgili pasajın başlangıcında yoksunluk bildiren sözcüklerin herhangi bir ideyi imlemediğini belirtmektedir. Sonunda ise bu tür sözcüklerin bir ideyi imlemediklerini söylemenin yanlışlığına vurgu yapmaktadır. Locke'un ifadelerindeki bu paradoks aslında onun anlam kuramının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Locke sözcük, ide ve nesne arasında bir mütakabiliyet ilişkisi kurmakta bu ilişkiye olanak tanımayan durumlarda ise paradoksa düşmektedir. Olumsuz sözcüklerin izahında da mütakabiliyet ilişkisini yakalayamayan Locke çözümü pozitif idenin yokluğunu bir ide olarak tanımlamakta bulmaktadır (Çelebi, 2019b: 80). Oysa en başından beri vurguladığımız gibi Locke için idelerin kaynağı duyu verileridir. Pozitif idelerin yokluğundan doğan bir idenin ise olgusal temeli yoktur. Bu durumda olumsuz sözcükler Locke'un anlam kuramı söz konusu olduğunda aslında bir istisnadır.

Locke'un kuramında ortaya koyduğu temel iddianın –sözcüklerin konuşmacının zihnindeki idelerden başka doğrudan bir şey ifade etmediği- ikinci bir istisnası daha vardır. Edatlar, bağlaçlar ve önermelerdeki 'dir', 'değildir' gibi kopulalardan oluşan bu istisnai sözcüklere Locke 'parçacıklar' adını vermektedir. Locke'a göre "zihin, düşüncelerini başkalarına iletirken, sahip olduğu idelerin işaretleri yanında bu idelere ilişkin kimi eylemlerini de göstermek ya da belirtmek adına başka şeylere de gereksinir" (2004:106). İşte bu gereksinim duyduğu sözcükler parçacıklardır.

Parçacıklar ide olarak karşılıklarını bulmakta zorlanacağımız sözcüklerdir. Dolayısıyla Locke'un kuramını zora sokmaktadır. Aslında Locke, parçacıkların tamamıyla sentaktik öğeler olduğunu ve bu işlev dışında bir anlama sahip olmadığını öne sürerek söz konusu güçlüğü aşabilirdi. Böylece parçacıkların herhangi bir şeyin imi olması gerekmezdi. Fakat Locke parçacıkların bir anlam taşıdığını iddia etmiştir. Yalnız onların taşıdığı anlamı, diğer sözcüklerin taşıdığından farklı bir kavram olarak değerlendirmiştir (Denkel, 1984a: 37). Ona göre parçacıklar ideleri değil, zihnin ideleri ile ilişki içinde belli bir eylemini anlatmaktadır. Ve bu haliyle onlar idelerin ve önermelerin bağlantılı olduğu düşünme biçimlerini dile getirmektedir (Locke, 2007b 106). Böylesi bir açıklama parçacıkların da anlamını oluşturan kavramsal bir boyuta sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu kavramsal boyut artık algısal bir temele dayanmadığı için bu tür anlamlar imge yapıları ideler değildir (Denkel, 1984a: 37). O halde parçacıkların ardında bir ide bulunmasa da kavramsal boyut bulunmaktadır. Onlara anlamını kazandıran da bu kavramsal boyuttur.

Bu aşamaya değin Locke'un *Deneme*'nin üçüncü kitabında inşa ettiği anlam kuramını ele aldık. Şimdi de filozofun kitabın yine aynı bölümünde ortaya koyduğu soyutlama kuramını açıklayalım. Sonrasında da bu iki kuramı bir arada düşünerek bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışalım.

2.2. Locke'un Soyutlama Kuramı

2.2.1. Genel Terimler

Locke'un yukarıda serdettiğimiz dil tasarımı, sözcüklerin yararını gözler önüne sermişti. Fakat Locke bu kadarıyla yetinmez. Ona göre sözcüklerin asıl işlevi genelleştirebilmede ortaya çıkar. Bir sözcük ancak birçok tikel şeyi temsil edecek biçimde kullanıldığında asıl işlevini yerine getirmiş olur.

Doğada yalnızca tikeller var olduğuna göre onlara uyması gereken sözcüklerin de öyle olması gerektiği ilk bakışta düşünülebilir. Ancak özel isimlerle, özel isimlerin yerini tutan zamirler dışında dilleri oluşturan sözcüklerin çoğunlukla genel terimler olduğunu görmek hiç de zor değildir. Üstelik bu bir rastlantı değil, zorunluluktur (Locke, 2004: 291). Öyleyse bu zorunluluğu yaratan koşullar nelerdir?

Öncelikle doğada bulunan her bireysel varlığa özel bir ad vermek olanaksızdır. Bir çiftçinin üzerinde uçuşan her kargayı ayrı bir adla anması ya da bir bedevinin çöldeki her kum tanesini özel bir adla adlandırması insan kapasitesinin üzerindedir (Locke, 2007b: 21). Kaldı ki böylesi bir çaba gerekli de değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi sözcükler onları kullanan kimselerin idelerini dile getirmektedir ve kullanılan sözcüğün dinleyicide aynı ideyi uyandırması da iletişime imkan tanımaktadır. Oysa gördüğümüz her tikel kediyi ayrı adlandırmış olsaydık dinleyicinin o özel adı anlayabilmesi için o tikel kediyle tanışık olması gerekecekti. Bu durum da iletişimi olanaksız kılacaktı. Son olarak bu yapılabilir olsa dahi insan bilgisine bir katkısı olmayacaktır. Çünkü bilgi tikel varlıklar üzerine kurulmuş olsa da genişlemesi tikellerin genel adlar altında türlere indirgenmesine bağlıdır (Locke, 2004: 292). O halde bilginin özü genelliktir. Peki, bilginin ve konuşmalarımızın temelini teşkil eden genel sözcükler nasıl oluşur? Locke için bunun yolu soyutlamadan geçmektedir. Öyleyse soyutlama nedir? Şimdi Locke'un *Deneme*'nin iki farklı kısmında açıkladığı birbirinden önemle ayrılan iki farklı soyutlama yorumuna bakalım. Bu husus Locke'un kuramının tutarsızlıkla yaftalanmasına sebep olduğu için önemlidir.

Locke, *Deneme*'nin ikinci kitabında soyutlamayı tikel varlıklarda bir arada bulunan niteliklerin zihinde birbirinden ayrışmasını ve tek başına kavranmasını sağlayan bir faaliyet olarak değerlendirir. Buna göre zihin başlangıçta gerçekliğin tikel nesnelere yönelir ve onların tikel idelerini edinir. Daha sonra tikel nesnelere edindiği tikel ideleri şartlarından varesten kılarak genelleştirir. Böylece tikel nesnelere edinilen ideler aynı cinsten her şeyin genel temsilcisine, onların adları da bu soyut idelere uygun düşen her şeye tatbik edilecek genel adlara dönüşür. Mesela gerçeklikte sütün kokusu, rengi, sıvılığı, tadı bir aradadır. Zihin ona yöneldiğinde onun rengini diğer niteliklerinden ayırt ederek soyutlar. Sonra aynı görüntüyü karda ve tebeşirde de gözlemlediği için onu tek başına ele alıp benzer tüm görünüşlerin bir temsilcisi yapar ve beyazlık adını verir (Bravo, 2010: 102,101; Locke, 2004: 140). Soyutlamanın bu biçimini yorumcular temsil edici kuram olarak adlandırmaktadır. Bunun nedenini açıklamak zor değildir. Görüldüğü üzere burada önce tikel bir idenin belirli bir yönü alınıp ötekiler hesap dışı bırakılmakta ardından bu yönü barındıran ide, bu açıdan benzediği bütün tikellere karşılık yapılmaktadır. Sözgelimi beyaz idesini bugün sütün beyazı, bir başka gün karın beyazı temsil etmektedir. Ayrıca iki soyutlama türü

arasındaki farkı daha iyi ortaya koyabilmek için hemen vurgulayalım, bu yolla yapılan bir soyutlamada zihinde genel ideyi soyut bir kavramdan ziyade bir imge temsil etmektedir. Mavi idesini düşündüğümüzde bir gün göğün mavisi, başka gün denizin mavisi gözümüzün önünde canlanmakta yani imgesel olarak belirlemektedir (Çelik, 2015: 116; Denkel, 1986: 151). O halde soyutlamanın bu türünde zihinde salt soyut bir ide değil aksine somut bir idenin imgesi yer almaktadır.

Locke, soyutlamaya dair yorumlarını bu seviyede bıraksaydı belki de Berkeley'in daha sonra değineceğimiz hararetli saldırılarına maruz kalmayacak ve diğer ardıllarınca tutarsızlıkla suçlanmayacaktı. Fakat bu izah meselenin can alıcı noktasını ıskalamaktadır. Genel sözcüklerle ve bu sözcüklerin karşılık geldiği genel idelerle bağlantılı olan cinslerin ve türlerin nasıl oluştuğunu açıklamamaktadır. Oysa izah edilmesi gereken tam da budur. Söz konusu noksanlığın farkında olan Locke *Deneme*'nin üçüncü kitabında konuyu tekrar gündemine taşır ve ikinci bir soyutlama yorumu geliştirir. Ve genel sözcüklerin nasıl oluştuğunu şöyle açıklar:

Sözcükler genel idelerin imleri yapılarak genel olurlar; ideler de, kendilerinden zaman ve yer koşullarıyla onları şu ya da bu tikel varoluş içinde belirleyen öteki idelerin ayrılmasıyla genel olurlar. Bu tür bir soyutlamayla sözcükler birden çok bireyi temsil etmeye yetenekli kılınırlar (2004: 293).

Görüldüğü üzere bir sözcük 'kendinde tikel' ya da 'kendinde genel' değildir. Sözcükleri genel ve tikel kılan bağlı buldukları idelerdir. Sözcükler tikel idelerin yerine geçtiklerinde tikel, genel idelerin yerine geçtiklerinde ise genel olmaktadır. Genel ideler ise soyutlama yoluyla oluşmaktadır. Örneğin bir çocuk önce en yakınında bulunan annesinin ve babasının tikel idelerini edinir. Çevresi genişledikçe anne ve babasına benzeyen başka tikelleri de deneyimlemeye başlar. Nihayetinde bu tikellerdeki farklılıkları tasfiye edip ortak olan unsurları saklayarak 'insan' genel idesini edinmiş olur (Locke, 2004: 294). O halde burada soyutlamanın ilk türündeki gibi belirli bir niteliği diğerlerinden ayırarak genele ulaşma yoktur. Tam aksine farklılıkları elemek, ortak nitelikleri bir araya getirmek söz konusudur. Yine anlaşılacağı gibi burada genellikler ilkinde olduğu gibi bir 'görünüş' değildir. Bu türden genel idelerin resimsel imgeleri bulunamaz.

Görüldüğü üzere soyutlamanın ikinci türü zihne tikel ideleri daha genel idelerde sınıflandırma imkanı sağlar. Sınıflandırmanın en önemli getirisi ise türler ve cinslerdir.

En tikelden başlayıp en genele ulaşmamızı sağlayan bu işlem sayesinde türler ve cinsler ortaya çıkar (Locke, 2004: 295). Bu noktada Locke'un tümellerin ve onların işaret ettikleri sınıflayıcı kavramların zihinden ayrı varlıklarının bulunup bulunmadığına dair kadim felsefi tartışmalardaki konumu da açıklık kazanmaktadır. Anlaşılacağı gibi Locke'da genel ve tümel ne Aristoteles'te olduğu gibi bizatihi varlıklarda ne de Platon'daki gibi varlıklardan ayrıdır. Bunlar anlığın yaratıları ve icatlarıdır (Locke, 2004: 296). Birazdan da değineceğimiz gibi tabiatta birbirine benzeyen şeylerin bulunduğu inkar edilemese de türler arasında kaskatı değişmez sınırlar yoktur (Locke, 2004: 393). Doğada her şey değişmeye mahkumdur. Türler de bundan beri değildir. Bu nedenle türlerin sınırlarını belirleyen zihindir. Locke'un türlerin şekil değiştirmelerine yönelik bahsettiğimiz özgün görüşleri çağdaş kuramlardan biri olan Transformist teoriye ön ayak olmuştur (Weber, 2015: 270). Türlerin nasıl oluştuğunu gösterdikten sonra şimdi de genel sözcüklerin neyi imlediğini irdelemeye çalışalım.

Locke'a göre "genel sözcükler şeylerin bir türünü imlerler ve her biri bu imlemi zihindeki bir soyut idenin imi olarak kazanır; varolan şeylerin bu ideye uygun oldukları görüldükçe, bunların hepsi birden o ad ya da aynı şey olan o tür altında toplanır" (2004: 297). Öyleyse cinslerin ve türlerin özü idelerin tekabül ettiği nesnel gerçeklik değil, soyut idelerdir. Bu durumda bir türün özünü taşımak demek ismin bağlandığı ideye uygunluğu demektir. Ancak Locke'un es geçtiği bir noktayı vurgulamak yerinde olacaktır. Aslında burada bağ görevi gören ideler değil adlardır. Çünkü Locke daha sonra özlerin bozulamaz ve var edilemez olduğunu söyleyecektir. Buna göre İskender ve meşhur atı Bukephalos'a ne olursa olsun 'insan' ve 'at' isminin verildiği ideler yine de aynı kalacaktır. Böylece türün bireylerinin başına ne gelirse gelsin türün özü korunacaktır. Görüldüğü üzere değişmeyen şey gerçekte bir karşılığı olsun ya da olmasın addan başkası değildir (Çelebi, 2019b: 82).

Tüm bu anlatılanlar ışığında şu soruyu sormak artık kaçınılmazdır. Türlerin yalnızca idelere ve sözcüklere mahsus olduğunu ısrarla vurgulayan Locke'a göre bunların olgusal bir temeli yok mudur? Elbette vardır. Türler, şeyler arasındaki ortak uyumdan türetilmektedir. Filozofun burada ortak uyum dediği benzerliklerdir. Doğa, nesnelere birçoğunu birbirine benzer üretmiştir. Anlık, nesnelere arasındaki benzerliklere dayanarak onları adlar altında sınıflandırmaktadır (Locke, 2004: 297).

Görüldüğü üzere süreç hala zihinseldir. Fakat bu zihinsel sürecin ontolojik temeli benzerlik olgusudur. Benzerlik savı Locke'un epistemolojisi açısından epey işlevseldir. Bu sayede o, yalnızca genel sözcükleri açıklama olanağı bulmaz aynı zamanda niteliklere ampirik bir temel de sağlamış olur. Hem birincil nitelikler hem de bu niteliklerin taşıyıcısı olan tikeller arasındaki ilişkiler gerçeklik ve nesnellik kazanır. Ancak bu noktada benzerlik savının bir döngüsellğe kapı araladığı öne sürülebilir. Mesela bir kırmızı top hem yeşil bir topa hem de kırmızı bir duvara benzer. Oysa yeşil topa kırmızı duvar arasında herhangi bir benzerlik yoktur. Böyle bir durumda niteliklerin hangi noktalarda -kırmızılık, yuvarlaklık gibi- birbirine benzediğini dile getirmek gerekir. İşte döngüsellği yaratan, bu benzerlik noktalarını söze dökme zorunluluğudur. Çünkü bunu yapabilmek için yukarıdaki örnekte olduğu gibi genel terimleri kullanmak gerekir. Bu da benzerlikle açıklanması amaçlanan tümellerin, benzerlik açıklamasının içinde zaten varsayıldığı anlamına gelmektedir (Denkel, 1986: 156-157). Bertrand Russell da *Felsefe Sorunları* isimli kitabında bir bağıntı olarak değerlendirdiği benzerliğin gerçek bir tümel olması gerektiğini ileri sürer. Ona göre bunu gerekli kılan, benzerliğin özellikle aynı nitelikleri taşıyan nesnelere öbeğinin birliğini açıklarken 'benzer benzerlikler' gibi kavramları kullanmaya zorlamasıdır (1994: 79-80,84). Tümelliği, tümel bir ilişki olan benzerlikle açıklamak Russell'a göre benzerlik savının düşünceyi kısır bir döngüye sürüklediğinin göstergesidir.

Görüldüğü üzere türlerin olgusal temeli şeyler arasındaki benzerliklerdir. Ancak Locke, dışsal objelerin kendilerini her ne iseler o yapan zorunlu özelliklerinin insan idrakinin gücünü aştığının farkındadır. Bu nedenle 'koyun' sözcüğünü kullandığımızda sözcük, anlamını koyunun gerçek özünden kazanamaz. İşte Locke'un daha önce belirttiğimiz türleri anlığın ürettiğini ve özlerini soyut idelerin oluşturduğunu vurgulayan düşüncesinin ardında bu kabul bulunmaktadır. Böylesi bir kabul ona kuramına özgünlük kazandıracak bir ayırım yapma olanağı tanır. Locke, gerçek özleri ve nominal/adsal özleri birbirinden ayırır. Buna göre gerçek özler şeylerin gözlemlenebilir niteliklerine neden olan yapılardır. Bir başka deyişle cisimsel tözlerin neliğine işaret etmektedir. Bu nedenle önce Locke'un bu konuda ne dediğini anımsayalım. Hatırlanacağı üzere Locke, tözün varlığını onayladığını ama gerçek özünü bilmediğini söylemişti. Öyleyse o, gerçek özler söz konusu olduğunda bilinemezci bir tutum takınmıştır. Buna karşıt olarak öne sürdüğü adsal özlerde ise durum farklıdır. Adsal

özler, türlerin veya cinslerin tanımlarını oluşturan soyut idelerdir. Dolayısıyla bir tözün/nesnenin adsal özü, olmazsa olmaz temel özelliklerinin tamamıdır. Olmazsa olmazdan kastımız nesnenin onlarsız gözlemleyemediğimiz özellikleridir. İşte adsal öz, bu özelliklerin nedenini bize veremese de onları betimler. Dolayısıyla bizler şeylerin gerçek özünü bilemeyiz ancak gerçek özün betimlemesi olan adsal özünü bilebiliriz (Çelik, 2015: 116; Denkel, 1984a: 27; Locke, 2004: 300). Mesela altının adsal özü metalik, sarı vb. niteliklere sahip bir madde olmasıdır. Biz bir şeyin altın olduğuna bu nitelikleri gözlemleyerek karar veririz. Ancak onun bir de gerçek özü vardır. Bu gerçek öz, adsal öz tarafından belirlenemez. Onu ancak bilimsel araştırmalar açığa çıkarabilir. Bu araştırmalarda adsal öz yalnızca rehberlik eder ve araştırmanın sonucu doğrultusunda da aşağıya edilebilir (Scruton, 2018: 106). Dolayısıyla adsal öz gerçek öze bağlıdır. Bizim gündelik dilde adsal öze bağımlı olmamızın sebebi ise gerçek özün bilinemez doğasıdır.

Evet, cisimler/tözler söz konusu olduğunda adsal öz ve gerçek öz arasında bir ayrım bulunmaktadır. Fakat basit ideler ve kiplerde durum farklıdır. Üçgen, cinayet, beyaz, tatlı gibi idelerin gerçek ve adsal özlere bir ve aynı şeydir. Örneğin üç çizgi arasındaki bir uzamı kapsayan şekil bir üçgenin yalnızca adsal özü değil aynı zamanda gerçek özüdür (Locke, 2004: 301). Çünkü üçgenin neliğini anlamak için zihindeki ideye bakmak yeterlidir. Yine ‘cinayet’ gerçek bir varlığa gönderimde bulunmayan, zihnin rastgele meydana getirdiği bir idedir. Onu kendi yararımıza ve amacımıza uygun olarak inşa etmişizdir. İşte tam da bu nedenle adsal özü aynı zamanda gerçek özüdür. Fakat burada görmezden gelinemeyecek önemli bir sorun bulunmaktadır. Fark edileceği gibi Locke kiplere gerçek öz atfetmektedir. Oysa üçgen ya da yalan kavramının tanımına benzeyen cisimsel bir yapının bulunmadığı açıktır. Üstelik tözler için altta yatan bir fiziksel yapı varken kiplerin nominal olarak temel niteliklerini birbirine bağlayan hiçbir şey yoktur. Eğer gerçek özün ne olduğuna ilişkin model, cisimsel yapılardan geliyorsa bir kipi bu bağlamda gerçek bir öze sahip olduğunu söylemek oldukça zordur. Bu bahsi kapatmadan önce son bir noktayı daha vurgulayalım. Locke’un gerçek özlere ve adsal özlere arasında yaptığı ayrım aslında Aristotelesçi-Skolastik anlam görüşüne bir reddiyedir. Bilindiği üzere Skolastik felsefede tür/cins üyeliğini, aynı zamanda gözlemlenebilir nitelikleri belirleyen tözsel formlardı (<https://plato.stanford.edu/entries/real-essence/#ReaEssSub>, 20.05.2021). Fakat fark edileceği gibi Locke’un

yaptığı ayırmda gözlemlenebilir niteliklerin belirleyicisi gerçek öz; tür/cins üyeliğini belirleyen ise adsal özdür. Türlerin ve cinslerin Skolastiklerde olduğu gibi gerçek öze bağlantısı yoktur. İşte bu nokta Locke'un bilgi teorisine tarihsel özgünlüğünü kazandıran noktadır.

Bu aşamaya değin Locke'un *Deneme*'nin üçüncü kitabında inşa ettiği anlam kuramını ve soyutlama kuramını ayrı ayrı ele aldık. Şimdi her iki kuramı bir arada düşünerek bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışalım.

Herhangi bir şeyin belirli bir anlama sahip olabilmesi için onu içerdiği anlamla değerlendirmeye imkan sağlayan bir yapı gereklidir. İnsan söz konusu olduğunda ise o yapı kuşkusuz zihindir. Dolayısıyla anlamın zihni doğrudan ilgilendiren bir vechesi vardır. Fakat anlamın zihni aşan nesnel bir yönünün olduğu da aşıkardır. Bu durum 20.yy'ın ilk çeyreğine kadar filozofları anlamlılığın iki yönünden birini seçip genellemeye yöneltmiştir. İşte anlamın nesnel yönünü vurgulayan kuramlara “nesnelci”, zihinsel yönünü vurgulayanlara ise “zihinselci” kuramlar denilmektedir. Söz konusu yaklaşımların her ikisi de anlamı nesneleştirmekte yani bir varlık biçimi olarak kavramaktır. Aralarındaki anlaşmazlık anlamın zihinsel bir nesne mi yoksa fiziksel bir nesne mi olduğu noktasındadır (Denkel, 2021: 13-19). Peki, anlam kuramını yukarıda irdelediğimiz Locke, bu yaklaşımlardan hangisine yakındır? Hatırlanacağı gibi Locke için anlam, başkalarının gözlemine açık olmayan içrek-zihinsel bir nesneydi. Dolayısıyla onun kuramının zihinselci kanada yakın olduğu söylenebilir. Ancak Locke'un anlamın öznel niteliğine ağırlık vermiş olması onun bu çerçeveye mahkum olduğu anlamına gelmemelidir. Arda Denkel'e göre Locke'cu anlam kuramı salt öznel bir yapıda değildir. O, varlığını bir varsayım olarak en baştan kabul ettiği fiziksel dünyada öznelerarası iletişimin nasıl vuku bulduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bu bakımdan aslında kuramında anlamın nesnel boyutunu da kapsayan salt olmayan bir öznellik inşa etmektedir (1984a: 21, 57).

Locke'un anlam kuramı ister salt öznel bir kuram olarak ister Denkel'in yaptığı gibi nesnele dayandırılmış bir öznellik olarak yorumlansın bir takım eleştirilere kapı aralamaktadır. Öncelikle onun, anlamı içrek-zihinsel bir nesne olarak değerlendirmesinin yarattığı güçlük azımsanmayacak kadar büyüktür. Locke yaşamımızı sürdürebilmek için söz konusu içrekliği aşmamız gerektiğinin farkındadır.

Bunun yolu ise ona göre iletişimdir. İletişim, içrekliğı aşır düşüncelerimizi başkalarına dolaylı bir biçimde de olsa anlatabileceğimiz tek eylem ortamıdır. Ancak bu durum görmezden gelinemeyecek türden bir çelişkiye mahal vermektedir. İletişimin gözlemlenemeyen türden olgulara dayandırılması onun olanaklılığıyla çelişmektedir. İletişim aracılığıyla insanların gözlemlenemeyen düşüncelerini başkalarına anlatabilmelerini açıklamaya çalışan Locke sözcüklerin/tümcelerinin anlamını zihinde arayarak onları ideyle/düşünceyle özdeş kılmaktadır. Oysa gözlemlenemeyeni kendisi de gözlemlenemeyen bir şeyle başkalarının gözlemine açık kılmak mümkün değildir (Bennett, 1971: 7; Denkel, 1984a: 41; Denkel, 2021: 51). Bu durumda anlamı zihinsel olgularla özdeş sayan bir yaklaşım iletişim kurabilme ve birbirimizi anlayabilme becerimizi açıklamakta daima eksik kalacaktır.

Anlamı, ideyle özdeş kılmanın istenmeyen sonuçlarına Frege de dikkat çekmektedir. Frege, söz konusu yaklaşımı aynı sözcüğe farklı kişilerin yükledikleri anlamın karşılaştırılamazlığı üzerinden eleştirmektedir. Ona göre anlam, çağırştırılan ideden ayırıl edilmelidir. Çünkü ide öznedir. Bir kimsenin idesi bir başkasınıninki değildir. Doğal olarak aynı anlamla çağırştırılan idelerde çeşitli farklılıklar bulunmaktadır (Frege, 1989: 9). Göğün maviliğı üzerine konuşan iki kişi düşünelim. Locke'un anlam kuramı dikkate alındığında bu iki kişinin birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan her ikisinin de mavi sözcüğünü zihinlerindeki mavi idesiyle bağdaştırmalarıdır. Buna göre eğer taraflardan birinde mavi sözcüğü kırmızı idesinin yerini tutuyorsa iletişim kurulamayacaktır. Oysa durum hiç de Locke'un belirttiğı gibi değildir. Buradaki problemi görebilmek için şimdi de bu iki kişiden birinin sinir sistemindeki bir rahatsızlık nedeniyle maviliğı gördüğü her durumda kırmızı duyumunu edindiğini varsayalım. Elbette rahatsızlığa sahip kişi de muhatabı da idelerin gözleme kapalı ve karşılaştırılamayan doğasından dolayı bu durumun farkında değildir. Dolayısıyla mavi sözcüğünü kırmızı idesiyle örtüştüren kişi denizi gördüğünde herkes gibi mavi sözcüğünü kullanacaktır. Böylece sözcük yanlış bir ideyi temsil ettiğinde dahi iletişim sağlanacaktır (Denkel, 2021:53). İlginç olan şudur ki Locke'un kuramındaki noksanlıkları göstermek için kullandığımız bu akıl yürütmenin önünü bizzat kendisi açmaktadır. Filozof *Deneme*'nin ikinci kitabında basit idelerin yanlış olamayacağını göstermeye çalışırken bir insandaki mavi idesinin bir başkasınınkinden farklı olabileceğini ve bunun kıyaslanamaz tabiatından dolayı bilinemeyeceğini varsayarak bir

akıl yürütmeye gitmektedir (Denkel, 2021: 53; Locke, 2004: 272). Locke farkında olmasa da bu akıl yürütme kendi anlam kuramını çürütmeye yetecek bir güç taşımaktadır. Kaldı ki yukarıda da gördüğümüz gibi Frege bu gücü fark etmiş ve çıkış noktası olarak almıştır.

Öyle görülüyor ki Locke kurallar ve uyuşmaların belirlediği anlam ilişkilerini, sözcük ve sözcüğün yarattığı ide arasındaki doğal ilişkiyle karıştırmaktadır. Sözelimi 'koyun' sözcüğü uyuşmsal olarak bir hayvan türüne işaret etmektedir. Ancak pek çok insanın zihninde et, çiftlik ve ot idelerini canlandırmaktadır. Laurence Sterne okuması bir hayli zor olan kitabında Locke'daki bu problemi şöyle hicvetmiştir:

Genç efendim, Londra'daki, ölmüş! dedi Obadiah.- Obadiah'ın bu haykırışı üzerine Susannah'nın aklına annemin topu topu iki kez yağulup yıkanmış yeşil saten geceliği geldi derhal! –Locke sözcüklerin yetersizliği üzerine bir bölüm yazsa yeridir. -O halde, dedi Susannah, yas tutmaya başlamalıyız.- Bir kez daha dikkatinizi çekerim: yas sözcüğü – Susannah'nın kullandığı biçimiyle- işlevini yerine getirememekteydi, çünkü ne gri ne siyah sözcüğünü çağrıştırmaktaydı – her şey yeşildi- yeşil saten gecelik hala gözünün önünde sallanıp durmaktaydı (Sterne, 1999: 364).

Öyleyse Locke'un anlam kuramı uyuşım fikrinin arkasına saklanmış bir tesadüfilik ve keyfilik barındırmaktadır (Scruton, 2018: 102).

Bu aşamaya dek anlamı idelere indirgemenin Locke'un anlam kuramında yarattığı güçlüklerle değindik. Soyutlama kuramına geçmeden önce onun anlamı iletişim olgusu bağlamında ele almasının ortaya çıkardığı döngüsellğe de vurgu yapmak yerinde olacaktır. Başlangıçta da belirttiğimiz gibi Locke'a göre anlamın varlık nedeni iletişime duyduğumuz gereksinimdir. Fakat aynı zamanda Locke, anlamı iletişimin zorunlu koşulu da saymaktadır. Çünkü iletişimin gerçekleşebilmesi için mesela kedi sözcüğünün diyalog kurmaya çalışan iki kişi için de kedi türünün yerini tutması gereklidir. İşte döngüsellği yaratan da budur (Denkel, 2021: 48). Görüldüğü üzere Locke'un kuramı bir yandan anlamın varoluşunu iletişim gereksinime bağlarken öte yandan iletişim kurabilmek için anlama önceden sahip olmayı gerekli kılmaktadır. Öncel bir anlamlılık varsaymak da bir anlam kuramı için kuşkusuz zayıflıktır.

Locke'un anlam kuramını eleştirel bir değerlendirmeye tabi tuttuktan sonra şimdi de onun dil tartışmalarında merkezi bir öneme sahip olan soyutlama kuramını ele alalım. Soyutlama sürecinin doğasına ilişkin Locke'a ait açıklamalar çağdaşları ve ardıllarınca pek çok eleştiriye maruz kalmışsa da soyutlamayı gözden düşüren aslında

Berkeley'in tavizsiz saldırıları olmuştur. Bu nedenle önce Locke'un soyutlama kuramını reddetmede bir hayli istekli olan Berkeley'in eleştirilerine bakalım.

Berkeley'in felsefesi aslında materyalizme bir reddiye sunma girişimidir. Onun soyutlama işlemine ve soyut idelere yönelik saldırısının arka planında da bu gaye yatmaktadır. Çünkü maddi tözün var olduğunu iddia etmek, doğrudan soyutlama imkanına bağlıdır. Şöyle ki zihnin soyut ideler inşa edebilmesi bize deneyimin fiili nesnesi olmayan bir şey hakkında uygun bir soyut ide oluşturarak anlamlı konuşma fırsatı sunar. Böylece fiilen deneyimlemediğimiz maddenin ve maddi tözün terimleri anlam kazanır (Cevizci, 2019: 560). İşte bunun önüne geçebilmek için soyut idelerin varlığına savaş açan Berkeley, Locke'un soyutlama kuramını hedef alır. Ve *Deneme*'nin dördüncü kitabındaki yanlış dil kullanımından kaynaklanan bazı çelişkileri barındıran bir pasajdan aldığı güçle bütün bir kuramı reddeder. İlginç olan şudur ki Berkeley'in itirazlarını üzerine inşa ettiği bu pasajda Locke soyutlamayı değil maksimleri tartışmaktadır. Amacı maksimlerin zihnin ilk doğruları olmadığını savunurken terimlerinin soyutluğunu ve bunların arkasında yatan soyutlama sürecinin zorluğunu vurgulamaktır yalnızca. Söz konusu pasajda Locke şöyle demektedir:

...Üzerinde iyi düşündüğümüzde genel idelerin (...) kendilerini bizim sandığımız kadar kolay sunmadıkları görülür. Örneğin bir üçgenin genel idesini oluşturmak belli bir uğraş ve ustalığı gerektirir; çünkü bu ne eğik ne dik açılı, ne eşitkenar, ne ikizkenar ne de çeşitkenar olacak, fakat aynı zamanda bunların hepsi birden olacaktır. Gerçekte bu varolması olanaksız olan eksik bir şeydir; birçok değişik ve bağdaşmaz idenin kimi bölümlerinin kendisinde toplandığı bir idedir (2004: 411).

İşte Berkeley'in reddiyesinin dayanağı bu pasajdır. Ona göre böylesi bir değerlendirme, bir üçgenin genel idesinin kendi içinde çelişkili basit ideleri içeren bileşik bir ide olduğu anlamına gelir. Bu ise mantıksal açıdan imkansızdır. Çünkü mantığın iki temel yasasına -çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı- aykırıdır. Dolayısıyla “ne yatık ne dik açılı; ne eşkenar ne ikizkenar ne çeşitkenar olan, bir kerede bunların tümü olan; ama hiçbirini olmayan” genel üçgen idesi hem saçma hem olanaksızdır (Berkeley, 2015: 27).

Bu ifadeleri dikkate almadan önce Berkeley'in itirazına temel teşkil eden yukarıdaki pasajın Locke'un soyutlama teorisini tartıştığı pasajlardan olmadığını hatırlatalım. Bu nedenle onu tek başına ele almak adilane olmayacaktır. Kaldı ki tek başına değerlendirdiğimizde dahi durum Berkeley'in saptadığı gibi değildir. Çünkü

görüldüğü üzere Locke “birçok değişik ve bağdaşmaz idenin” bir araya getirilmesinden değil bu idelerin “kimi bölümlerinin” bir araya getirilmesinden bahsetmektedir. Çelişik olan idelerin bir araya getirilen bölümleri kendi içinde pekâlâ tutarlı olabilir. Anlaşılan o ki Berkeley söz konusu pasaja itiraz geliştirirken Locke’un soyut genel ideyi, birbiriyle bağdaşmayan öğelerden oluşan birleşik bir imge gibi düşündüğünü varsaymıştır. Oysa soyutlamaya dair yorumları bir arada düşünüldüğünde Locke’un genel üçgen idesini bir imge gibi görmediği açıktır. Demek istediği yalnızca anlığın, genel üçgen idesini oluşturmak için farklı üçgen türlerinin kendilerine özgü niteliklerini yok saydığı ve ortak niteliklerini bir araya getirdiğidir (Aaron, 1955: 196; Copleston, 1998: 150). Ancak Berkeley, Locke’u sanki genel soyut imgelerden söz ediyormuş gibi okumakta kararlıdır. Çünkü böyle anlaşıldığında kuramı çürütmek çok daha kolaylaşacaktır. Dolayısıyla itirazlarını bu yönde sürdürür. Ona göre bir imgelem yetisine yani algıladığımız tikel nesnelerin idelerini tasarımlama ve bunları çeşitli biçimlerde birleştirip ayırabilme yetisine sahip olduğumuz inkar edilemez. Bizler bu yeti sayesinde üç başlı bir insan imgeleyebiliriz yahut burun, ağız ve kolu gövdeden soyutlanmış olarak düşünebiliriz. Fakat imgelediğimiz kolun veya burunun muhakkak kendine özgü tikel bir rengi ve biçimi olacaktır. Tıpkı bunun gibi zihnin kurduğu insan idesi de uzun ya da kısa, esmer ya da beyaz, kambur ya da düz olacaktır. Ne denli çabalarsak çabalayalım yalnızca tüm insanlarda ortak olan özelliklerden oluşan soyut bir insan idesini kavrayamayacağımız açıktır (Berkeley, 2015: 20). O halde genel soyut ideleri düşündüğümüzü sandığımız her durumda aslında anlaksal bir zorunluluk olarak tikel ideleri düşünmekteyizdir.

Berkeley genel ideyi düşünürken aslında tikel bir ideyi düşündüğümüzü söylerken büyük ölçüde haklıdır. Soyut bir hayvan idesi ya da hareket eden cisimden bağımsız soyut bir hareket idesi oluşturamayacağımız kuşku götürmez. Ancak Berkeley’in koşulsuz öne sürdüğü bu iddianın da bir takım istisnaları vardır. Bir şeyleri hayal gücüne dayanarak canlandırmaya çalıştığımız kimi durumlarda ayrıntıları dışarıda bırakmak zorunda kalışımız buna örnektir (Bennett, 1971: 36). Dün dinlediğimiz bir ezgiyi bugün zihnimize canlandırmak istediğimizde enstrümanları ve notaları bütün detayıyla ayırt edemeyeceğimiz açıktır. Yapabileceğimiz en fazla Berkeley’in itiraz ettiği bir biçimde soyutlayarak ana ezgiyi canlandırmaktır. Her ne kadar bazı istisnaları dışında Berkeley iddiasında haklı olsa da bu Locke’un yanlışlandığı anlamına

gelmemelidir. Zira yukarıda da vurguladığımız gibi Berkeley'in itirazları ancak Locke çarpıtılarak yorumlandığında geçerlidir.

Berkeley'in Locke'un soyutlama kuramına karşı geliştirdiği itirazları genel hatlarıyla serdetmeye çalıştık. Ancak unutulmamalıdır ki Berkeley'in eleştiri sunduğu izahat Locke'daki tek soyutlama açıklaması değildir. Daha önce de söylediğimiz gibi Locke, *Deneme*'nin iki farklı kısmında birbirinden önemle ayrılan iki farklı soyutlama yorumu geliştirmiştir. İlginç olan şudur ki Berkeley'in Locke'un soyutlama kuramına karşı öne sürdüğü kendi görüşü *Deneme*'nin ikinci kitabındaki soyutlamaya dair pasajlarda Locke tarafından belirgin olarak dile getirilmiştir. Şimdi bu noktayı açıklamaya çalışalım.

Öncelikle hemen belirtelim Berkeley genel idelerin varlığını yadsımamaktadır. Onun itirazı genel idelerin soyutlama yoluyla elde edildiği iddiasıdır. Çünkü bu sürecin sonucu soyut bir genel idedir. Peki, ideler soyutlama işlemi ile genel yapılamıyorsa nasıl genel olmaktadır? Berkeley'e göre "kendi başına göz önüne alındığında tikel olan bir ide, aynı türde bütün başka tikel idelerin temsilcisi yapıldığında ya da onları gösterdiğinde, genel olur" (Berkeley, 2015: 25). Sözgelimi 'kedi' genel idesi zihnimizdeki herhangi bir kedinin idesidir. Fakat bunu bütün kedileri anlatır biçimde düşündüğümüzde o genel ide olur. Bu savın izlerine Locke'un soyutlama açıklamalarının ilkinde rastlamaktayız. Hatırlanacağı üzere Locke orada tikel varlıklardan edinilen idelerin bütün bir türün genel temsilcisi yapıldığından bahsetmektedir (Locke, 2004: 140). Bu yolla yapılan bir soyutlamada zihinde genel ideyi soyut bir kavram değil bir imge temsil etmektedir. Fakat elbette bu Locke'un soyut genel ideleri tikel bir imgeyle özdeş kıldığı anlamına gelmez. Çünkü Aaron'un da dediği gibi bu yorum genellikler problemiyle başa çıkmak isteyen Locke'un ilk girişimidir (Aaron, 1955: 197). Anlatımındaki belirsizlikler ve ikinci bir soyutlama açıklaması girişimi de onun bu iddiadaki memnuniyetsizliğin işaretidir.

Bu aşamaya dek Locke'un soyutlama kuramını Berkeley üzerinden değerlendirdik. Şimdi Locke'cu kuramı Berkeley'den bağımsız ele almaya çalışalım.

Locke'un *Deneme*'nin iki farklı kısmında birbirinden önemle ayrılan iki farklı soyutlama açıklamasına giriştiğini daha önce belirttik. Öncelikle hemen şunu

vurgulayalım *Deneme*'de iki soyutlama biçimi arasındaki ayrım, bizim burada ayırttığımız kadar net değildir. Bu görüşe katılmayan pek çok yorumcu bulunmaktadır. Örneğin Linnell'e göre soyut beyaz idesinin edinilmesiyle soyut insan idesinin edinilmesi arasında bir fark yoktur. *Deneme*'de iki farklı soyutlama biçimi yerine yalnızca bir tane ve oldukça karmaşık bir soyutlama açıklaması bulunmaktadır (Linnell, 1956: 408). Biz ise burada ikili bir ayrımı esas aldık ve Locke'un ikinci teşebbüsünün ilkinden çok daha kapsamlı olduğunu vurguladık. Ancak onun ortaya koyduğu biçimiyle soyutlamanın ikinci türü de bir takım problemlere kapı aralamaktadır. Öncelikle soyutlamanın bu türü, farklılıkları eleme süreci gerçekleştikten sonra geriye kalan şeyin kesin karakterini açıklığa kavuşturmamaktadır. Ayrıca tümeli salt empirik düzeyde, farklılıkları tasfiye edip ortak nitelikleri bir araya getirerek edinmek gerçek ortak nitelikleri tespit edip etmediğimiz noktada kuşku uyandırmaktadır. Çünkü şimdiye kadar gözlemlediğimiz bütün X'ler bir Y niteliğine sahip olsa da karşılaşacağımız bir başka örnek bu nitelikten yoksun olabilir. Empirik yöntem, kullandığımız genel terimin kapsadığı her örneği incelemeyi gerektirir. Bu da mümkün olamayacağına göre soyut genel idemiz daima belirsiz ve kuşkuya açıktır. Bütün bunların dışında Locke'cu kuram azımsanmayacak güçlükte bir problem daha barındırmaktadır. Hatırlanacağı gibi soyutlamanın ilk türünde soyut bir ide birçok tikel temsil eden belirli bir ide, bir imgeydi. Ve Locke, böylesi bir açıklama meselenin can alıcı noktasını iskaladığı için ikinci bir açıklamaya ihtiyaç duymuştu. Evet, onun ikinci teşebbüsünde soyut genel ide tikel/belirli bir ide değildir ama unutulmamalıdır ki hala tikel bir idenin parçasıdır. Dolayısıyla aslında her iki durumda da o, ya bütün ya da parça olarak tikel bir idedir. Oysa soyut genel ide ne imgeye eşdeğer tikel bir idedir ne de onun parçasıdır. Ancak bu noktada şunu vurgulayalım Locke'un soyut idelere yönelik izahları dikkatle incelenip tevil edildiğinde bu problemleri aşmaya yardımcı ipuçlarını yakalamak mümkündür. Sözgelimi Aaron'a göre soyut ideler söz konusu olduğunda *Deneme*'de iki değil üç farklı tutum bulunmaktadır. Bunların üçüncüsünde soyut ide bir anlamdır. Diğer bir deyişle o, genel terim kullanıldığında kastedilen özdür (Aaron, 1955: 201). Anlaşılacağı gibi Aaron üçüncü pozisyona Locke'un "türlerin özleri... soyut idelerden başka bir şey değildir" iddiasından yola çıkarak ulaşmıştır (Locke, 2004: 298). Bu yorumu benimsediğimiz taktirde gerçekten de soyut ideler hem tikel bir ide hem de tikel bir idenin parçası olmaktan kurtulmaktadır.

Aslında soyutlama söz konusu olduğunda bütün bunların ötesinde çok daha derinde bir problem yatmaktadır. Defaatle vurguladığımız gibi genel ideler, tikel idelerin başta yer ve zaman olmak üzere “birlikte ortaya çıkan başka ideler biçimindeki başka varoluş durumlarından ayrılması” ile oluşmaktadır (Locke, 2004: 140). Buna göre mesela ‘insan’ genel idesinin oluşması için karşılaştığımız insanların tikel idelerinden uzunluk-kısalık, şişmanlık-zayıflık, sarışnılık-esmerlik gibi ideleri atmamız, ussallık, devingenlik, canlılık gibi ideleri ise bırakmamız gerekmektedir. Burada önemli bir problem bizi beklemektedir. Henüz ‘insan’ genel idesini edinmemiş olan bir kimse geriye kalacakları bilmeden hangi tikel ideleri atacağını nasıl bilecektir? Geriye kalacak ideleri bilen biri ise bildiği şeyleri yeniden bulmak için neden soyutlama işlemine başvuracaktır? Bu durumda soyutlama işleminin, gerekli olduğunda imkansız, mümkün olduğunda ise gereksiz olduğu söylenebilir. Vehbi Hacıkadiroğlu da bu duruma dikkat çeker. Ona göre soyutlama yoluyla genel idelere ulaşabilmek için bilgi zorunludur. Pek tabii bilgi bir takım kurallar ve ölçüştürmeler gerektirmektedir. O zaman eğer ideler nesnelerin bilgisini veriyorsa kuralları nereden gelmektedir? Vermiyorsa bilinmeyen bir şey nasıl genelleşmektedir (Hacıkadiroğlu, 1998: 131; Hacıkadiroğlu, 2002: 15). Hacıkadiroğlu buradan yola çıkarak Locke’un tikel ideler edinildikten sonra onların soyutlanmasıyla genel idelere ulaşılan kuramını eleştirir. Ve buna karşı tümel bilginin tikelden önce geldiği ama kaynağının yine deneyim olduğu radikal bir tez öne sürer (2003: 55). Söz konusu teze göre Locke zihnin başlangıçta tabula rasa olduğu söylerken haklıdır. Onun yanıldığı nokta tabula rasaya gelen ilk lekelerin tikel ideler olduğudur.

Tikel idelerden genel idelere geçişin soyutlama yoluyla sağlanmasının yarattığı güçlükler değindik. Aslında soyutlamadan vazgeçemese de Locke bu işlemin zorluğunun farkındadır. Nitekim Deneme’nin dördüncü kitabında bir başka bağlamda soyutlama sürecinin zorluğundan şöyle bahsetmektedir: “Soyut ideleri (edinmek) çocuklar ve alışmış olmayanlar için tikeller kadar kolay değildir” (2004: 411). Çalışmamız süresince Locke’un zorluğunu itiraf ettiği soyutlama işlemi çocuklar üzerinden kolayca örneklendirdiğini gördük. Onun bu denli zor bir zihinsel faaliyeti çocuklara ve zihne atfetmesi kanaatimizce empirizmi açısından problem yaratmaktadır. Meseleyi nihayete erdirmeden önce üzerinde durulması gereken son bir mesele bulunmaktadır. O da genel idelere veya kavramlara ilişkin görüşlerini incelediğimiz Locke’un özellikle Skolatik felsefeye damgasını vuran tümeler tartışmasında hangi

konumu benimsediğidir. Bilindiği üzere tümeller tartışmasının temel problemi tümellerin/genel idelerin insan anlığından bağımsız nesnel bir varlık taşıyıp taşımadığı sorusudur. Bu soruya verilen yanıtlar temelde üç tavır etrafında toplanabilir. Bunlardan ilki tümellerin hem insan zihninden bağımsız hem de fenomenler dünyasından ayrı bir varoluşları olduğunu öne süren kavram realizmidir. Kavram realizminin kuramsal karşıtını yalnızca tikel nesnelere var olduğunu kabul eden ve tümelleri kimi ad ya da seslerden ibaret sayan nominalizm oluşturur. Tümeller tartışmasının üçüncü kolu ise nominalizmin daha incelikli bir yorumu olan kavramcılıktır. Kavramcılığa göre de tümeller tıpkı nominalistlerde olduğu gibi tikelleri sınıflayan insan anlığının ürünleridir. Fakat nominalistlerden farklı olarak tümeller insan anlığının düşünsel içerikleri yani idelerdir (Cevizci, 2001: 97-98). Locke'un şeylerin yalnızca nominal özlerinin bilinebileceği yönündeki vurgusu bazı yorumcuları onu nominalist kanat içinde değerlendirmeye zorlasa da daha önce de gördüğümüz gibi tümellerin birden fazla tikele atfedilebilecek adlar olduğu veya genel idelerin gereksiz olduğu fikri *Deneme*'de bulunmaz. Locke'da her zaman için genel bir terim genel bir idenin sembolüdür. Bu nedenle onu nominalist olarak tanımlamak doğru değildir (Aaron, 1955: 199). O halde Locke'un söz konusu tartışmadaki konumu nedir? Locke genel idelerin zihinde bir varlıkları bulunduğunu kabul ederek nominalistlerden, zihin dışındaki gerçekliklerini yadsıyarak da realistlerden ayrılır. Böylece onun tümeller yorumu yukarıda kavramcılık olarak nitelendirdiğimiz üçüncü kanat içinde değerlendirilebilir (Hacıkadıroğlu, 1998: 142). Locke'a göre tümeller zihinde bir varlık kazandıktan sonra isimlendirilen zihinsel varlıklardır. Ancak hemen şunu belirtelim Locke'un anlam kuramında bazı durumlarda ideler doğrudan kelimelerin anlamı olabilmektedir. Sözelimi bir sözcüğü anlamak o sözcüğün idesinin varlığının işareti sayılabilmektedir. Bu da Locke'un kavramcılığının zaman zaman nominalizme evrilebildiğini göstermektedir.

Locke'un tümeller tartışmasındaki konumunun da belirlenmesiyle *Deneme*'nin üçüncü kitabını nihayete erdirmiş olduk. Locke ilk iki kitabın tamamında idelerin doğasını, kaynaklarını ve gerçekle bağıntılarını ortaya koymaya çalıştı. Üçüncü kitapta ise idelerin sözcüklerle nasıl temsil edildiğini tartıştı. Locke'un idelere yönelik bu uzun ve detaylı izahları bizi onun temel hedefinin ideleri açıklamak olduğu zannına sürüklese de çalışmamızın başlangıcında da belirttiğimiz gibi esas gayesi bilgi fenomeninin kaynağını, doğasını ve sınırlarını belirlemektir. Bu amaca hizmet etmesi için Locke

nce bilginin ham gereçleri olan ideleri incelemiştir. Şimdi zahmetli bir hazırlık aşamasından sonra artık *Deneme*'nin başlangıcında dile getirilen ana soruna, bilginin doğasına ve kapsamına yönelik soruşturmaya başlayabiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİLGİNİN MATERYALİ OLARAK İDELER

3.1. Genel Olarak Bilgi

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Locke için düşünme eylemi esnasında anlığın nesnesi olan her şey idedir. Elbette böylesi bir kabul zihnin bilgiye ulaşırken kullanabileceği materyalin yalnızca ideler olmasını gerektirir. Buna göre zihin ancak idelerden hareketle bilgiyi temin edebilir. Peki, ideler bilginin materyali ise bilginin kendisi nedir?

Locke'a göre bilgi "iki ide arasındaki bağlantı ve uyuşma ya da uyuşmama ve karışıklığın algılanmasıdır. Bu algının bulunduğu yerde bilgi de vardır, bulunmadığı yerde imgeleyecek, varsayacak, inanacak bir şeyler bulsak da bilgi bulamayız" (2004: 356). Görüldüğü üzere ideler her ne kadar bilginin materyali olsa da onaylanacak yahut inkar edilecek bir yargıyı dile getirmedikleri için bilgi değildir. Bilginin ortaya çıkabilmesi için idelerin birbirleriyle bağlantısı gereklidir. Bu bağlantıları sağlayan araçlar ise sezgi, akıl ve deneydir (Atış, 2008: 74). Zikrettiğimiz araçlar vasıtasıyla kurulan ve algılanan bağlantılar; özdeşlik ya da başkalık, bağıntı, bir arada varoluş ya da zorunlu bağlantı, gerçek varoluş olmak üzere dört gruba ayrılır (Locke, 2004: 356). Bu gruplara dört farklı disiplin tekabül etmektedir. Bunlar sırasıyla mantık, matematik, fizik ve metafiziktir (Didier, 2019: 36). Şimdi zikrettiğimiz bu bağlantı türlerini detaylandırmaya çalışalım.

İdeler arasındaki uyuşma ya da uyuşmamanın ilk türü, özdeşlik ya da başkalıktır. Zihnin bu türde uyuşmayı ya da uyuşmamayı idrak etmesi, onun edindiği her idenin kendisiyle aynı, diğer idelerden farklı olduğunu bilmesi demektir. Üçgen ve siyah dediğimiz ideleri edinir edinmez onların üçgen ve siyah olduğunu kare ya da beyaz olmadığını bilmemiz buna örnektir (Locke, 2004: 357). Anlaşılacağı gibi zihin, bu tür bir bağlantıyı dolaysız olarak sezgi ile kurup algılar. Bilgiye ulaşmak için özdeşlik ve başkalık ile ilgili bağlantıları kavramak yeterli değildir. Çünkü burada zihnin edindiği her ide seçiktir ve öteki idelerden farklıdır. Oysa zihnin bilgiye erişmesi için seçik ideler arasında bir bağlantı kavraması gereklidir. İşte bu aşamada da uyuşmanın ikinci türü

olan bağıntı devreye girmektedir. Bağıntı; nesne, kip ya da herhangi bir türden iki idenin arasındaki ilişkinin algılanmasıdır. Locke'un bağıntıya verdiği örnek "Koşut çizgiler arasında bulunan eşit tabanlı iki üçgen eşittir" önermesidir. Bu tür bir uyuşmada ilkinde olduğu gibi doğrudan algılama mümkün değildir. İdeler arasındaki bağlantılar ancak aracı ide kullanılarak algılanır. Dolayısıyla bağlantıyı sağlayan araç, sezgi değil akıldır. İdeler arasındaki uyuşma ve uyuşmamaya dayanan üçüncü bağlantı türü birlikte varoluştur. Burada söz konusu olan bazı niteliklerin aynı öznedeki birlikte bulunmalarıdır. Dolayısıyla daha çok nesne idelerine ilişkindirler. Sözelimi altın daima sarıdır ve dövülgen bir metaldir (Locke, 2004: 358). Görüldüğü üzere örnekteki ideler birlikte varoluş bakımından uyum içindedir.

İdeler arasındaki uyuşma veya uyuşmama ilişkisinin son türü ise gerçek varoluştur. Burada söz konusu olan olgusal varoluşun bir ideyle uyuşup uyuşmadığıdır. Artık bu kategoride idelerin birbirleriyle kurdukları bağıntıların değil olgusal dünyadaki bir şeyle olan bağıntılarının bilgisinden söz edilir. Tekil bir insanın, Tanrı'nın, dış dünyanın varoluşunu bu ilişki türü kapsar. Zikrettiğimiz varlıklardan ilki sezgiyle, ikincisi akılla, sonuncusu ise deneyle algılanır (Atış, 2008: 76). Locke'un gerçek varoluşa verdiği örnek "Tanrı vardır" önermesidir (2004: 359). O, önermedeki tanrı idesi ile var olma idelerinin uyum içinde olduğunu söylemektedir. Ancak Locke'un varlığı bir ide olarak kabul etmesi tartışmaya açıktır. Kaldı ki Tanrı'ya inanmayan insanlar açısından bu iki ide arasında uyuşma söz konusu değildir. Bu tartışmayı ileri bir safhaya erteleyerek gerçek var oluş kategorisindeki bir başka probleme dikkat çekmek yerinde olacaktır. Görüldüğü üzere ilk üç kategoride erişilen bilgi türleri kavramsalken burada varoluşla ilgili bilgiye ulaşılmaktadır. Locke'un başlangıçta yapmış olduğu bilgi tanımını dikkate aldığımızda gerçekten de ilk üç ilişki türünde "iki ide arasındaki uyuşma"nın algılanması söz konusudur. Fakat gerçek varoluş kategorisine geldiğimizde iki ide arasındaki uyuşmadan bahsedebilmek mümkün değildir. Burada ide ile gerçek bir varlığın ilişkisi bulunmaktadır. Evet, idelerin nesnel bir karakteri olduğunu Locke en başından beri vurgulamaktadır. Ancak inşa ettiği bilgi teorisi idelerden gerçek var oluş alanına sıçramaya izin vermemektedir. Locke'un bilgiyi ideler arası uyuşmaya indirgememesinin yarattığı problemlerden biri bu aşamada karşımıza çıkmaktadır.

Böylece ideler arasındaki uyuşma ve uyuşmamanın dört türüne değinmiş olduk. Hemen şunu vurgulayalım bütün bu süreç boyunca elbette zihin aktiftir ve farklı edimlerde bulunmaktadır. Zihin bu süreçte duyumdan edindiği ideleri, düşünmenin birleştirme, karşılaştırma, canlandırma gibi çeşitli biçimleriyle düzenler. Anlama ile de onların arasındaki ilişkileri kavrar. İşte bilgi, zihnin bu üç farklı ediminin –duyum, düşünme, anlama- ortaklaşa faaliyeti sonucu oluşur ve yargılarla ifade edilir (Cevizci, 2019: 478). Locke’a göre bir yargının bilgi olabilmesi için kesinlik şarttır. Kesinlik ise idelerimizin uyuşup uyuşmadığının algısıdır (2004: 390).

Görüldüğü üzere Locke’un kesinlik tanımı ile bilgi tanımı aynıdır. Onun bilgi ve kesinlik arasında kurduğu bu özdeşlik şu ifadelerde de açıkça belirtilmiştir “Benim için bilmek ve kesin olmak aynı şeydir. Ne bilirsem ondan eminim ve emin olduğum bir şeyi bilirim” (Nutku, 2016: 30). Kesinlik sorunu bilindiği gibi rasyonalist bilgi felsefesinin başat problemidir. Locke ile birlikte empirist felsefenin de problemi olmuştur. Fakat kesinliği empirizm içinde temellendirmek kolay değildir. Böylesi bir temellendirme ya kesin bilgi idealinden ödün vermekle ya da empirizmden sapmayla sonuçlanmalıdır (Atış, 2008: 72). Daha sonra da göreceğimiz gibi Locke bilgi teorisinde kesinliği yapılandırırken mutlak bilgi ideali uğruna empirizmden sapmıştır.

Locke’a göre bir yargının bilgi olabilmesi için kesinliğin yanında bilgiyi artıran sentetik önermeler olması gerekir. “İstenç istençtir,” “kurşun bir madendir” gibi önermeler kesinliğe sahip olsa da zihne ışık serpmeyen içi boş önermelerdir (2004: 417). Anlaşılacağı gibi Locke’un içi boş önermelerden kastı analitik yargılardır.

İdeler arasındaki ilişkilerin dört türünü ve bilginin temel özelliklerini açıklığa kavuşturduktan sonra şimdi de bilginin derecelerini irdelemeye çalışalım.

3.2. Bilginin Dereceleri

Locke’da bilginin ve bilgi olmayanın ayırıcı vasıflarından birinin kesinlik olduğunu belirttik. Fakat bilgi her zaman aynı kesinlik derecesine sahip değildir. Zihnin ideler arasındaki bağlantıları farklı derecelerde kavraması farklı kesinlik derecelerini ortaya çıkarır. Bu bağlamda Locke üç bilgi düzeyinden bahsetmektedir. Bunlar sezgisel, tanıtlamalı ve duyusal bilgidir.

Sezgisel bilgi, iki ide arasındaki uyuşma ya da uyuşmamanın başka bir idenin aracılığı olmaksızın doğrudan algılanmasıyla oluşan bilgidir. Siyahın beyaz olmadığını, yedinin altıdan büyük olduğunu zihnin ilk bakışta kavraması sezgisel bilgiye örnektir. Locke'a göre bilginin bu türü apaçıktır ve inkar edilemez. Gözün ışığı zorunlu ve kaçınılmaz bir şekilde algılanması gibi zihin de sezgisel bilgiyi şüpheye ve incelemeye yer bırakmadan algılar. Bu nedenle kesinlik düzeyi en yüksek olan bilgidir (Locke, 2004: 362). Tam da bu aşamada şu soruyu sormak elzemdir. Yukarıda bir önermenin bilgi olabilmesi için taşıması gereken özellikleri kesinlik ve sentetiklik olarak belirlemiştik. Ayrıca Locke'un sezgisel bilgi kategorisindeki aksiyonları öğretici olmadıkları için içi boş kabul ettiğini söylemiştik. Peki, Locke bilginin alanını genişletmeyen bu örnekleri içeren sezgisel bilgiyi neden bilginin temelinde yerleştirmiştir? Daha önce de belirttiğimiz gibi empirist bir bilgi kuramında kesinliği temellendirmek için ya bilgi idealinden ya da empirik tavrından ödün vermek kaçınılmazdır. Locke, sezgisel bilgiyi bilginin merkezine yerleştirerek empirik tavrından ödün vermeyi seçmiştir.

Bilginin ikinci derecesi tanıtılmalı bilgidir. Burada zihin ideler arasındaki uyuşmayı veya uyuşmamayı sezgisel bilgideki gibi doğrudan algılayamaz. Bu nedenle ideler arasındaki ilişkileri kavramak için aracı idelere başvurur. Böylece akıl yürütme faaliyeti gerçekleşir. Sözelimi üçgenin üç açısı ile iki dik açının eşit olduğunu zihin doğrudan idrak edemez. Çünkü bu istenen açıları yan yana getirip karşılaştıramaz. Bu durumda bir üçgenin üç açısının eşitlik içerdiği daha başka açılar bulur ve bunların iki dik açısı eşit olduğunu görüp iki dik açısı eşitliklerinin bilgisine ulaşır. Locke kullanılan bu aracı idelere kanıtlar, uyum ve uyumsuzluğun bu yoldan açık ve seçik algılanmasına da tanıtılma adını verir (Locke, 2004: 363). Görüldüğü gibi tanıtılmalı bilgi sezgisel bilginin açıklık ve parlaklığından yoksundur. Aynı zamanda onun kadar hızlı onaylanmamaktadır. Tanıtılmalı bilgi de kesindir ama sezgisel bilgiden farklı olarak başlangıçta şüphe barındırır. Kesinlik aracı idelerle adım adım sağlanır. Ayrıca tanıtılmalı bilgi belleği gerektirir. Hatadan beri olmayan belleğin sağladığı aracı idelere bağlı olması da tanıtılmalı bilgiyi sezgisel bilgiye nazaran kusurlu kılan nedenlerden diğeridir. Fakat şunu unutmamalıyız tanıtılmalı bilgi de sezgisel bir öge içerir. Tanıtılmada kullanılan aracı ideler sezgi ile apaçık kavranmışlardır. Bu nedenle uslamlama esnasındaki her adımda sezgisel bir kesinlik vardır (Locke, 2004: 365). O

halde sezgisel bilgide doğrudan ve yalın sezgi söz konusuysen tanıtlamalı bilgide sezgisel ilkelerden hareket eden dolaylı bir sezgi mevcuttur.

Bilgi derecelerinin üçüncü düzeyinde duyuusal bilgi bulunmaktadır. Locke'a göre sezgisel ya da tanıtlamalı bilgiye bağlanamayan her şey inanç ya da kanıdır. Ancak "zihnin bizim dışımızdaki sonlu varlıkların tikel varoluşları üzerinde kullandığı başka bir algısı vardır ki, bu, yalnızca olabilirliği aşar ve yukarıdaki derecelerden hiçbirine tam olarak erişemezse de, buna da bilgi denir" (Locke, 2004: 367). Duyusal bilgi hiçbir kesinlik derecesi taşımamaktadır. İnsanın bilgi edinme sürecinin başlangıç noktasına duyu deneyini yerleştiren Locke'un duyuusal bilgiyi neredeyse inanç ve sanı düzeyinde değerlendirmesi ilginçtir. Fakat burada şu noktayı vurgulayalım, Locke dış dünyadaki nesnelere varoluşundan ve onlar aracılığıyla edindiğimiz idelerin zihnimize bulunuşundan şüphe etmez. Ona göre bu bilgiler kesindir ve sezgiseldir (Locke, 2004: 368). Fakat dış dünya varlıklarına ilişkin idelerimizin kaynağının harici nesnelere olduğu kuşku götürmese de onların gerçek özlerinin ne olduğunu ve idelerimizin onları tam anlamıyla temsil edip etmediğini bilemeyiz. Çünkü şeylerin mevcudiyeti ile onlardan edindiğimiz ideler arasında zorunlu bir bağlantı kuramayız. Bu nedenle de duyuusal bilgi söz konusu olduğunda kesinlikten söz edemeyiz.

Böylece Locke'un bilginin derecelerine yönelik izahlarını noktalamış olduk. Ancak tüm bu açıklamalar sorulması kaçınılmaz olan bir takım soruları da beraberinde getirmektedir. Öncelikle sezgisel bilgi deneyimle nasıl bağdaşmaktadır? Locke'un her adımında sezgisel bir kesinlik bulunduğunu söylediği tanıtlamalar olumsal önermeleri kapsayamazlar mı? Zihnin dış duyuyla edindiği idelerden hareketle gerçek varoluş alanıyla ilgili çıkarımlarda bulunması Locke'un bilgi tanımının sınırlarının dışında değil midir? Tüm bu soruları yanıtlamadan önce varoluş üzerine bilginizi nasıl edindiğimizi de açıklayalım. Çünkü bilginin derecelerini ve ontolojik karşılıklarını bir arada değerlendirmek sorularımızı cevaplandırırken işimizi kolaylaştıracaktır.

3.3. Varoluş Üzerine Bilgimiz

Locke, bilgiyi bir de şeylerin varoluşuna göre sınıflandırır. Ona göre kendi varoluşumuza dair bilginiz sezgiseldir. Tanrı'nın varoluşuna dair bilginiz tanıtlamalı,

diğer nesnelerin varlığı ise duyuşal bilginin kapsamındadır. Şimdi sırasıyla bunları açıklamaya çalışalım.

3.3.1. Kendi Varoluşumuzun Bilgisi:

Locke'a göre her insan, kendi beninin idesi ile varoluş idesinin uyumunu sezgisel olarak algılar. Bu nedenle kendi varlığımız açık ve kesindir. Öyle ki onu bilmek için kanıt dahi ihtiyacımız yoktur. Düşünüm vasıtasıyla elde ettiğimiz düşünme, kuşku duyma, sevinme gibi idelerimiz kendi varlığımızın apaçık işaretleridir. Mesela eğer her şeyden kuşku duyuyorsam bu kuşkunun kendisi varoluşumu algılamamı sağlayacaktır. Eğer sevinç duyuyorsam duyduğum sevincin varlığı kadar kendi varoluşumu da algılayacağımdır. Bu durumda bir idenin bilincinde olduğum her an aslında "ben varım" demektedirim. O halde, her türlü duyulanım, düşünme veya uslamlama faaliyetinde kendi varlığımızın bilincindeyizdir. Ve bu en yüksek kesinlik düzeyidir (Locke, 2007b: 322-324). Görüldüğü üzere Locke burada benlik kavramının analizi ile değil varlığıyla ilgilenmektedir. Ve bir şeyi deneyimlediğimiz her durumda o deneyimimize bir benlik bilincinin eşlik ettiğine işaret etmektedir.

Locke'un kendi varoluşumuzun bilgisine dair açıklamalarıyla Descartes'ın "cogito"su arasındaki benzerlikler gözden kaçmamalıdır. Bilindiği gibi Descartes metodolojik şüphenin bir gereği olarak sahip olduğu her bilgiden şüphe ettikten sonra şüphe edemeyeceği tek verinin, şüphe etme gerçeği olduğu sonucuna varır. Bu sonuç ise onu meşhur formülasyonuna ulaştırır: "Düşünüyorum o halde varım" (Descartes, 2020: 47). Böylece Descartes kendimize ilişkin bilginin en kesin ve en güvenilir bilgi olduğunu ortaya koyar. Benzer bir biçimde Locke da "Düşünüyorum, uslamlama yapıyorum, haz ve acı duyuyorum: bunlardan hiçbiri benim için kendi varoluşumdan daha açık olabilir mi?" diyerek kendi varoluş bilgisine erişir (2004: 422). O halde her iki düşünür de varoluşa ilişkin bilgiyi sezgiye dayandırmakta ve bu bilgiye aynı derecede kesinlik atfetmektedir. Fakat bu durum iki düşünürün yöntemleri arasındaki önemli farklılıkları vurgulamamıza mani değildir. Macit Gökberk'in de belirttiği üzere Descartes kendi bilincimizin kesin bilgisine soyut bir akıl yürütme ile varır. Oysa Locke anlaşılacağı gibi empirik bir yola, psikolojik çözümlemelere başvurur. Bu nedenle Locke sadece "düşünmeyi" değil, ruhun bütün yaşantılarını kesin ve güvenilir sayar (Gökberk, 2014: 300). Ancak burada önemli bir problem bizi karşılamaktadır.

Görüldüğü üzere Locke, herhangi bir yerimiz ağrıdığına ya da şüpheye düştüğümüzde bunları nasıl apaçık biliyorsak kendi mevcudiyetimizin bilgisini de apaçık bildiğimizi ileri sürmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi ağrı ve şüphe, düşünüm ile edindiğimiz basit idelerdir. Oysa bunların öznesi olan benlik düşünüm aracılığıyla bilinemez. Çünkü “ben” zihnimizdeki faaliyetlerin dayanağıdır diğer bir deyişle tözdür. Tözün ise yalnızca bir varsayım olduğunu Locke ısrarla vurgulamaktadır (Baykan, 2000: 111). Dolayısıyla Locke her ne kadar kendi varlığımızın bilgisini sezgiyle edindiğimizi ve bunun en kesin bilgi olduğunu ileri sürse de bu iddia apaçık değildir. Onun bir bilgi nesnesi olarak ele aldığı “ben” bulanık, bilmediğimiz ancak varsaydığımız bir şeydir.

Sezgisel bilginin ontolojik karşılığı olan benliğe yönelik bilgimizden sonra şimdi de Tanrı'nın varoluşuna dair bilgimize bakalım.

3.3.2. Tanrı'nın Varoluşunun Bilgisi

Locke'un ampirist bir düşünür olarak Tanrı'nın mevcudiyetiyle ilgili tutumu olumludur. O, Tanrı'nın varlığından şüphe etmediği gibi bu inancın rasyonel temellere dayandığını söylemektedir (Çetin, 1998: 103). Dolayısıyla Tanrı'nın varlığını sadece imanın değil, bilginin de konusu saymaktadır.

Locke'a göre Tanrı bize kendisiyle ilgili doğuştan ideler vermemiş olmakla birlikte zihnimizi melekelerle donatmıştır. Her insan bu melekeler sayesinde Tanrı'ya bilebilir. Tanrı'nın varlığı aklın keşfedebileceği en açık hakikattir. Öyle ki ispatı matematiksel kesinliğe denktir. Ancak yine de dikkati ve düşünmeyi aynı zamanda sezgisel bilgimizin bir kısmını kullanmamızı gerektirir (Locke, 2004: 423). Anlaşılacağı gibi Locke'un kuramında bilme melekelerimiz bizi Tanrı'nın varlığının kesin ve apaçık doğrusuna ulaştırmaktadır. Peki, insan bu bilgiyi nasıl edinmektedir?

Locke, Tanrı'nın varoluşuna dair bilgimizi ampirik bir zemine oturtur. Diğer bilgilerimiz gibi Tanrı'nın bilgisi de deneyimden edinilmektedir (Cevizci, 2019: 489). Fakat şu farkla ki daha önce de belirttiğimiz gibi Tanrı'nın bilgisi tanıtlayıcı bilgidir ve tanıtlayıcı bilgide de ideler arasındaki ilişkiler aracı ideler dolayısıyla kavranmaktadır. İşte zihnin, Tanrı'nın varlığına ilişkin tanıtılamalı bilgiye ulaşırken kullandığı aracı ide sonsuzluktur. Hatırlanacağı üzere sonsuzluk; süre, uzay ve sayı idelerine bağlı olarak

oluşan bileşik bir ideydi. Zihin bu ideleri birbirine ekleyerek sonsuzluk idesine ulaşıyordu. (Locke, 2004: 287) Locke'a göre insanın sonsuzluk idesini edinmesi Tanrı'nın varlığının bilgisine ulaşmasında önemli bir adımdır. Fakat bu süreçte sonsuzluk idesiyle birlikte başka ideler de devrededir. Bunlar düşünümünden edindiğimiz basit idelerdir. O halde Tanrı'nın varlığına dair bilgimiz zihnin sonsuzluk idesi ve düşünümün sağladığı basit ideleri birleştirmesinin sonucudur (Çetin, 1998: 106). Şimdi bu süreci Locke'dan dinleyelim:

Anlaşılmaz Üstün Varlığa İlişkin idemizi irdelersek, ona da aynı yolla ulaştığımızı görürüz ki Tanrı ve ayrı tinlere ilişkin bileşik idelerimiz iç duyumdan yani kendimizde duyumsadıklarımızdan edindiğimiz varoluş ve süre, bilgi ve güç, haz ve mutluluk ve daha başka nitelikler ile güçlere ilişkin yalın idelerimizden oluşurlar. Üstün Varlığa en uygun ideyi oluşturmak istediğimizde bu yalın idelerin her birini sonsuzluk idemizle genişletir ve onları bir araya koyarak Tanrıya ilişkin bileşik idemize kavuşuruz (2007b: 415).

Locke Tanrı idesinin nasıl oluştuğunu bu şekilde açıkladıktan sonra Tanrı'nın varoluşunu kanıtlamaya çalışır. Görüldüğü üzere Tanrı idesinin kaynağı deneyimdir. Dolayısıyla Locke'un Tanrı ispatında başvuracağı kanıtlar da tecrübe alanıyla ilgili olmalıdır. Bu nedenle Locke apriori bilgi üzerine kurulu olan ontolojik delili yanıtlar. Ona göre sahip olduğumuz mükemmel varlık idesi, mükemmel varlığın gerçekten var olduğunu göstermez. Çünkü zihindeki bir ide herhangi bir şeyin gerçek varlığının kanıtı olamaz. Gerçek varoluş ancak gerçek bir varoluşla kanıtlanabilir. İdelerimiz şeylerin gerçekliğinde hiçbir şey değiştiremez (Aaron, 1955: 242). Ayrıca yeryüzünde Tanrı idesinden yoksun olan insanların bulunması – her ne kadar bu eksiklik kendi düşünce ve dikkatlerindeki hatadan kaynaklansa da- ontolojik kanıtın sağlam bir temele dayanmadığının göstergesidir (Locke, 2004: 425). Ontolojik delile karşılık Locke duyu deneyiminden edinilen bilgilere dayanan kanıtları tercih eder. Bunlar arasından da en çok kozmolojik ve teleolojik delil üzerinde durur. Öncelikle kozmolojik delilin adımlarını takip etmeye çalışalım.

Tanrı'nın varoluşuna dair bilgiyi sezgisel bilgimizin bir kısmından çıkarsadığımızı söylemiştik. Locke'un burada kendisinden yola çıktığı sezgisel bilgi kendi varoluşumuza ilişkin kesin bilgimizdir (2004: 423). Bu durumda Tanrı'ya dair bilgimizin temelinde benlik bilincimiz yatmaktadır. Ancak benlik bilinci Tanrı'nın varlığını bilmek için yeterli değildir. Locke argümanına gerçek varoluşla yani kendi varoluşuyla başladıktan sonra sezgisel olarak bildiğimiz başka gerçekliklere de

başvurur. Buna göre eğer kendi varlığımızdan şüphe duymuyorsak “bir şey vardır” demektir. Ve eğer;

bir şey varsa” insan sezgisel bir güvenle onun hiçlikten gelmediğini bilir. Çünkü hiçliğin bir varlık meydana getiremeyeceği zorunlu bir prensiptir. Tüm bunları bilmek de “...öncesizlikten beri bir şeyin bulunduğu açık kanıttır; çünkü öncesizlikten gelmeyen başlangıcı olacak, başlangıcı olanı da bir şeyin üretmesi gerekecektir (Locke, 2004: 423).

Locke, bu ifadelerle reel varlıkların nedeni olan ve başlangıcı bulunmayan öncesiz bir varlığın mevcudiyetini ortaya koyduğunu düşünür. Sonrasında da bu ezeli varlığın doğasını açıklamaya koyulur. Buna göre başlangıcını başkasından edinmiş olan bir varlık kendinde bulunan her şeyi de başkasından almalıdır. İnsan kendisinde güçler bulduğuna ve bilgiye malik olduğuna göre bağımlı olduğu öncesiz varlık da güçlü ve bilgili olmalıdır (Locke, 2004: 424). Gücün ve bilginin kaynağı olduğuna göre en güçlü ve en bilge de odur. O halde Tanrı adı verilirse bile ezeli-ebedi, en bilge ve en güçlü bir varlık vardır.

“Başlangıcı olan her şeyin bir sebebi olmadır” prensibinden yola çıkarak öncesiz bir varlığa ulaşan Locke, böylece Tanrı ispatındaki ilk aşamayı tamamlar. İkinci aşamada ise maddenin ezeli olmadığını kanıtlamaya çalışır. Bu aşama önemlidir. Zira reel varlıklardan yola çıkarak ezeli bir varlığın mevcudiyeti ispatlanacaksa öncelikle reel varlıkları oluşturan maddenin sonradan varlığa geldiğini ispatlamak gereklidir.

Locke, bu aşamada maddenin ezeliğini kabul etmeyerek bir materyalizm reddiyesi geliştirir. Ona göre ezeli bir maddenin varlığını kabul etmek Tanrı’yı değil Tanrı’nın yaratma faaliyetini inkâr etmek demektir. Çünkü ezeli olsa dahi maddenin düşünen bir varlığı meydana getirmesi mümkün değildir. İnsanı düşünen bir varlık kılan şey ruhtur. Ruhu ise ancak Tanrı yaratabilir (Şener, 2014: 85). Ayrıca madde etkin olmayan hareketsiz bir varlıktır. Ezeli ve ebedi olduğunu düşündüğümüz bir çakıl taşının tüm parçaları yerini korusa dahi başka bir varlığın müdahalesi olmadan onun etkisiz ve hareketsiz kalacağı açıktır (Locke, 2004: 426). Görüldüğü üzere Locke maddenin ezeliğini yadsırken maddenin kendiliğinden harekete geçemeyeceğini, geçse de devim üretemeyeceğini öne süren klasik argümanlardan yararlanmaktadır.

Locke’un tanrı ispatında başvurduğu bir diğer argüman teleolojik delildir. Bilindiği üzere teleolojik delil alemdeki düzen ve gaye fikrine dayanmaktadır. Dolayısıyla kuruluşunda ve dile getirilişinde deneysel bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu

nedenle Locke'un teleolojik delili kullanması felsefesi açısından önemlidir (Şener, 2014: 92). O, bu delili şöyle ortaya koymaktadır: Bizler tabii alemin harikulade bir düzenliliğe sahip olduğunu duyu tecrübesiyle görmekteyiz. Duyularımız bize yıldızların parlaklığını, denizlere erişen nehirleri, bir düzen içinde birbirini izleyen mevsimleri öğretmektedir. Bütün bunlar alemdeki gaye ve düzenin izlerini taşımaktadır. Tam da bu noktada devreye akıl girer. Söz konusu izleri takip eden akıl, gayeliliğin ardındaki nedeni soruşturmaya başlar. Çünkü her bakımdan mükemmel hazırlanmış alemin tesadüf eseri olamayacağı açıktır. İşte aklın bu soruşturmasından, bütün varlıkların hakim ve güçlü bir yaratıcısının var olması gerektiği sonucu çıkar (Locke, 2020: 45). Böylelikle akıl ve duyu tecrübesinin karşılıklı yardımlaşmasıyla Tanrı'ya ulaşılır.

Görüldüğü üzere Tanrı'nın varlığını tanıtlama gücü dışsal duyum ve içsel algılamaya ek olarak akıl yürütmeyi de gerektirmektedir. Akıl, Locke için harici şeylerin bilgisi söz konusu olduğunda da önemli bir yetidir. Peki, dışımızdaki şeylerin bilgisinin ancak duyularımızla kazanılabileceğini öne süren Locke, dış duyum ve içsel algı dışında başka bir yetinin yani aklın işlemesine neden ihtiyaç duymaktadır? Ona göre akıl, bazı durumlarda tanıtlama aracılığıyla bilgimizi artırarak bazen de olasılığı saptayıp inancımıza katkı sağlayarak zihinsel görüş alanımızı iç ve dış algının verilerinden öteye genişletmeye yarayan bir yetidir (Locke, 2007b: 407). Anlaşılacağı gibi Locke bilginin genişlemesinde asıl işlevi akla yüklemektedir. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığını bilmeyi de verili bilişsel yeteneklerimizle birlikte akla dayandırmaktadır. Bunun anlamı da zihnin ideleri birleştirme, ayırma, nedensellik bağıntısı kurma gibi tikel duyulardan bağımsızlaşabilme yeteneği sayesinde Tanrı'nın varlığının da bilinebileceğidir. Böylece o, duyu ötesi sahaya kapı aralamaktadır (Çelebi, Önal, 2019a: 730). Locke'da duyu alanından Tanrı'nın varlığının bilgisine geçişi sağlayan unsurun akıl olduğunu belirttikten sonra şimdi de onun yukarıda sıraladığımız argümanlarını ele almaya çalışalım.

Locke'un Tanrı'nın varlığına yönelik argümanları özellikle sonlu varlıktan sonsuz varlığın mevcudiyetine geçiş yaptığı için eleştirileri celp etmiştir. Ancak öncesinde daha önemli bir noktayı vurgulayalım. Tanıtlamalı bilginin de sezgisel bir öge içerdiğini ve tanıtlamada kullanılan aracı idelerin/önergelerin sezgisel kesinlikte olduğunu daha önce belirtmiştik. Fakat Locke'un Tanrı ispatında kullandığı önermeler iddiasının aksine

sezgisel kesinlikte değildir. Bilakis olgusal önermelerdir (Baykan, 2000: 112). Sözelimi Locke, düşünmeyen maddeden düşünen insanın sadır olamayacağını öne sürmektedir. Oysa bu aksi varsayılabilecek bir yargıdır. O halde Locke'un Tanrı ispatında kullandığı aracı önermeler şüphe götürmez ve tartışılmaz değildir.

Yine Locke'un ispatında “başlangıcı olan her şeyin bir nedeni olmalıdır” önermesini aklın zorunlu bir ilkesi olarak kullandığını hatırlayalım. Daha önce nedensellik bahsinde de ele aldığımız gibi Locke için nedensellik muğlak bir kavramdır. Ancak görüldüğü üzere Locke burada nedenselliği şüpheyeye yer bırakmayan temel bir prensip olarak ortaya koymaktadır. Benzer bir eleştiri onun akıl yürütmesinde çokça kullandığı “ezelilik” terimi için de yapılabilir. Hatırlanacağı gibi Locke sonsuzluğun negatif bir ide olduğunu söylemişti. Peki, negatif bir ideden yola çıkarak pozitif yargılara varılabilir mi? Özellikle “bir şeyin ezelden beri var olmasının zorunluluğu apaçıktır” gibi bir sonuca ulaşılabilir mi? Elbette hayır. Bütün bunların dışında vurgulamamız gereken önemli bir nokta daha bulunmaktadır. Anlaşılacağı gibi Locke gerçek varlığın yokluktan varlığa geldiğini, onu kavrayamadığımızı bu nedenle onun ezeli olması gerektiğini öne sürmektedir. Peki, ezeli olan bu varlık gerçek bir varlık mıdır yoksa ideal bir varlık mıdır? Kuşkusuz bir şeyin ezeli olması gerçek bir varlığa değil ideal bir varlığa dolayısıyla ontolojik argümana işaret etmektedir (Aaron, 1955: 243). Bu durumda Locke'un kozmolojik delilinin özünde ontolojik bir argüman olduğu söylenebilir.

Locke'un Tanrı'nın varoluşunun bilgisine yönelik izahlarında dikkati çeken bir diğer husus da şudur: Daha önce de belirttiğimiz gibi tanrı idesi basit idelerin bir araya getirilmesiyle kurgulanan bir bileşik idedir. Zihin, düşünüm ile idrak ettiği vasıfları genişletip sonsuz kere büyüterek tanrı bileşik idesine ulaşır. Bileşik idelerin ise olgusal bir karşılıklarının bulunup bulunmadığı kuşkuludur. Locke, işte menşeyini bu şekilde açıkladığı tanrı idesini bir matematik teoremi gibi tanıtlamaya çalışmıştır. Oysa tanrı idesinin kaynağını açıklama biçimi ile Tanrı'nın zihin dışı varlığını temellendirmek için başvurduğu yöntem arasında uyumsuzluk bulunmaktadır. Zihnin çeşitli faaliyetleri sonucu oluşan zihin-içi bir ideden, zihin-dışı bir Tanrı'nın mevcudiyetine ulaşamayacağı açıktır. Çünkü tanrı idesinin malzemesi belirttiğimiz gibi basit idelerdir ve bu basit idelerin nesnelere biz, düşünüm aracılığıyla kendimizde duymaktayızdır.

Kendimizdeki sonlu nitelikleri sonsuzluk idesiyle genişletmek de bizi zihin dışı bir Tanrı'ya değil ancak hayali bir 'super-self' e ulaştırmaktadır (Baykan, 2000: 113; Çelik, 2015: 124). Dolayısıyla Locke'un argümanları aslında Tanrı'nın mevcudiyetini değil tanrı kavramının zihin tarafından üretildiğini ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere Locke'un Tanrı'nın varlığına ilişkin argümanları pek çok eleştiriye kapı aralamaktadır. Bu eleştirilerin zemininde de onun temel iddiasıyla ters düşmesi yatmaktadır. Çalışmamızın başından beri vurguladığımız gibi Locke için bilginin geçerli tek kaynağı deneyimdir. Dolayısıyla ondan beklenen iddiasına sadık kalarak Tanrı'nın mevcudiyetini de bu yolla temellendirmesidir. Ancak duyular yoluyla edinilen bilginin kesinlikten uzak olması buna mani olmaktadır. Bu nedenle Locke tanıtlamaya başvurmaktadır. Tanıtlama da elbette deneyimsel bir yol değildir.

Evet, kendi benliğimize ait bilginin sezgiye, Tanrı'nın varoluşuna dair bilginin ise tanıtlamaya dayandığını belirtmiş olduk. Peki, başka benliklerin ya da başka şeylerin varoluşunun bilgisini nasıl ediniz? Şimdi bu soruya cevap arayalım.

3.3.3. Başka Şeylerin Varoluşu Üzerine Bilgimiz

Locke'a göre benliğimizin ve Tanrı'nın dışında başka herhangi bir şeyin varoluşuna ilişkin bilgimizi ancak dış duyum yoluyla edinebiliriz. Çünkü bir insanın Tanrı'dan başka herhangi bir şeye dair idesi ile o şeyin varoluşu arasında zorunlu bir bağlantı yoktur. Bir şeyin idesine sahip olmamız onun var olduğuna işaret etmez. Biz harici mevcudiyeti ancak üzerimizde bıraktığı etkiden çıkarsayabiliriz. Bu durumda dışımızda bir şeylerin var olduğunu bilmemizi sağlayan dışarıdan edimsel olarak elde ettiğimiz idelerdir. Biz bu idelerin üretiliş biçimini bilmesek de duyularımızın kesinliğinden ve onlar vasıtasıyla edindiğimiz idelerin gerçekliğinden şüpheye düşmeyiz. Örneğin şu an önümde duran ve gözlerimi etkileyen kağıt bende beyaz idesini uyandırmaktadır. O, gerçekten vardır ve benim dışındadır. Bu kesinliği sağlayan ise gözlerimin tanıklığıdır. Bu tanıklığa güvenmem için de yeterli nedenim bulunmaktadır (Locke, 2004: 433). Locke söz konusu nedenin ne olduğunu açıklamaz. Fakat şüphesi yoktur. Kağıda yazarken önümde beyazı ve siyahı görmem, elimin hareket ediyor olması, gerçekten var olan bir şeyin bendeki duyumun nedeni olduğunu göstermektedir. Ancak duyular aracılığıyla dışımızda var olan şeyler hakkındaki

bilgimiz sezgisel ya da tanıtlamalı bilgi derecesinde kesin değildir. Yine de bilgi ismini hak eden bir güvenilirliğe sahiptir. Çünkü hiç kimse samimiyetle, duyumsadığı şeylerin varlığına güvenemeyecek kadar şüpheci olamaz. Bizim dışımızdaki şeylerin varoluşuna ilişkin yeterli güveni Tanrı bize vermiştir. Öyle ki onların var olduklarına dair en büyük teminatımız, yetilerimizin bizi aldatmayacağına ilişkin güvenimizdir. Bize eylemde bulunma imkanını veren hatta bilgi hakkında konuşmamızı sağlayan da bu yetilerdir (Locke, 2004: 433-434; Sarı, 2011: 171,172).

Locke ulaştığı bu sonuca özellikle rüyalar ve halüsinasyonlardan yola çıkarak karşı çıkılabileceğinin farkındadır. Bu nedenle tesis ettiği güveni pekiştirecek nedenler sunmaktadır. Ona göre bu tür idelerimizin dış nedenler tarafından üretildiğinin ilk kanıtı zihnin onları duyuların yardımı olmadan oluşturamamasıdır. Duyu organlarından biri eksik olan bir adamın bu duyumuyla ilgili idelerinin de eksik olacağı açıktır. Harici nesnelerin gerçekliğini kanıtlayan bir diğer nokta ise bellekten gelen ide ile edimsel duyumdan gelen ide arasındaki farktır. Gündüz gözlerimizi güneşe çevirdiğimiz zaman edindiğimiz güneş idesiyle gece güneşi düşündüğümüz zamanki ide arasında önemli bir fark vardır. İlk ide kendini bize dayatırken ikincisinden kaçınmak mümkündür. Ayrıca edimsel duyuma haz veya acı eşlik etmektedir. Fakat o ideleri sonradan anımsamaya kalktığımızda haz veya acı duyumsanmaz. Nihayet dış nesnelerin varlığı konusunda duyularımız da birbirlerini doğrulamaktadır. Ateşi gören bir kimse onun halüsinasyon olup olmadığından şüpheye düşerse elini ateşe yaklaştırarak şüpheden arınabilir (Locke, 2004: 435-436). Fakat bu noktada şunu vurgulayalım Locke'un şeylerin mevcudiyetine atfettiği kesinlik yalnızca algı süresince söz konusudur. Az önce gördüğümüz bir insan şu anda mevcut olmayabilir. Onun şimdiki mevcudiyetiyle sonraki arasında hiçbir zorunlu bağıntı yoktur (Locke, 2004: 438).

Görüldüğü üzere Locke edimsel olarak algıladığımız bir şeyin bağımsız varlığına oldukça güvenmektedir. Bir insan “bir başka varlığın varoluşunu ancak o varlık o kimseyi etkileyerek kendini algılattığı zaman bilebilir” veya “...kendi dışımızda bir şeyin var olduğunu bildiren...dışarıdan edimsel olarak idelerin elde edilmiştir” gibi ifadelerinden bu anlaşılmaktadır (Locke, 2004: 433). Ancak unutulmamalıdır ki Locke'un gerçek iddiası duyu algısının harici nesnelerin varlığı için yeterli bir kanıt sunmadığıdır. “...Bir şeyin idesinin zihnimizde bulunması o şeyin varoluşunu, bir

kimsenin resminin onun dünyadaki varoluşunu...kanıtladığından daha çok kanıtlamaz” derken de işaret ettiği aslında budur (Locke, 2004: 433). Birbiriyle örtüşmeyen bu ifadeler harici nesnelere ilişkin sunulan kanıtların şüpheden beri olmadığını ve Locke’un da bunun farkında olduğunu göstermektedir. Her ne kadar Locke nesnelere ikincil nitelikleri dışında onlardan şüphe etmeyi saçma bulsa da gerçekte böylesi bir şüphenin önünü açmıştır. Ardılı olan Berkeley’in cisimler dünyasının varlığını iptal ederek yaptığı da aslında Locke’un hazırladığı bu düşünceyi zorunlu sonucuna ulaştırmaktır. Ayrıca bu bahsi kapatmadan önce şu noktayı da vurgulayalım. Locke duyum idelerimizin maddi cisimlerden kaynaklandığını söyleyerek nedensellik argümanına başvurmuştur. Oysa nedensellik daha önce de belirttiğimiz gibi Locke için müphem bir kavramdır. Dolayısıyla Locke, harici nesnelere mevcudiyetini tartışırken varsayımlardan kurtulamamıştır.

Bu aşamaya dek Locke’un bilgiyi nasıl tanımladığını, bilginin üç kesinlik derecesini ve bunlara karşılık düşen gerçeklikleri ele aldık. Sezgi ile edindiğimiz kendi mevcudiyetimizin açık ve kesin bilgisinden matematiksel bir tanıtılmanın gücüyle Tanrı’nın mevcudiyetinin zorunluluğuna vardığımızı ve edindiğimiz bu bilgiler ışığında da duyum idelerimizi açıkladığımızı dile getirdik. Şimdi ayrı ayrı ele aldığımız bu başlıkları bir arada değerlendirmeye ve cevabını ertelediğimiz soruları cevaplandırmaya çalışalım.

Çalışmamızın başından itibaren belirttiğimiz gibi idelerin kaynağı deneyimdir. Locke, zihnimize duyum ve düşünümden gelmeyen hiçbir idenin bulunamayacağını ısrarla vurgulamaktadır. Dolayısıyla ideler arası uyum ya da uyumsuzluktan ibaret olan bilginin yegâne yolu duyum, düşünüm ve anlamadır. Bunların dışında bilgiye erişebilmenin herhangi bir yolu yoktur. Ancak Locke’un bilgiyi derecelerine göre sınıflandırırken sezgisel bilgiden bahsetmesi ve ona en kesin bilgi payesi biçmesi bazı yorumcular tarafından çelişkili bulunmuştur. Burada eleştiriye mahal veren Locke’un belirlediği iki kaynağa sadık kalmadığı düşüncesidir. Şimdi bu noktayı açmaya çalışalım.

Fehmi Baykan, Locke’un sezgi dediği şeyin duyum ya da düşünüm kategorisinde değerlendirilemeyeceğini öne sürmektedir. Evet, sezginin duyum olamayacağı açıktır. Çünkü duyum bize dış nesnelere bilgisini getirmektedir. Oysa sezgisel bilginin nesnesi

benliktir ve benlik, harici bir cisim değildir. Öyleyse Locke'un sezgiden kastı bilginin öteki kaynağı olan düşünüm müdür? Baykan'a göre düşünüm ile ruhun; şüphe etme, isteme, düşünme gibi faaliyetleri idrak edilmektedir. Ve bunlar da basit idelerdir. Oysa ruh bir tözdür yani bileşik bir idedir dolayısıyla doğrudan bilinemez. Bu durumda düşünüm yoluyla bir töz olarak 'ben' bilinemez. Kaldı ki Locke hem cisimsel hem tinsel tözün bilinemeyeceğini tözler bahsinde dile getirmektedir. O zaman sezgi ne duyumun ne de düşünümün içinde değerlendirilebilir. Bu durumda Locke'un bir bilgi yolu olarak öne sürdüğü sezgiden kastı açık değildir (Baykan, 2000: 110). Uluğ Nutku ise Baykan'ın aksine sezgisel bilgiyi deneyimle bağdaştırmanın yolunun düşünüm idelerinden geçtiğini öne sürmektedir. Nutku iddiasını şöyle gerekçelendirmektedir: Her ide düşünmenin nesnesidir. Ve idelere sahip olmakla algılamak bir ve aynı şeydir. Algılamak bir düşünüm idesidir. Bu durumda her ide düşünümünden geçmek zorundadır. Ancak yalnızca düşünümünden edinilen idelerin de bulunması düşünceyi daima dış dünyaya bağlı kılmaktan kurtarmaktadır. Bu, aklın sadece duyu ideleri üzerine değil dış dünyada rastlamadığı kendi ideleri üzerine de döndüğünü göstermektedir (Nutku, 2016: 31). Görüldüğü üzere Nutku, sezgi ve deneyimi örtüştürebilmek için düşünüm idelerine başvurmaktadır. Ancak Çelebi'nin başlangıçta dile getirdiğimiz yorumunu dikkate aldığımızda Nutku'nun yanıtı geçersiz kalmaktadır. Hatırlanacağı gibi Çelebi'ye göre düşünüm ideleri zihnin kendi üzerine katlanarak elde ettiği ideler değil, kendi operasyonlarına verdiği isimlerden ibaretti. Bu açıdan bakıldığında sezgisel bilginin Locke'un epistemolojisinde açtığı yaranın düşünüm ideleri ile sağaltılması pek mümkün görünmemektedir. Peki, Çelebi bu problemi nasıl aşmaktadır? Ona göre Locke'un bilginin derecelerine ilişkin tasnifi, özünde zaten çelişki barındırmamaktadır. Bu yapay bir problemdir. Söz konusu problemin kaynağı da sezgisel bilgiyi duyuusal bilginin karşısında konumlandırmaktır. Oysa Locke'un kullandığı anlamıyla sezgi Descartes'çı sezgi değildir. Onun yaptığı bilgi tasnifi ideler zihne taşındıktan sonra gerçekleşen akıl yürütme süreciyle ilgilidir. Buna göre zihin ideleri edindikten sonra onlar arasında uyuma olup olmadığını fark etmeye başlamaktadır. Bu da üç katmanda gerçekleşmektedir. En kesin olanı da doğrudan kavrandığı için sezgisel bilgidir. Görüldüğü üzere Locke'un bilgi tasnifi aslında ideler zihne taşındıktan sonra iki ide arasındaki uyumun kavranma ve kesinlik derecesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla Locke'un sezgiciliği ve deneyciliği olmak üzere iki ayrı tavrı bulunmamaktadır (Çelebi, 2020b:

94). Gerçekten de Locke'un epistemolojisini dikkate aldığımızda Descartes'ta olduğu gibi sezginin nesnesi hiçbir durumda duyusal olmayan salt zihinsel bir şey değildir. Aksine duyum ve düşünümünden edindiğimiz ideler ya da bunlardan elde ettiğimiz bileşik ideler arasındaki bir ilişkidir. Bu anlamıyla Locke'un hala tutarlı bir empirist olduğu söylenebilir. Ancak zihnin, gözün ışığı algıladığı gibi gerçeği mutlak bir kesinlikle bilme gücüne sahip olduğunu öne sürmesi ve bu yolla edinilen bilgiye yüksek itibar atfetmesi onu Kartezyen sezgiciliğe yaklaştırmaktadır. Son kertede Locke aslında empirizmiyle örtüştürebileceği bir sezgicilik inşa edebilecekken bilgi teorisinin kavramsal ve dilbilimsel çatisını Kartezyen felsefeden devşirerek rasyonalizme yaklaşmaktadır.

Locke'un tanıtlamalı bilgiye yönelik izahları da eleştirilere kapı aralamaktadır. Ona göre tanıtlamalı bilgi de sezgisel bir öge barındırmaktadır ve tanıtlamada kullanılan aracı ideler/önergeler sezgisel kesinliktedir. Tanıtlamalı bilgiye atfedilen bu kesinlik aslında kuşkuludur. Çünkü geçerli bir usamlama pekala sezgisel kesinlik düzeyinde bilinmeyen önergeler üzerine kurulabilir (Copleston, 1998: 156). Sözgelimi daha önce de belirttiğimiz gibi Locke'un Tanrı ispatında kullandığı önergeler sezgisel kesinlikte değildir. Bilakis olgusal önergelerdir. Öyleyse geçerli bir usamlama olgusal önergeler içerebilir. Gerçek anlamıyla sezgisel kesinlik taşıyan önergeler üzerine kurulu akıl yürütmeleri dikkate aldığımızda da tanıtlamalı bilgi dar bir alanla sınırlı kalmaya mahkumdur.

Şimdi de bilginin üçüncü türü olan duyusal bilgiye bakalım. Duyu deneyini bilginin başlangıcı olarak kabul eden Locke, duyusal bilgiyi kesinlik derecesi bakımından üçüncü sraya yerleştirmiştir. Bu, idelerin kaynağının deneyim olduğu ama kesin bilginin deneyimle edinilemeyeceği anlamına gelmektedir. Peki, böylesi bir tutum Locke'u kesinlik idealine yaklaşmak için empirizmden uzaklaştırmakta mıdır? Onun ideyi deneyime, ideler arasındaki bağlantıların kavranmasını da algıya dayandırması bizi kesinlik probleminin empirist düzlemde çözümlendiği zannına sürükleyebilir. Oysa kesinliği empirist düzlemde temellendirmek için idenin nesneyle mukayesesi gerekir. Nesnenin bilinemez yapısından dolayı da böylesi bir karşılaştırma Locke felsefesi açısından mümkün değildir. Bu nedenle Locke, olgular dünyasındaki kesinliği ideler arasındaki bağlantıların kavranmasına indirgemektedir. Dolayısıyla başlangıçta

belirttiğimiz kesinlik idealine sadık kalabilmek için empirizminden ödün vermektedir (Atıf, 2008: 82). Ancak unutmayalım ki Locke bir realisttir. Dolayısıyla duyuusal bilgiyi kesinliği zayıf da olsa kabul etmek zorundadır. Bu nedenle ondan vazgeçememiştir. Fakat duyuusal bilgiyi kabul ederek yaptığı bilgi tanımının sınırlarını ihlal etmiştir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi bilgi zihninin ideler üzerindeki faaliyetlerinin sonucunda oluşmaktadır ve varlık hiçbir durumda bilgiyi oluşturan unsurlardan biri değildir.

Tüm bu anlatılanlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki Locke için deneyim idelerin kaynağı olarak değerlendirildiğinde güvenilir bir araçtır. Ancak ideler arası ilişkileri algılamada deneyim yetersiz kalmaktadır. Bu ilişkileri algılayabilmek için sezgiye ve akla ihtiyaç vardır. Öyleyse her ne kadar Locke idelerin kaynağı söz konusu olduğunda empirist bir konumu benimsese de onun bilgi anlayışı rasyonalist unsurlar barındırmaktadır (Baykan, 2000: 110). Locke'un yaptığı bilgi tasnifinde sezgi ve tanıtlamaya biçilen değeri dikkate aldığımızda onun Descartes'çı bir rasyonalizmin izinden gittiği söylenebilir. Locke da aynı Descartes gibi kesin bilgiyi sezgisel bilgede bulmaktadır. Tanıtlamalı bilgi her ikisi için de matematiği kapsamaktadır. Yine Locke'un dış dünyanın bilgisi söz konusu olduğunda nihai teminat olarak Tanrı'yı belirlemesi de Descartes'çı izler taşımaktadır (Atıf, 2008: 81). Görüldüğü üzere Locke için bilgi, deneyimi olduğu kadar akli da gerektirmektedir. Bilindiği gibi bu iki araç düşünce tarihi boyunca bilginin birbiriyle çatışan iki kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Locke'un bilginin oluşumunda akla ve deneyime birlikte yer vermesi ise bu iki unsuru aynı oluşturma açıklama girişiminin ilk örneklerindedir.

Locke'un bilginin kesinlik dereceleri ve bunlara karşılık düşen gerçekliklere ilişkin açıklamalarını genel olarak bir değerlendirmeye tabi tuttuktan sonra şimdi de onun bilgi tanımını incelemeye koyulalım. İdelerin birbirleriyle uyuşup uyuşmaması bilgi için gerçekten yeterli bir ölçüt müdür? Bu soruya cevap arayalım.

Bir bilgi tanımının geçerliliğinin sınanacağı alan kuşkusuz gerçek varoluş alanıdır. Locke'un teorisini böylesi bir analize tabi tuttuğumuzda onun bilgi tanımı ile gerçek varlıkların bilgisine ilişkin görüşleri arasında tutarsızlık bulunduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Locke bilgiyi ideler arası bağıntıların algılanması olarak tanımlamaktadır. Peki, ne bir ide ne de ideler arasında bağıntı olan şeylerin var

olduğunu nasıl öne sürmektedir? Evet, idelerin nesnel bir yanı olduğu doğrudur. Ancak idelerin içeriğinin gerçekte var olan bir şeyi karakterize ettiğini dile getiren bir varoluşsal yargı elbette ideler arası uyumdan fazlasıdır.

Locke, idelerle gerçek varoluş arasındaki farklılığı bu denli vurgulamasaydı belki teorisi bu güçlkle baş edebilirdi. Fakat filozof bu iddiasını her seferinde en keskin biçimiyle dile getirmiştir. Üstelik ona göre bu ikisi yalnızca farklı değildir, aynı zamanda birinden diğerine doğrudan geçiş yapacak herhangi bir yol da yoktur. Çünkü “bir şeyin idesinin zihnimizde bulunması o şeyin var oluşunu, bir kimsenin resminin onun dünyadaki varoluşunu ...kanıtladığından daha çok kanıtlamaz” (Locke, 2004: 433). Ancak buna rağmen Locke varoluşa ilişkin bilgimiz söz konusu olduğunda idelerin ötesine sıçrayarak bilgi tanımının dışına çıkmıştır.

Bu aşamaya dek Locke’un bilgiye, bilginin derecelerine ve bunlara karşılık düşen gerçekliklere ilişkin açıklamalarını değerlendirmeye çalıştık. Tam da bu noktada artık sorulması kaçınılmaz olan şu soruyu yanıtlamalıyız. Locke bizlere bilginin çeşitli türlerinden, ideler arası ilişkileri algılamanın çeşitli yollarından bahsetti. Peki, bilgi bu yolların her birinde ne denli genişlemektedir? Bilgi türlerinin kapsamı nedir? Unutulmamalıdır ki *Deneme*’nin esas gayesi bilgimizin aşılmaz bir sınırı olup olmadığını soruşturmadır. Şimdi Locke’un sıraladığımız soruları gayesi doğrultusunda nasıl yanıtladığını ele alalım.

3.4. Bilginin Sınırı ve Bilgiyi Tamamlayan Öğeler

İdelerimiz olmadan bilginin temin edilemeyeceğini daha önce belirtmiştik. O zaman bilgiyi sınırlayan ilk faktör burada karşımıza çıkmaktadır. Bilgimiz idelerimizin sınırını aşamaz. Ayrıca bilgimizin ideler arası uyuma veya uyumamanın algısını aşması da mümkün değildir. Bilindiği gibi bu algının ilk yolu sezgidir. Ancak sezgisel bilgi, bütün idelerimizi ve onlar üzerine bildiğimiz her şeyi kapsamaz. Çünkü idelerimiz arasında bulunan tüm bağıntıları birbirleriyle doğrudan karşılaştırarak incelememiz mümkün değildir. Mesela bazı durumlarda bu bağıntıları aracı idelere başvurup tanıtlama yoluna girmemiz gerekebilir. Ne var ki Locke’a göre tanıtlamalı bilgi de idelerin tüm alanını kapsamaz. Zira inceleyeceğimiz iki farklı ide arasında, bunları çıkarımın her aşamasında birbirine sezgisel bilgiyle bağlayacak aracı ideleri her zaman

bulamayabiliriz. İdeler arası ilişkileri algılamanın bir diğer yolu olan duyum aracılığıyla edinilen bilgide de durum değişmez. Hatta duyusal bilgi, nesnelere duyularımız karşısındaki edimsel varoluşunun ötesine geçemediği için diğer iki bilgi düzeyine göre oldukça kısıtlıdır (Locke, 2004: 369-370). Buradan hareketle Locke ilginç bir sonuca ulaşır. Ona göre tüm bunlar bilginin kapsamının idelerimizin kapsamından daha dar olduğunu göstermektedir. Mesela bizde ‘madde’ ve ‘düşünme’ ideleri bulunmaktadır. Ancak zihnin bu iki ide arasında bir uyuma ya da uyumsuzluğa ilişkisi kurabilmesi olanaksızdır. Çünkü maddenin düşünmeyen bir varlık olması kadar düşünen bir varlık olması da olasıdır (Locke, 2004: 371). Dolayısıyla idelere sahip olsak dahi aralarında bir bağıntı algılayamadığımız sürece bilgiye ulaşamayız. İşte tam da bu nedenle bilginin kapsamı idelerimizden daha dardır. Peki, idelerden daha az olduğunu saptadığımız bilginin sınırı ne denli genişleyebilir?

Locke bu soruyu başlangıçta izah ettiği ideler arası ilişkileri algılamanın farklı yolları üzerinden yanıtlar. Hatırlanacağı gibi bunlar; özdeşlik ya da başkalık, bir arada varoluş, bağıntı ve gerçek varoluş olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Locke’a göre özdeşlik ve başkalık bilginin kapsamı, idelerimizin kendi kapsamı kadardır. Zihin bir idenin kendisi olduğunu, kendisinden başka bir şey olmadığını doğrudan hemen anlar. İdeler arası ilişkileri algılamanın ikinci yoluna gelecek olursak bilginiz, birlikte varoluş yönünden de çok kısıtlıdır. Üstelik birlikte varoluş, cisimleri ilgilendirdiği için bilginizin en önemli ve en büyük parçasını oluşturmaktadır. Bilindiği gibi cisimlere ilişkin bilginiz onları oluşturan basit idelerin bir arada oluşlarının algılanmasıdır. Sözelimi ‘altın’ bileşik idemiz ağırlık, sarılık, eritilebilirlik gibi basit idelerin bir arada var olmalarına dayanır (Locke, 2007b: 210). Ancak burada algıladığımız birliktelik olgusaldır. Bizler cisimleri oluşturan basit ideler arasındaki zorunlu bağıntıyı asla bilemeyiz. Ayrıca cisimlerin karmaşık ideleri, ikincil niteliklerin idelerinden yapılmışlardır. Ve bunlar da birincil niteliklere ya da en azından kavrama gücümüzü aşan bir şeye bağımlıdırlar. Hiç şüphe yok ki bir şeyin ikincil nitelikleri -renge, tadı, kokusu - arasındaki bağıntı bilginizi aşmaktadır. Yine ikincil niteliklerle bunların tabii oldukları birincil nitelikler arasındaki ilişkiyi de bilemeyeceğimiz açıktır. O halde cisimlerden birlikte varoluşun zorunlu bilgisi edinilemez. Peki, tinlerde durum nasıldır? Tinlere dönüp baktığımızda orada cisimlerde olduğundan daha büyük bir karanlık bizi beklemektedir. Tinler üzerine kendi tinimizden elde ettiklerimiz dışında hiçbir idemiz

yoktur (Locke, 2004: 373-376). Görüldüğü üzere bir cismi oluşturan idelerin bir arada varoluşunun gerçek bilgisini edinebilmek için aralarındaki zorunlu bağlantıyı tespit etmek gereklidir. Oysa zihin onlar arasındaki zorunlu bağlantıyı bilmeye muktedir değildir. Bu nedenle birlikte varoluşa ilişkin bilgimiz oldukça sınırlıdır.

İdeler arası ilişkileri algılamanın üçüncü türü olan bağıntı idelerimizin bilgisine gelince Locke'a göre bunun ne denli genişleyebildiğini kestirebilmek zordur. Çünkü "bilgimizin bu bölümünde yapılabilecek ilerlemeler, bizim, birlikte-varoluşları ele alınmamış olan idelerin bağlantılarını ve durumlarını gösterebilecek ara ideler bulmaktaki becerimize bağlı olduğundan, bu tür buluşların ne zaman sonuna vardığımızı..." söylemek kolay değildir (Locke, 2004: 377). Locke böylesi bir zorluğa rağmen tanıtlamaya elverişli olan idelerin sadece nicelik ideleri olmadığını öne sürer. Ona göre ahlaki bilginin nesnelere ile matematiğinkiler arasında bir benzerlik vardır. Dolayısıyla ahlaklılık da tanıtlamaya uygundur (Locke, 2004: 378). Evet, ahlaksal idelerimizi oluşturan ögeler duyum ve düşünümünden türemişlerdir. Ancak bu kesin olarak bilinen ahlaksal ilkeleri kabul etmemize engel değildir. Peki, Locke iddiasını nasıl gerekçelendirmektedir? Daha önce de belirttiğimiz gibi doğa bilimlerini nominal özlerle ilgilendiği için kesinlikten uzaktır. Oysa matematik ve etik söz konusu olduğunda nominal öz - gerçek öz ayrımı ortadan kalkmaktadır. Sözelimi adalet idemiz nihai olarak deneyimden türetilmiştir. Fakat dışarıda gerçek özünü bilmediğimiz adalet denilen bir kendilik yoktur (Copleston, 1998: 174). Bu nedenle etiğin tanıtlamalı bir bilim olmasının önünde bir engel bulunmamaktadır.

Son olarak şeylerin gerçek varoluşunun bilgisini ele alalım. Locke, kendi var oluşumuza ilişkin sezgisel, Tanrı'nın varoluşuna ilişkin tanıtlamalı ve başka herhangi bir şeye ilişkin ise ancak duyusal bilgimizin olabileceğini öne sürer (Locke, 2004: 380). Bu hususun gerektirdiği açıklamaları bir önceki aşamada yaptığımız için bu kadarı ile yetinelim. Şimdiye dek Locke, bilgisizliğimizin büyüklüğünü ortaya koymaya çalıştı. Artık ona düşen bilgisizliğimizin nedenlerini irdelemektir.

Locke'a göre bilgisizliğin başlıca üç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki idelerin eksikliğidir. Bilindiği gibi bizdeki tüm basit ideler duyum ve düşünüm vasıtasıyla elde ettiklerimizle sınırlıdır. Kuşkusuz bu sınırlılık içinde evrendeki bütün varlık alanlarını kavramak imkansızdır. Dolayısıyla yetilerimizle ulaşabildiğimiz ideler

şeylerin kendileriyle orantısızdır. O şeylerle ilgili bilgimizin temelini oluşturacak töze dair açık seçik bir idemizin olmaması da bunu göstermektedir. Tinsel alan da bu anlamda cisimlerle benzeşmektedir. O halde cisimsel ve tinsel alanların her ikisinde de algıladığımız kısım algılayamadıklarımız yanında oldukça küçüktür.

Bu eksikliğimiz bilinebilir türden şeyler üzerinde de bilgisiz kalmamıza sebep olmaktadır. Bizde şekil, devim, oylum gibi birincil nitelik ideleri bulunmaktadır. Fakat bu idelerden yoksun olmasak da evrendeki cisimlerin önemli bir kısmının şekil, oylum ve devimlerini bilmediğimiz için etkileme ve güç uygulama yollarını da bilemeyiz. Bunun sebebi duyu organlarımızın mikroskopik ve teleskobik güçten yoksun olmasıdır. Bizden uzak oldukları için göksel cisimlerin, küçük oldukları için cisimleri oluşturan atomların gerçek özünü bilemeyeşimiz bu duruma örnektir. İşte tüm bu sebeplerden dolayı cisimler üzerinden gerçek bir bilim yapılamaz (Locke, 2004: 382, 383). Görüldüğü üzere Locke gerçekliğini kabul etmeye daha yatkın olduğumuz cisimlerin bilgisini olasılık düzeyine indirgerken çoğu zaman olasılıksal kabul edilen etiği tanıtılmalı bilim düzeyine çıkarmıştır. Bu tartışmayı ileri bir sayfaya erteleyip şimdi de bilgimizin eksikliğinin bir diğer nedenine bakalım.

Locke'a göre bilgimizin çerçevesini daraltan ikinci neden idelerimiz arasında keşfedilebilir bir bağlantının olmamasıdır. Bu bağlantılar keşfedilmedikçe tümel ve kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Bağlantı eksikliğine verilebilecek en açık örnek ikincil niteliklerdir. İkincil niteliklerin idelerine hiçbir surette cisimsel nedenlerden ulaşılamaz. İkincil niteliklerin ideleriyle, bizde onları üreten birincil nitelikler arasında zorunlu bir bağıntı kuramadığımız için zihinlerimizin bedenlerimiz üzerindeki faaliyetleri de kavranamaz olarak kalmaktadır. Bir düşüncenin bedenimizde bir edimi nasıl üretebildiğine cevabımız yoktur. Yapabileceğimiz şey en fazla aralarında varsaydığımız bağlantıyı onların bu şekilde işlemelerini sağlayan Tanrı'nın kararına yüklemektir (Locke, 2004: 384-385). Bilgisizliğimizin diğer bir nedeni de idelerimizi izleme ve incelemedeki yetersizliğimizdir. Zihin bazı durumlarda yeterli ideye sahip olsa da ve bu ideler arasında keşfedilebilir bağlantılar bulunsa da bizler ideleri yeterince izleyemediğimiz için bilgisiz kalırız. Sözelimi pek çok insanın matematikte başarısız olmasının sebebi yetilerindeki ya da matematikteki kusurdan dolayı değildir. İdeleri

edinme, inceleme ve karşılaştırma çabalarının eksikliğindedir (Locke, 2004: 386). İşte saydığımız bu üç neden bilgisizliği doğurmaktadır.

Görüldüğü üzere Locke, bilgimize nispetle bilgisizliğimizin ne denli büyük olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Ancak böylesine dar sınırlar içine hapsedilen bilginin düşüncelerimizi ve yaşamımızı yönetemeyeceği de açıktır. “Yaşamın akışı içinde açık ve dolaysız tanıtımlara dayanmayan hiçbir şeyi kabul etmek istemeyen kimsenin bu dünyada kuşkusuz olarak bileceği tek şey kısa sürede sönüp gideceğidir” diyen Locke da bu gerçeğin farkındadır (Locke, 2004: 439). Bu nedenle bilginin kesinliğine sahip olmasa da davranışlarımızı ve düşüncelerimizi düzenlememize yardımcı olan yargılara öğretisinde yer vermek zorundadır. Söz konusu problemi bertaraf edebilmek için Locke yargı, olasılık, kanı gibi bilgiyi tamamlayıcı bir takım öğeler belirler. Bunlar bilginin vazgeçilmez niteliği olan kesinlikten yoksun da olsalar yanılısamaya indirgenemeyecek epistemik öğelerdir.

Kesin bilginin bulunmadığı durumlarda bu eksikliği karşılamak üzere Tanrı'nın insana bağışladığı yeti, yargıdır. Hatırlanacağı gibi bilgi, ideler arası uyuşma ya da uyuşmamanın kesin bir biçimde algılanmasıyla oluşuyordu. İşte burada durum aksidir. Yargı yetisi ideler arası ilişkiyi algıladığında değil algıladığını varsaydığı anda ideleri bir araya getirmekte yahut ayırmaktadır. Eğer zihin onları gerçektekine uygun bir biçimde birleştirip ayırırsa bu da doğru yargıyı oluşturmaktadır (Locke, 2004: 450). Görüldüğü üzere yargı yetisi olasılıkla ilgilenmektedir. Öyleyse olasılık nedir?

Locke'a göre olasılık “yanlış olabilir türden kanıtlar üzerine uyuşma görüntüsüdür” (Locke, 2004: 451). Diğer bir deyişle olasılık, kesinlikten uzak ancak ikna edici kanıtların araya girmesiyle ideler arası uyum ya da uyumsuzluğun ortaya çıkmasıdır. Burada ideler arası ilişkiler sürekli ve değişmez değildir. Bu nedenle olasılık doğru olabilirliktir. Zihnin olasılık karşısındaki tutumu onaylama, inanç yahut kanıdır. (Locke, 2004: 452). Onaylama şöyle ortaya çıkmaktadır: “...Zaman zaman ara ideler uçları öyle sıkı bağlar ve olasılık o kadar açık ve sağlam olur ki bilginin tanıtılamayı izlemesi gibi onay da ister istemez gelir” (Locke, 2004: 430). Locke, inanç ve kanıyı da onaylama ile ilişkilendirerek açıklamaktadır. Olasılığın ne olduğuna kısaca değindikten sonra şimdi de olasılığın dayanaklarının izini sürmeye çalışalım.

Zihnin olasılığa, bilgiye ulaşamadığı durumlarda başvurduğunu belirtmiştik. O halde olasılığın dayanaklarını tespit edebilmek için bilgi sahibi olmadığımız alanları belirlememiz gerekmektedir. Locke'da bilgisine erişemediğimiz iki farklı alan bulunmaktadır. Bunlardan ilki idelerini elde ettiğimiz ancak ideler arasındaki bağlantıları idrak edemediğimiz tecrübenin eriştiği alandır. Diğer ise, hakkında hiçbir ideye ulaşamadığımız tecrübe ötesi alandır (Çetin, 1998: 78). Peki, tecrübemizin ulaşabildiği alanlarla ilgili olasılık bildiren yargıların onaylanmasını sağlayan dayanaklar nelerdir? Locke, bu alanda iki dayanak belirlemiştir. Bunlar; olasılık bildiren yargıların bizim bilgi, deneyim ve gözlemimize uygun olması ve diğer insanların tanıklığına uygun olmasıdır (2004: 453). Öte yandan gözleme ve tanıklığa elverişli olmayan tecrübe dışı bir alan da bulunmaktadır. Tinler, cinler, melekler gibi özdek dışı varlıkların mevcudiyetlerine, doğalarına ve eylemlerine ilişkin duyum sağlanamayacağı açıktır. Yine doğadan duyulur etkiler algılamamıza karşın, bunların nedenlerini ve üretiliş biçimlerini algılamak da mümkün değildir. İşte bu alanda olasılığa dayanak kılacağımız öncelikli yardımcımız analogidir (Locke, 2004: 461). Locke'a göre bizler tecrübenin yeterli kalmadığı durumlarda başka deneyimlerimizden yararlanarak benzer cisimlerin üretebileceği etkileri analogi kurarak tahmin ederiz (2007b: 235). Tecrübe dışı alana ilişkin olasılıkların bir diğer dayanağı da vahiydir. Yargının bu türü yalnızca Tanrı'nın tanıklığına dayanmaktadır. Bu nedenle en üstün onayımıza layıktır. Bizim ona verdiğimiz onayın adı da inançtır (Locke, 2004: 463).

Bu aşamaya dek bilginin sınırlarından ve bilgiye ulaşmamızın mümkün olmadığı durumlarda bu eksikliği giderecek tamamlayıcı öğelerden bahsettik. Locke'un bilgiyi bu denli kısıtlamasının ve olasılığa geniş bir alan tayin etmesinin pek çok sonucu olmuştur. Kuşkusuz bu sonuçların en önemlisi de varsayımlara dayalı bir doğa bilimi inşa etmesidir. Peki, gerçekten Locke doğa bilimleri söz konusu olduğunda şüpheli bir tavır mı takınmaktadır? Bu soruyu yanıtlamadan önce meseleyi daha hakkaniyetli ele alabilmek için onun bilginin gerçekliğine ilişkin açıklamalarına değinelim. Locke bilgiyi ideler arası ilişkilere indirgeyerek gerçekten bizi kendi idelerimizin çemberine mi hapsetmiştir? İdelerin temsil ettiği şeylerin gerçek özüne ilişkin bir bilgimiz yoksa onların varlığından kuşkuya düşebilir miyiz? Bir sonraki başlıkta bu sorulara cevap aranacaktır.

3.5. Bilginin Gerçekliği

Locke, bilgiyi ideler arası bağıntıların algılanmasına indirgediğinde ortaya çıkacak güçlüğü farkındadır. Kendisine yöneltilebilecek bir soru üzerinden bu güçlüğü şöyle işaret etmektedir:

Bilginin kendi idelerimiz arasındaki uyuşma ya da uyuşmamanın algısı olduğunu söylüyorsunuz: fakat bu idelerin ne olabileceğini kim biliyor? Eğer bu doğruysa, bir çöşkulunun düşlemleriyle bir ölçülü kimsenin uslamaları aynı derecede doğru olmalı. Şeylerin nasıl olduğunun önemi yoktur, birisi kendi imgelemindeki uyuşmayı görecektir ve çekinmeden, bunun tümüyle doğru, tümüyle güvenilir olduğunu söyleyecek (2004:387).

Locke, bu problemi bertaraf edebilmek için kendi idelerimizin bilgisiyle vardığımız kesinliğin imgelemin ötesine geçebileceğini kanıtlamaya koyulur.

Ona göre zihnin bir şeyi doğrudan değil, o şey üzerindeki kendi ideleri aracılığıyla bildiği apaçıktır. Buna bağlı olarak bilgi ancak ideler ile şeylerin gerçekliği arasındaki uygunluk ölçüsünde doğrudur (Locke, 2004: 388). Peki, buradaki kriterimiz nedir? Kendi ideleri dışında bir şey algılamayan zihin; idelerin, şeylerin kendileriyle uyuştüğünü nasıl bilebilir?

Locke'un bu problemle baş edebilmek için başvurduğu ilk yol basit idelerdir. Daha önce de vurguladığımız gibi basit ideler zihnin kendi başına meydana getiremeyeceği idelerdir. Onlar bizim dışımızda mevcut olan ve üzerimizde etki uyandıran şeylerin doğal ve düzenli sonuçlarıdır. O halde basit ideler temsil ettikleri şeylere tam olarak uygundur. Duyum idelerinin tecrübe edenler arasında gösterdiği ortaklık da buna işaret etmektedir (Locke, 2004: 389). Ancak şunu önemle hatırlatalım, basit idelerin, şeylerin kopyaları olduğu düşünülmemelidir. Zira nesnelerin gerçek özünü bilmediğimiz için idelerin onların gerçek yapılarını temsil ettiğini söylememiz mümkün değildir.

Yine şeylere uygunluklarına güvenebileceğimiz ikinci ide türü bileşik idelerdir. Locke'a göre cisimlerinki dışında bileşik idelerde gerçek bilgi için gerekli olan uyuşmanın bulunmaması söz konusu değildir. Çünkü bileşik ideler zihnin ürünleridir. Ve zihin onları herhangi bir şeyden kopyalamamıştır. Dolayısıyla kendilerinden başka bir şeyi temsil etmezler. Bu nedenle de yanlış temsile elverişli değildirler. O halde kendilerinin ilk örnekleri oldukları için bunlarda uyuşmanın bulunmayışından bahsedilemez. Locke'un bu alanda verdiği ilk örnek matematiktir. Matematiksel

doğrular salt kesin değil aynı zamanda gerçek bilgidir. Fakat bu sadece kendi idelerimizin bilgisidir. Örneğin bir matematikçi sadece daire ve kareye ilişkin idelerin özellikleriyle ya da bu ideler arası ilişkilerle ilgilenir. Dış dünyayı konu edinmez. Matematiksel önermelerin dış dünyada bir karşılıklarının olup olmaması önemli değildir. Daireye ilişkin bir önerme gerçekse şeyler dünyasında bir karşılığı olmasa da gerçektir. Onun gerçekliği tanımlar ve uslamalara dayanmaktadır (Locke, 2004: 389). Öyleyse matematiksel doğrular, nesnesine tam anlamıyla uyumludur. Bu alanda Locke'un verdiği bir diğer örnek ise ahlaksal bilgidir. Ona göre bileşik oldukları için ahlaksal ideler de matematiksel ideler gibi ilk örneklerdir. Dolayısıyla upuygun ve eksiksizlerdir. Bu nedenle onlardaki her uyum ya da uyumsuzluk matematikteki kadar gerçek bilgi üretir. Nasıl ki üçgene ilişkin bir önermenin gerçekliği onun varoluşuyla ilgili değilse benzer bir biçimde ahlaksal söylemler de erdemlerin şeyler dünyasındaki edimsel varoluşundan bağımsızdır. Ve yine ahlaksal ideleri üreten ve adlandıran biz olduğumuz için bu onların doğruluğunu azaltmaz. Matematikte bir şeklin adı değiştiğinde tanıtlamada ve şeklin niteliğinde nasıl ki herhangi bir değişiklik olmuyorsa ahlaksal bilgide de böyledir (Locke, 2004: 392). Locke'un ahlaki bilginin nesnelere ile matematiğin nesnelere arasında kurduğu benzerlikten daha önce bahsettiğimiz için bu kadarı ile yetinelim. Şimdi de cisim idelerine bakalım.

Basit ideler zihne kendilerini dayattıkları için bileşik ideler ise zihin tarafından yaratıldıkları için onlardaki uyuma ya da uyuşmama gerçek bilgiyi oluşturuyordu. Fakat yine bir bileşik ide olan cisim idelerinde durum farklıdır. Bilindiği gibi cisim ideleri zihnin basit ideleri bir araya getirip birleştirmesiyle oluşmaktadır. Ayrıca onların ilk örnekleri bizim dışımızdadır. Dolayısıyla burada cisim idelerinin arketiplerine nedenli uyduğu sorunu ortaya çıkmaktadır. Zira onların gerçekliklerinden söz edebilmek için dış dünyadaki gerçekliklerle her bakımdan uyumlu olmaları gerekir. Ancak şeylerin gerçek özü bilginin sınırlarını aştığı için böylesi bir karşılaştırma mümkün değildir. Locke bu uyumun nasıl bilinebileceğini layıkıyla açıklamaz. Ona göre:

...Cisimlerle ilgili bilginin gerçekliği şuna dayanır: onlar üzerine bütün karmaşık idelerimiz, doğada birlikte buldukları gözlemlenmiş olan basit idelerden, ve yalnızca bunlardan oluşmalı. Bu yolda doğru olan yalın idelerimiz, belki de çok sağıın kopyalar olmamakla birlikte, yine de o cisimlerin gerçek bilgilerinin (eğer böyle bilgilerimiz varsa) öznelere olurlar. Bu, çok uzağa gidemez; fakat gidebildiği ölçüde, gerçek bilgidir (2004: 393).

Anlaşılacağı üzere Locke' un izahı söz konusu problemi ortadan kaldıracak güçte değildir. Ayrıca cisimlere ilişkin bilginin gerçekliğini açıklamaya çalıştığı bu pasajda daha önce temsil ettikleri şeylere uygunluğundan şüphe etmediği basit idelerin de yeterli kopyalar olmadıklarını söylemektedir. Dolayısıyla şeylere uygunluklarına güven duyabileceğimiz iki ide türünden biri olan basit idelerin uyumunu da şüpheli duruma düşürmektedir. Görüldüğü gibi Locke, bilginin gerçekliğini tartıştığı bu kısımda bilginin idelerle sınırlı olduğuna bu nedenle de gerçek olamayacağına yönelik itirazlara yeterli bir yanıt verememiştir.

Evet, bu aşamaya dek bilginin sınırı ve gerçekliği problemini ayrı ayrı ele aldık. Şimdi her iki problemi bir arada düşünerek bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışalım. Öncelikle cevabını ertelediğimiz bir soruyu yeniden gündemimize taşıyalım. Locke 'un kesinlik ideali kaygısıyla bilginin kapsamını daralttığını ve cisimlerin bilgisini açıklamakta yetersiz kaldığını söyledik. Peki, bu durum doğa bilimlerinin konumunu nasıl etkilemiştir? Locke, doğa bilimleri söz konusu olduğunda şüpheli bir tavır mı takınmıştır?

Daha önce de vurguladığımız gibi Locke, bazı durumlarda şüpheli ifadeler kullansa da basit idelerin temsilleriyle uygunluk içinde olduğunu öne sürmektedir. Böylesi bir kabulden yola çıktığımızda doğa bilimlerinde kesinliğin mümkün olması gerekir. Ancak Locke için öyle değildir. Çünkü basit ideler şeylerin gerçekliğine uygun olsalar dahi onların bir araya gelmesiyle oluşan cisim idelerimiz eksik ve yetersizdir. Peki, cisim ideleri neden eksiktir? Şimdi Locke'un farklı başlıklarda bütünlükten uzak ele aldığı bu nedenleri sıralamaya çalışalım. Söz konusu eksikliğin birincil sebebi bileşik ideler kategorisinde değerlendirilen cisim idelerinin istençli bileşimler olmasıdır (Locke, 2004: 258). Bu nedenle onlar değişkenliğe elverişlidir. Sözelimi altın idesi özneler arasında farklılık gösterebilir. Birinin bu ideyi kurarken kullandığı basit ideleri bir diğeri kullanmayabilir. Diğer bir neden algı gücümüzün sınırlı olmasıdır. Duyularımızın mikroskobik ve teleskobik güçten yoksun olduğu açıktır (Locke, 2004: 382-383). Cisim idelerinin noksanlığının başka bir sebebi ise birincil nitelikleri dahası birincil niteliklerle ikincil nitelikler arasındaki zorunlu bağıntıyı bilemeyişimizdir (Locke, 2004: 373-374). İşte bütün bu sebeplerden dolayı doğa bilimlerinde kesinlik ve tanıtlama sağlanamaz. Doğa bilimlerinden edinilen bilgi "kesinlik değil, yargı ve

kanıdır. Deneyimlerden ve elde edebileceğimiz tarihsel gözlemlerden rahatlığın ve sağlığın üstünlüklerini sağlayabiliriz ve böylece bu yaşamın kolaylıkları üzerine birikimimizi arttırırız; fakat yeteneklerimizin de yetilerimizin de bunun ötesine geçmeye elverişli olduğunu sanmıyorum” (Locke, 2004: 446). Görüldüğü üzere Locke doğa bilimlerini teorik açıdan kusurlu bulmaktadır. Ancak pratik yeterliliğini de göz ardı etmemektedir.

Bu noktada hemen şunu vurgulayalım duyu verileri söz konusu olduğunda gerçekçi bir şüphencilik elbette yerindedir. Nitekim Locke’un doğa bilimlerinin imkanına ilişkin şüphesi salt duyularımızın gücünün sınırlılığına dayansaydı, bu tutum empirizminin bir gereği sayılabilirdi. Ancak onun şüphesinin nedeni daha önce de dile getirdiğimiz gibi rasyonalist bilgi anlayışıdır. Yani sezgi ve tanıtlamaya rasyonalist düşünürlerinkine denk bir değer biçmesidir (Baykan, 2000: 124). Locke, bir yandan doğa bilimlerini olasılık düzeyine indirirken öte yandan dolaylı bir sezgiyle ulaştığı Tanrı’dan asla şüphe etmemektedir. Diğer bir deyişle baldıran zehirinin her durumda öldüreceğinin bilgisini olasılık saymakta ama tüm kusurlarına rağmen geçerli saydığı bir akıl yürütmeye kanıtladığı Tanrı’nın varlığının kesinliğinden şüphe duymamaktadır. Bu tutum elbette onun empirizmiyle örtüşmemektedir. İlginç olan şudur ki Locke içi boş önermeler bahsinde sezgisel bilgi kategorisindeki analitik önermelerin bilginizi arttırmayan içi boş önermeler olduğunu öne sürmektedir (Locke, 2004: 416). Bu, bir bakıma Locke’un bilgi olarak tanıdığı her şeyin temelinde aradığı sezginin bir bilme tarzı olmadığını itirafıdır. Böylesi koşullar altında onun aslında ne olduğunu tam olarak anlayamadığımız bir bilme tarzı için empirizmini feda ettiği söylenebilir.

Locke’un doğa bilimlerine karşı tavrını ele aldıktan sonra şimdi de yanıt bekleyen ikinci sorumuza geçelim. Görüldüğü üzere yüksek derecede kesinlik gerektirmesi bilginin kapsamını oldukça daraltmaktadır. Peki, Locke, bu denli kısıtlayıcı bir bilgi anlayışına neden tolerans göstermektedir? Öncelikle şunu belirtelim ki evet, Locke’un bildiğimizi varsaydığımız bir şeyi bilgi olarak tanıması oldukça güçtür. Ancak onun bilgi teorisi kesinlik derecesi çok da yüksek olmayan bir takım yargılara müsamaha göstermektedir. Tanrı tanıtlaması yahut ahlakın da matematik kadar tanıtlamaya elverişli olduğunu öne sürmesi bu açıdan önemlidir (Tipton, 2004: 69). Çünkü Locke, tayin ettiği sınırların ötesine sıçrayarak bazı alanlarda kanıtlanabilirliğin mümkün

olduğunu göstermiştir. Ayrıca Locke'un olasılığı görmezden gelmeyip bilginin tamamlayıcı bir ögesi olarak belirlemesi de sorumuza cevap olması açısından azımsanmayacak bir öneme sahiptir. Olasılık bildiren yargılar bilgi statüsünde olmasa da araştırmalarımızın dışında değildir. O halde bilginin kapsamının daraltılması rasyonel ve deneysel incelemelerimize set çekmemektedir. Dolayısıyla Locke'un bilgi tanımını bir ideal olarak kalmakta fakat pratikte aşılabilir.

Evet, Locke'un bilginin sınırı ve gerçekliğine ilişkin açıklamalarını genel bir değerlendirmeye tabi tuttukten sonra artık doğruluk problemini ele almaya çalışalım. Bu aşamaya dek bilgi fenomenini pek çok açıdan irdeledik ancak doğruluktan söz etmedik. Oysa doğruluğun ne olduğunu ortaya koymak bir bilgi kuramının kaçınılmaz vazifesidir. Çünkü bir bilgi kuramı ancak doğruya yönelmiş olan ve doğru olmayı gaye edinen bilmeye uğraşır (Aster, 2021: 23). Öyleyse Locke'un bilgi kuramında doğruluk nedir? Bir sonraki başlıkta bu soruya yanıt arayalım.

3.6. Doğruluk Üzerine

Locke'a göre doğruluk “ imlerin, imledikleri şeylerin birbirleriyle uyuşma ya da uyuşmamalarına uygun olarak birleştirilmesi ya da ayrılmasıdır” (2004: 395). Söz konusu imler önermelerin bileşenleridir. Öyleyse doğruluk yalnızca önermelere ilişkindir. Bu durumda önce önermelerin doğasını açığa çıkarmak gereklidir.

Locke, önermeleri zihinsel ve sözsel olmak üzere ikiye ayırır. Zihinsel önermeler, idelerin zihnimizdeki biçimleriyle adlardan yalıtılmış olarak düşünülmesidir. Önermelerin bu türünde, zihin ideleri hiçbir sözcüğe başvurmada birbirleriyle uyuşma ya da uyuşmama yönünden birleştirmiş veya ayırmıştır. Sözel önermelerde ise sözcükler olumlayıcı veya olumsuzlayıcı cümleler içinde birleştirilmiş ya da ayrılmıştır (Locke, 2004: 397). Aslında Locke zihinsel önermeleri ele almanın güçlüğüne farkındadır. Çünkü onlardan söz ederken sözcüklerden yararlanmak kaçınılmazdır. Pek tabii sözcüklere döküldüğünde de zihinsel önerme örnekleri sözel önerme örneklerine dönüşeceklerdir. Locke'a göre basit ideler bir ada ihtiyaç duymadan salt zihinsel olarak tasarlanabilir. Sözelimi acı, tatlı, daire, üçgen üzerine önermeler yaptığımızda adları düşünmeden onların idelerini kurmak mümkündür. Ancak bileşik ideler ve kipler söz konusu olduğunda idenin yerine adı kullanmak gereklidir. Örneğin insan, şan, şeref gibi

bileşik ideler üzerine önermeler kurduğumuzda bu durum kaçınılmazdır (Locke, 2004: 396). Tüm bu güçlüklerine rağmen Locke önermelere ilişkin yaptığı tasnifi korur. Ve doğruluğu da buna paralel olarak zihinsel doğruluk ve sözsel doğruluk olmak üzere ikiye ayırır. Zihinsel doğruluk “idelerin zihinde, kendilerinin ya da yerini tuttıkları şeylerin uyuşma ya da uyuşmamasına göre birleştirilmesi ya da ayrılmasıdır” (Locke, 2004: 397). Sözcüklerin doğruluğu ise “sözcüklerin, yerini tuttıkları idelerin uyuşma ya da uyuşmamalarına göre, birbirini olumlama ya da olumsuzlamasıdır” (Locke, 2004: 397). Yalnız burada Locke’un bilgi tanımında ortaya çıkan problemin bir benzeri ile karşı karşıya olduğumuzu vurgulayalım. Doğruluk eğer sözcüklerin temsil ettikleri idelerin insan zihnindeki uyum ya da uyumsuzluklarına göre önermeler içinde birleştirilip ayrılmasından ibaretse bu durumda o, sözcüklerin insan zihnindeki kuruntulara uygunluğundan başka bir şey olmamalıdır. Filozofun böylesi bir itiraza cevabı; gerçek doğruluğun nesnelere uygun idelerde söz konusu olacağı yönündedir. Bu durumda sözcüklerin temsil ettikleri idelerin doğada herhangi bir karşılıklarının bulunup bulunmadığına bakılmadan birleştirilmeleri ancak sözel doğruluk doğurmaktadır. Ama bu imlerin idelerimizin uygunluğuna göre bir araya getirilmesi ve onların doğada karşılıklarının bulunabileceğini bilmemiz halinde bu sözcüklerin gerçek doğruluklarından söz edilir. Bu ise ancak cisimlere karşılık geldiklerini gördüğümüzde bilinebilir (Locke, 2004: 398). O halde doğruluk, ideler arası uyum veya uyumsuzluğun olduğu gibi, sözcüklerle gösterilmesidir. Öyleyse yanlışlık da bu uyum veya uyumsuzluğun olduğundan başka gösterilmesidir (Locke, 2004: 399)

Evet, böylelikle doğruluk bahsini nihayete erdirdik. Ancak Locke’un doğruluk üzerine açıklamaları sorulması kaçınılmaz olan bazı soruları gerekli kılmaktadır. Öncelikle onun yapmış olduğu doğruluk tanımı bilgi tanımıyla örtüşmekte midir? Ayrıca düşünce tarihinde doğruluğun mahiyetiyle ilgili pek çok teori öne sürülmüştür. Locke’un doğruluk anlayışı bu teorilerin hangisinin içinde değerlendirilebilir? Şimdi bu sorularımızı yanıtlamaya çalışalım ve ilk olarak doğruluk tanımından başlayalım.

Fark edileceği gibi Locke’un doğruluk tanımı bilgi tanımıyla paralellik arz etmektedir. Bilgi, ideler arası bağlantıların algılanmasıyla buna paralel bir biçimde doğruluk da sözcüklerin temsil ettikleri idelerin zihnindeki bağlantılarına göre önerme içinde birleştirilip ayrılmasıdır. Ancak burada önemli bir problem baş göstermektedir.

Locke'un doğruluk tanımı "bütün kanatlı atlar hayvandır" önermesinin "bütün insanlar hayvandır" önermesi kadar doğru olduğunu söylemeye imkân vermektedir. Çünkü her iki önermede de sözcükler zihindeki idelerin uyumuna bakılarak bir araya getirilmiştir. İşte Locke, doğruluğun zihindeki kurgulara indirgenmesi tehlikesi karşısında olgulara sığınmaktadır. Ona göre gerçek doğruluktan söz edebilmek için daha önce de belirttiğimiz gibi imlerin doğadaki karşılıklarına bakmak gereklidir. İşaret etmeye çalıştığımız problem tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere Locke'un tanımı doğruluğu zihinde başlayan ve zihinde biten idelerden ibaret saymaktadır. Oysa o, gerçek doğruluk için cisimler dünyasına başvurmak gerektiğini söylemektedir. Peki, bu tutum kendi içinde bir tutarsızlık barındırmakta mıdır? Aslında basit idelerin başlangıç noktasının deneyim olduğunu hatırladığımızda Locke'un doğruluk ölçütü olarak ide ve nesne arasındaki uyumu esas alması bir problem yaratmamaktadır. Ancak bir önermedeki basit idelerin her zaman saptanabilir olmadığı da açıktır. Sözelimi genel önermeleri oluşturan öğelerin göndergelerinin doğadaki karşılıklarını tespit etmek pek çok durumda mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında Locke'un kısmi bir doğruluk tanımı ortaya koyduğu ileri sürülebilir. Fakat şunu da vurgulayalım, Locke söz konusu kısmiliği metafiziksel bir kaynağa duyulan ihtiyacı vurgulayarak aşmaya çalışmıştır. Ona göre genel önermelerin öğelerinin doğada karşılıklarının bulunmadığı durumlarda doğruluk ölçütü ancak vahiydir (Çelebi, 2021: 177). Tüm bu anlatılanlar ışığında şimdi de Locke'un doğruluk anlayışının onu hangi doğruluk kuramına yaklaştırdığına ilişkin sorumuzu yanıtlayalım. Bilindiği üzere düşünce tarihindeki doğruluk kuramları temelde üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki uygunluk/mütekabiliyet kuramıdır. Doğruluk kuramlarının en eskisi kabul edilen mütekabiliyetçi görüşe göre bir önermenin doğruluğu, o önermenin hakkında olduğu varlığa dayanılarak gösterilir. Diğer bir deyişle uygunluk kuramında bir önerme ancak yöneldiği nesne durumuna uygun düşüyorsa doğrudur (Tepe, 2003: 111). Sözelimi "yoğurt beyazdır" önermesi doğruluğunu yoğurdun beyaz olması olgusuna borçludur. Doğruluk kuramlarının ikincisi, uygunluk kuramına tepki olarak ortaya çıkan tutarlılık kuramıdır. Burada doğruluğun kıstası olgulara uygunluk değil ideler/önermeler arasındaki uyum ve tutarlılıktır (Kılıç, 1998: 457). Üçüncü temel doğruluk kuramı ise pragmatist görüştür. Bu görüşe göre de doğruluğun özü faydadır (Cevizci, 2013: 496). Yaptığı doğruluk tanımı dikkate alındığında Locke tutarlılık teorisine yakındır. Ancak tutarlılık teorisinin

yarattığı güçlüklerden biri de doğruluk iddiasındaki önermenin gerçekliğe mi yoksa zihnimizdeki kurguya mı uygun düştüğünün nasıl ayırt edileceğidir? Locke'un yukarıda da belirttiğimiz gibi gerçeklik ve kurgu arasındaki farkı ortaya koymak için belirlediği ölçüt, ide-nesne uyumudur. Bu nedenle onun tutarlılık teorisinden mütakabilyetçi görüşe sıçradığı söylenebilir (Bor, 211: 43). Evet, gerçekten de Locke'un ide-nesne uyumuna yaptığı vurgu mütakabilyetçi kuramın inceltilmiş bir biçimi olan mantıkçı pozitivistleri öncelemektedir. O, basit ideyi esas aldığı her durumda söz konusu paradigmanın içindeki bir düşünür gibi konuşmaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Locke varoluşu yalnızca basit idenin bilinebilirliği ile sınırlamamaktadır. Böylece metafiziğe kapı aralamaktadır. Bu tutum da onu mantıkçı pozitivist paradigmadan uzaklaştırarak tutarsızlığa düşme pahasına sağduyuya yaklaştırmaktadır.

SONUÇ

Locke, hiç şüphesiz felsefe tarihinin en etkili figürlerinden biridir. Onun, modern empirist geleneğin entelektüel temellerini attığı yaygın olarak kabul edilir. Çalışmamızda Locke'un empirik düşünme tarzını metodolojik düzeyde derinleştirdiği eseri *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*'deki düşüncelerini "ide" kavramını merkeze alarak serimlemeye çalıştık. Ve bunların Locke felsefesinde yarattığı güçlülere işaret ettik.

Çalışmamızın idelerin doğası ve mahiyetini tartıştığımız bölümünün ilk kısmında öncelikle Locke'un felsefesini etrafında şekillendirdiği kavram olan idenin muğlaklığına işaret ettik. İde teriminin geniş bir anlam alanına sahip olduğunu ve Locke'un duyu verilerini, anıları, imgeleri, kavramları, soyut ideleri aralarındaki farkları göz ardı ederek idenin kapsayıcılığı altında topladığını söyledik. Böylesi bir kabulün zihinsel olanı duyusal olana bağladığından başlangıçta Locke açısından kullanışlı olduğu ama gerçekte her kavramın altında bir duyu deneyi aramayı gerekli kıldığı için felsefesini baltaladığı bu bölümde ulaştığımız ilk sonuç oldu. Bir diğeri ise idelerin mekânsal belirsizliklerinin onları varsayılan zihinsel varlıklara dönüştürmesiydi. Birinci bölümün idelerin kaynaklarını tartıştığımız kısmında ise Locke'un empirizmini güvence altına alabilmek için duyumu başlangıç noktası olarak belirlemesinin aslında onu empirik olmayan varsayımlara sürüklediğini öne sürdük. İdelerin bir diğeri kaynağı olan düşünüm bahsinde ise düşünümü, idelerin özgül kaynağı saydığımızda Locke'un empirizminin; saymadığımızda bilgi tasnifinin tutarsızlığa düşeceğini iddia ettik. Ayrıca düşünüm idelerine neden olan faaliyetlerin Locke'un iddia ettiği seçiklikte olmadığı burada vardığımız bir diğeri sonuçtu. Birinci bölümün üçüncü kısmında ideleri yapılarına göre ele aldık. Basit ideler başlığında Locke'un basit ide saydığı sayı, güç gibi idelerin bazı durumlarda bileşik ide olarak değerlendirildiğine işaret ettik. Yine bu başlık altında ele aldığımız Locke'un nitelikler ayrımında da niteliklere ilişkin bilginin yalnızca duyularla sınırlı olmadığını ayrıca birincil niteliklerle ideler arasında olduğu düşünülen benzerliğin empirik gözleme değil varsayıma dayandığını öne sürdük. Ayrıca Locke'un nitelikler ayrımının onu bazen saf bir gerçekçiliğe bazen de temsilci kurama yaklaştırdığını ama esas söyleminin temsilci olduğunu iddia ettik. Yapılarına

göre idelerin ikinci ayağını oluşturan bileşik idelerde kipler, tözler ve bağıntılardaki problemleri tespit etmeye çalıştık. Töz idesinin duyum ve düşünümle elde edilemeyeceğini, Locke'un tözler söz konusu olduğunda sanki aklın bir gereksiniminden bahsettiğini ispata çalıştık. Bağıntı idelerinden nedensellikte de güç ve nedensel etkinlik idelerinin kaynağının doğrudan duyum olmadığını burada yine tıpkı töz idesindeki gibi zihnin devrede olduğunu öne sürdük. Ele aldığımız bir diğer bağıntı idesi olan özdeşlikte de özdeşliğin bir birleştirme faaliyetinin ürünü olmadığını aynı zamanda Locke'un özdeşlik kuramındaki problemleri bertaraf edebilmek için bilinç ve belleğin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade ettik. Son çözümlemede vardığımız sonuç basit ve bileşik ideler ayrımının kurgusal bir ayrım olduğu, bağıntı idelerinin ve genel idelerin bu tasnife uymadığı ve söz konusu kurgusal kategorilerin başlangıçta Locke'un sistemine empirik ilkeler doğrultusunda katkı sağlasa da bir zaman sonra sistemin ilerlemesinin önünde bir engele dönüştüğü oldu. Yine Locke'un basit ideleri edinirken anlığı pasif kabul etmesinin empirist bir gereklilik olduğu ama böylesi bir kabulden yola çıkıldığında da duyuların taşıdığı zihinsel olmayan etkilerin zihinsel idelere nasıl dönüştüğü sorusunun cevapsız kalacağı vardığımız bir diğer sonuçtu. Son olarak bu bölümde açık, seçik ve bulanık ideleri bir değerlendirmeye tabi tuttuk. Ve bulanık ide, negatif ide gibi nitelendirmelere Locke'un ancak teorisi çıkmaza girdiğinde başvurduğunu öne sürdük.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ideleri sözcüklerle ilişkisi bakımından ele aldık. Bu bölümü kendi içinde Locke'un anlam kuramı ve soyutlama kuramı olmak üzere ikiye ayırdık. Locke'un anlam kuramının nesnele dayandırılmış bir öznellik inşa ettiğini ayrıca sözcük, ide ve nesne arasında kurduğu tekabülîyet ilişkisinin pratikte uygulanabilir olmadığını ifade ettik. Soyutlama kuramında ise Locke'un iki farklı soyutlama kuramı geliştirdiğini, ikincisinin ilkenden çok daha kapsamlı olduğunu öne sürdük. Ancak ikinci soyutlama girişiminin de soyut genel ideyi belirsiz ve kuşkuya açık kıldığı için empirik yöntem dikkate alındığında kabul edilebilir olmadığını ayrıca bu soyutlama biçiminin soyutlama işleminden önce buna imkân tanıyacak bilgiyi gerektirdiği için uygulanamaz olduğunu dile getirdik. Yine bu bölümde Locke'un türleri anlığın icadı saymasının ve buradan yola çıkarak türler arası geçişliliğe izin vermesinin Transformist teoriye öncülük eden özgün yapısına dikkat çektik. Son olarak

onun yine türlerle ilişkili olarak öne sürdüğü adsal öz ve gerçek öz ayrımının, öz kavramını metafizik anlamından arındıran orijinalliğine vurgu yaptık.

Çalışmamızın ideleri bilginin ham maddesi olarak değerlendirdiğimiz üçüncü bölümünde ise öncelikle Locke'un bilgi tanımı ile gerçek varlıkların bilgisine ilişkin görüşleri arasında tutarsızlık bulunduğunu öne sürdük. Ardından onun, bilginin derecelerine dair açıklamalarını gündeme aldık. Sezgisel bilgiye rasyonalist düşünürlerinkine denk bir kesinlik atfetmesinin onu Kartezyen sezgiciliğe yaklaştırdığını belirttik. Ayrıca sezgisel bilgiye yüksek bir paye biçip sonra da aynı bilgi kategorisindeki analitik önermelerin içinin boş olduğunu ileri sürmesinin Locke'cu kuramı bir açmaza sürüklediğine işaret ettik. Yine bilgiyi derecelendirirken ikinci katmana yerleştirdiği tanıtımlı bilgiye atfedilen kesinliğin de kuşkulu olduğunu, tanıtımların da olumsal önermeler içerebildiğini iddia ettik. Son olarak duyusal bilgiye geldiğimizde ise Locke'un onu kesinlik derecesi bakımından son sıraya yerleştirmesinin, idelerin kaynağının deneyim olduğu ama kesin bilginin deneyimle edinilemeyeceği anlamına geldiğini belirttik. Buradan da Locke'un kesinlik idealine yaklaşmak için empirizminden ödün verdiği sonucuna vardık. Bilginin derecelerini de bir değerlendirmeye tabi tuttukten sonra bu derecelerin ontolojik karşılıklarını tartışmaya açtık. Sezgisel bilgiye karşılık gelen kendi varoluşumuza yönelik bilgimizden başladık. Önce, Locke'un açıklamaları ile Descartes'in "cogito" su arasındaki benzerlikler ve farklılıklara dikkat çektik ardından Locke'un bulanık bir ben idesi inşa ettiğini dile getirdik. Tanıtımlı bilginin ontolojik karşılığı olan Tanrı'nın varoluşunun bilgisi söz konusu olduğunda ise Locke'un argümanlarının zaman zaman karşı çıktığı ontolojik argümana evrildiğini, onun, akıl yürütmelerinde nedensellik, ezelilik gibi muğlak kavramlara dayandığını, tanrı idesinin kaynağını açıklama biçimi ile Tanrı'nın zihin dışı varlığını temellendirmek için başvurduğu yöntem arasında uyumsuzluk bulunduğunu öne sürdük. Başka şeylerin varoluşu üzerine bilgimize sıra geldiğinde ise Locke'un bir yandan edimsel olarak algıladığımız şeyin bağımsız varlığına güvenmesinin öte yandan duyu algısının harici nesnelere varlığı için yeterli bir kanıt sunmadığını öne sürmesinin, duyulur nesnelere şüphe etmenin yolunu açtığını belirttik. Bu bölümde ayrıca bilginin sınırından ve bilgiye ulaşmamızın mümkün olmadığı durumlarda bu eksikliği giderecek olasılıktan bahsettik. Ve Locke'un bilgiyi bu denli kısıtlamasının doğa bilimlerinin olasılık düzeyine indirgenmesine yol

açtığını ifade ettik. Ancak onun olasılığı görmezden gelmeyip bilginin tamamlayıcı bir ögesi olarak belirlemesinin pratikte incelemelerimize engel teşkil etmediğini ekledik. Son olarak doğruluk bahsinde ise Locke'un doğruluğu zihinde başlayan ve zihinde biten bir şey olarak tanımladığını ama doğruluğun zihindeki kurgulara indirgenmesi tehlikesi karşısında da olgulara sığındığını ancak basit idelerin kaynağının nihayetinde deneyim olduğu düşünüldüğünde bunun bir çelişki yaratmayacağını öne sürdük. Locke'un doğruluk anlayışının, basit ideyi esas aldığı her durumda mütakabiliyetçi kuramın incelenmiş bir biçimi olan mantıkçı pozitivistlere yaklaştığı fakat varoluşu yalnızca basit idenin bilinebilirliği ile sınırlamadığı için bazı durumlarda o paradigmadan uzaklaştığı vardığımız bir diğer sonuç oldu.

Evet, ulaştığımız tüm bu sonuçlar kaçınılmaz bir biçimde şu soruyu gerekli kılmaktadır. Locke felsefesi neden problemlere ve tutarsızlık suçlamalarına bu denli açıktır?

Çoğunlukla herhangi bir incelemeye, önce başvuracağımız terimleri tanımlayarak başlamamız gerektiği varsayılır. Aslında çalışmamız süresince işaret etmeye çalıştığımız güçlüklerin ve problemlerin öncelikli sebebi de Locke'un bu gereksinimi göz ardı etmesidir. Locke, sisteminin çekirdeğini oluşturan kavramları açıklığa kavuşturmadan kullanmaktadır. Deney, duyum, duyu, duyu verisi, algı, anlık gibi sıklıkla başvurduğu kavramları belirsiz bırakmakta ve bunları sorguladığımızda oluşan problemleri kavramsal düzlemde çözüme kavuşturmamaktadır. Söz gelimi Locke felsefesinde özsel bir yer tutan ve bir başlangıç noktası olan ide kavramı sıklıkla vurguladığımız gibi her bakımdan muğlaktır. Ve böylesine belirsiz bir başlangıçtan yola çıkan bir sistemin farklı yorumlara imkân tanınması ve zaman zaman tutarsızlığa düşmesi de kaçınılmazdır.

Ayrıca bu noktada şunu da belirtmeliyiz Locke felsefesi, kararı yola çıkmadan verilmiş belirli sonuçlara hizmet eden bir düşünme sürecinin tamamlanmış ürünü değildir. Aksine süreç içinde gelişmektedir. Locke, argümanları sistemini kilitlediğinde onları terk etmekten imtina etmemektedir. Bu doğrultuda çalışmamız süresince verdiğimiz örneklerden birini hatırlatmak maksadımızı açığa çıkarmak için yeterlidir. Hatırlanacağı gibi basit ve bileşik ideler ayrımı sisteminin ilerlemesine set çeken bir engele dönüştüğünde Locke o engeli belirlediği sınırları ihlal ederek aşmıştı. İşte bu

tutum Locke felsefesindeki tutarsızlıkların önünü açmaktadır. Fakat şunu da vurgulayalım, aynı zamanda Locke'a süreç içinde olgunlaşan, felsefesi derinleştikçe gelişen organik bir sistem inşa etme olanağı da tanımaktadır.

Locke epistemolojisinde felsefi tutarsızlıklara kapı aralayan bir başka neden de sağduyu, akıl ve saf empirist tavır arasında oluşan gerilimdir. Çalışmamızda ısrarla vurguladığımız gibi Locke sağduyuyu önemsemektedir. Öyle ki bazı durumlarda sağduyuya ters düşmektense kuramsal tutarlılığından ödün vermeye razı gelmektedir. Tanrı'nın mevcudiyeti, töz idesi, dış dünyanın varlığı gibi empirist ilkelere aykırı düşen problemlerde onu aslında sağduyu yönetmektedir. Yine yeri geldikçe işaret ettiğimiz gibi töz idesi, güç idesi, nedensel etkinlik yahut nitelikler ayrımı söz konusu olduğunda deneyden ziyade akıl devrededir. Öyleyse Locke, felsefesinde deneye yüklediği işlevi bazen sağduyuya bazen de akla yüklemekte ve bu araçlar arasında doğan gerilim de tutarsızlığa imkân tanımaktadır. Elbette sıraladığımız tüm bu nedenlerle birlikte Locke'un empirik olmayan varsayımlardan yola çıkması ve özensiz dil kullanımı da bu silsileye eklenmelidir.

Son olarak hakkaniyetli olmak adına bir noktayı daha vurgulayalım. Bu aşamaya dek sıraladığımız nedenler Locke felsefesindeki problemlerin kaynağı olarak yine Locke felsefesini adres göstermektedir. Ancak Locke'cu felsefenin tutarsızlık suçlamalarına maruz kalmasının Locke'dan azade nedenleri de bulunmaktadır. Söz gelimi, Locke incelemelerinin onun adına kabul edilmiş belirli bir tutumla yola koyulması bunlardan biridir. Locke'a ilişkin incelemeler bizim de çalışmamızda olduğu gibi onun empirist olduğu kabulüyle başlamaktadır. Haliyle araştırmacılar empirizmin neyi gerektirdiği, Locke'un bu gereksinimi ne kadar karşılayabildiği gibi sorulara yanıt aramaktadır. Oysa her düşünür içinde değerlendirildiği düşünce ekolünden fazlasıdır. Evet, düşünürleri bir düşünce ekolüne dâhil etmek belki felsefe tarihini karışıklıktan kurtarmaktadır. Ancak unutmayalım ki bu tarz kategoriler aynı zamanda ihtiva ettiği tekilliklerin kendine özgü niteliklerinin üstünü örtüp yutmaktadır. Dolayısıyla bizim çalışmamız süresince işaret ettiğimiz tutarsızlıklar, Locke empirist olarak değerlendirilmediğinde özgün bir sisteme hizmet eden unsurlara dönüşebilir. Bu anlamıyla Locke felsefesi farklı okumalara açık organik yapısıyla hala çağdaş felsefeye yeni sözler söyleyebilecek güçtedir.

KAYNAKÇA

- Aaron, R. I., (1955), *John Locke*, (2.baskı), Oxford: Clarendon Press, London.
- Altınörs, A., “Yeni Çağ Felsefesinde Duyulur Niteliklere İlişkin Dört Mukayese: Hobbes, Descartes, Locke ve Berkeley” *Mavi Atlas*, 2020/8, (1), 19 – 27.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusmaviatlas/issue/53860/681798> 20.06.2021
- Altınörs, A., (2016), *İdealar ve Dil Bağlamında Locke ile Leibniz*, (1. Baskı), Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Aster, E. V., (2021), *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, (1. Baskı), Fol Yayınları, Ankara.
- Atış, N., ‘John Locke Felsefesinde Bilginin Sınırı Probleminde Anlama Yetisi’, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2018/5, (8), 206-218.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/41059/496331> 23.12.2021
- Atherton, M., “Locke’s Theory Of Personel Identity”, *Midwest Studies In Philosophy*, 1983/8, 273-293 .
- Atış, N., “Locke Felsefesinde Kesinlik Sorunu” *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, (6), 71 – 83. <<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803679>> 12.01.2021.
- Aydoğdu H., “John Locke’da Töz Problemi” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Temmuz 2019, (36), 199-212.
- Baykan, F., (2000) *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, (1.Baskı) Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Behan, D. P., ‘Locke on Persons and Personal Identity’ *Canadian Journal Of Philosophy*, 1979/9, (1), 53-75.
- Bennett, J., (1971), *Locke, Berkeley Hume Central Themes*, (1. Baskı), Oxford University Press, New York.
- Berkeley, G., (2015), *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Levent Özşar, (2. Baskı), Biblos Yayınları, İstanbul.

- Bor, İ., “John Locke Epistemolojisinde Bilgi Ve İman”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2011/13, (24), 35-51. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd/issue/20597/219486> 12.02.2022
- Bravo, H., ‘Locke’un Soyut Genel İde Anlayışı’, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, (10), 95-115. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf/issue/48609/617542> 15.02.2020
- Cebi, C., Berkeley’in Locke Eleştirisi, https://www.researchgate.net/publication/342874801_BERKELEY'NIN_LOCKE_ELESTIRISI 03.05.2022
- Cevizci, A., (2001), *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, (4. Baskı), Asa Kitabevi, İstanbul.
- Cevizci, A., (2010), *Bilgi Felsefesi*, (1.baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A., (2013), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A., (2019), *17. Yüzyıl Felsefesi*, (5. Baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A., Küçükalp, K., (2018), *Batı Düşüncesi Felsefi Temelleri*, (5. Baskı), İsam Yayınları, Ankara.
- Copleston, F., (1998) *Felsefe Tarihi/ Hobbes Locke Berkeley*, çev. Aziz Yardımlı, (İdea Yayınları, İstanbul.
- Cottingham, J., (2018), *Akılcılık*, çev. Bülent Gözkan, (2. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Çelebi, E., “John Locke’da Temsil Teorisi: Sözcük Ve İde İlişkisi” *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019b/9, (2), 73-90.
- Çelebi, E., (2017), *John Locke’un İdeler Teorisi*, (1. Baskı), Gece Kitaplığı, Ankara.
- Çelebi, E., “John Locke Epistemolojisinde Doğruluk Kavramı” *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, (2), 167-178.
- Çelebi, E., “John Locke’da Epistemolojik Tutarsızlık Üzerine Bir Analiz” *Baku Eurasian University*, 2020b, (2), 92-96. https://www.researchgate.net/publication/348335488_JOHN_LOCKE'DA_EPISTEMOLOJIK_TUTARSIZLIK_UZERINE_BIR_ANALIZ
- Çelik, S., (2015), *Yeniçağda Bilgi Felsefesi*, (1.baskı), Doruk Yayıncılık, İstanbul.

- Çetin, İ., (1998), *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, (2. Baskı), E.F.K. Yayınları, Ankara.
- Çetin, İ., “John Locke’un Cevher Görüşüyle İlgili Bazı Yanlış Anlamalar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/18, (1), 149-158.
- Çıvgın, A. G., “Locke’da Kişisel Özdeşlik: Kendilik, Bilinç ve Hafıza”, *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2019, (18), 374-390.
<https://acikerisim.uludag.edu.tr/handle/11452/13423> 1.04.2021.
- Çiltepe, R., (2020), *John Locke’un Epistemolojisi Bağlamında Töz Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi, Felsefe Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye.
- Denkel, A., (1984a), *Anlamın Kökenleri*, (1. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul.
- Denkel, A., (1984b), *Bilginin Temelleri*, (1. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul.
- Denkel, A., (1986), *Nesne ve Doğası*, (1. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul.
- Denkel, A., (1997), *Düşünceler Ve Gerekçeler*, ed. Ahmet Haluk Atalay, (1. Baskı), Göçebe Yayınları, İstanbul.
- Denkel, A., (2007), *Nesne ve Özellik*, (1. Baskı), Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Denkel, A., (2021), *Anlam ve Nedensellik*, (1.baskı), Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Denkel, A., “Epistemizm”, *Felsefe Tartışmaları*, (1. Kitap), 1987, 58-75.
- Denkel, A., “İlk Bilgi Tümel Midir?” *Yazko Felsefe Yazıları*, (1983), (5), 115-122.
- Descartes, R., (2020), *Metot Üzerine Konuşma*, çev. Atakan Altınörs, (2. Baskı), Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Descartes, R., (2021), *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, (18. Baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Didier, J., (2019), *John Locke*, çev. Atakan Altınörs, (1. Baskı), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Ewald, O., (2013), *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev. Gürsel Aytaç, (2. Baskı), Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Farouki, N., (2009) *İdea Nedir?*, çev. Atakan Altınörs, (1.baskı), Say Yayınları, İstanbul.

- Frege, G., “Anlam ve Yönetim Üstüne”, çev: H. Şule Elkâtip, *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap), 1989, 7-24.
- Gibson, J., (1917), *Locke’s Theory of Knowledge and Its Historical Relations*, (1.baskı), Cambiridge University Press, Cambridge.
- Gökberk, M., (2014), *Felsefe Tarihi*, (26. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hacıkadiroğlu, V., (2003), *Kavramlar Üstüne*, (2. Baskı), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Hacıkadiroğlu, V., (2002), *Bilginin Doğası ve Kaynakları Üzerine*, (2.baskı), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Hacıkadiroğlu, V., (1985), *Bilgi Felsefesi*, (1.Baskı), Metis Yayınları, İstanbul.
- Hacıkadiroğlu, V., (1998), *Felsefe Yazıları- Bilginin Anlamı, Oluşumu ve Kaynakları*, (1.baskı), Küresel Yayınları, İstanbul.
- Hacıkadiroğlu, V., “Metafizik Üzerine” *Felsefe Tartışmaları* (11. Kitap), 1992, 45-58.
- Hanratty, G., (2002), *Aydınlanma Filozofları Locke, Hume ve Berkeley*, çev. Tuncay İmamoğlu, (1. Baskı), Anka Yayınları, İstanbul.
- Hirst, R.J., (2006), *Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donalt M. Borchert,, (2. Edition), Thomas Gale Press, United States of America.
- <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/the-transition-beyond-sensation-and-the-issue-of-god-in-the-context-of-empirical-epistemologies-of-ibn-haldun-and-john-1.pdf> 05.06.2021.
- Jones, J. E., “Locke On Real Essence”, *The Standfor Encyclopedia of Philosophy* ., <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/real-essence/> 11.02.2022
- Kılıç, C., (1998), *John Locke’da Bilgi Problemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Felsefe, Erzurum (Türkiye).
- Leibniz, G. W., (2021), *Anlama Yetisi Üzerine Yeni Denemeler*, çev. Mehmet Alkan, (1. Baskı), Fol Yayınları, Ankara.
- Linell, J., Locke’s Abstract Ideas, *Philosophy and Phenomenological Research*, 1956/ 16, (3) 400-405. <https://www.jstor.org/stable/2104719> 18.11.2021 20.09.2021.

- Locke, J., (2004), *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev: Vehbi Hacıkadiroğlu, (2.baskı), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Locke, J., (2007a), *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme I-II Kitap*, çev: Meral Delikara Topçu (3.baskı), Öteki Yayınları, İstanbul.
- Locke, J., (2007b), *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme III- IV Kitap*, çev: Meral Delikara Topçu, (3.baskı), Öteki Yayınları, İstanbul.
- Locke, J., (2020), *Tabiat Kanunu Üzerine*, çev. İsmail Çetin, (1. Baskı), Felix Kitap, Ankara.
- Lowe, E. J.,(1999), “Locke”, *A Companion To The Philosophers*, ed. Robert L. Arrington , Blackwell Press.
- Mackie, J. L., (2005) *Problems From Locke*, (1.baskı) Oxford University Press, New York.
- Magee, B., (2001), *Büyük Filozoflar: Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi*, çev. Ahmet Cevizci, (1. Baskı), Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Malcolm, N., (1972), *Problems of Mind-Descartes to Wittgenstein*, (1.baskı), Routledge Press, Great Britain.
- Mannheim, K., (2009), *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, (1. Baskı), De Ki Yayınları, Ankara.
- Morris, C. R.,(1931), *Locke Berkeley Hume*, (5. Baskı), Oxford University Press, London.
- Musgrave, A., (1997), *Sağduyu, Bilim ve Kuşkuçuluk- Bilgi Kuramına Tarihsel Bir Giriş*, çev. Pelin Uzay, (1. Baskı), Göçebe Yayınları, İstanbul.
- Nichols, R., Yaffe G., “Thomas Reid”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Summer 2021 Edition), (ed. Edward N. Zalta). <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/reid/> 18.11.2021.
- Nutku, U., (2016) *Yeniçağ Felsefesinde Apriori Problemi*, (1.baskı) Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Öktem, Ü., “John Locke ve George Berkeley'in Kesin Bilgi Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2013, (21) 33-149.

- Önal, M., Çelebi, E., “İbn Haldun Ve John Locke’un Empirik Epistemolojileri Bağlamında Duyu Ötesine Geçiş Ve Tanrı Meselesi”, *Journal of International Social Research*, 2019a/12, (68), 724-731.
- Reid, T., (1975) “Of Mr. Locke’s Account Of Our Personal Identity”, 343-348. http://thatmarcusfamily.org/philosophy/Course_Websites/Readings/Reid%20ID%20all.pdf 25. 01. 2022.
- Rızvanoğlu, E., “Locke ve Hume’un Kişisel Özdeşlik Anlayışları Bağlamında Benlik, Bellek ve Bilinç” *Beytülhikme*, (2020), 957-975. <http://www.beytülhikme.org/DergiTamDetay.aspx?ID=1639> 12.11.2021.
- Russell, B., (1994), *Felsefe Sorunları*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, (1.baskı), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Sarı, M. S., “Birincil Ve İkincil Nitelikler Üzerine Descartes, Locke Ve Berkeley”, *Yeditepe’de Felsefe*, 2011, (57), 150-189.
- Scruton, R., (2018), *Modern Felsefenin Kısa Tarihi*, çev. Utku Özmakas – Ümit Hüsrev Yolsal (2. Baskı), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Sterne L., (1999), *Thirstram Shandy Beyefendi’nin Hayatı ve Görüşleri*, çev. Nuran Yavuz, (1. Baskı), YKY Yayınevi, İstanbul.
- Şener, H., (2014), *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı bir Araştırma*, Ötüken Neşriyat, (1. Baskı), İstanbul.
- Tepe, H., (2003), *Platon’dan Habermas’a Felsefede Doğruluk ya da Hakikat*, (2.baskı), İmge Kitabevi, İstanbul.
- Tipton, L., “Locke: Knowledge and Its Limits”, *British Philosophy and The Age of Enlightenment*, Edited by Stuart Brown, (2004), Routledge Press, London and New York, 56-74.
- Torun, T., “John Locke’un Doğuştancılık Eleştirisi” *Kaygı : Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Güz 2007, (9), 175-183.
- Weber, A., (2015), *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, (1. baskı), Sosyal Yayınları, İstanbul.

Wittgenstein, L., (2014) *Felsefi Soruşturmalar*, ev: Haluk Barışcan, (3. Baskı), Metis Yayınları, İstanbul.

Yalçın, Ő., (2018), *Modern Felsefede Benlik*, (2. Baskı), Bilsam Yayınları, Malatya

Yolton, J. W., (1968), *John Locke and The Way of Ideas*, (1. Baskı), Oxford: Clarendon Press, New Work.

Zelyüt, S.,(2017), *Dört Adalı*, (2. Baskı) Doğubatı Yayınevi, İstanbul.

